

quadrup. primates. Simia

MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN 22/6

NOVEMBER-DECEMBER 2003

TWEEMAANDELIJKS

M&L

Le Coaita ou le Belzebuth.

Simia caudata imberbis atra, Cauda prehensili, palmis tetradactylis. Lin.

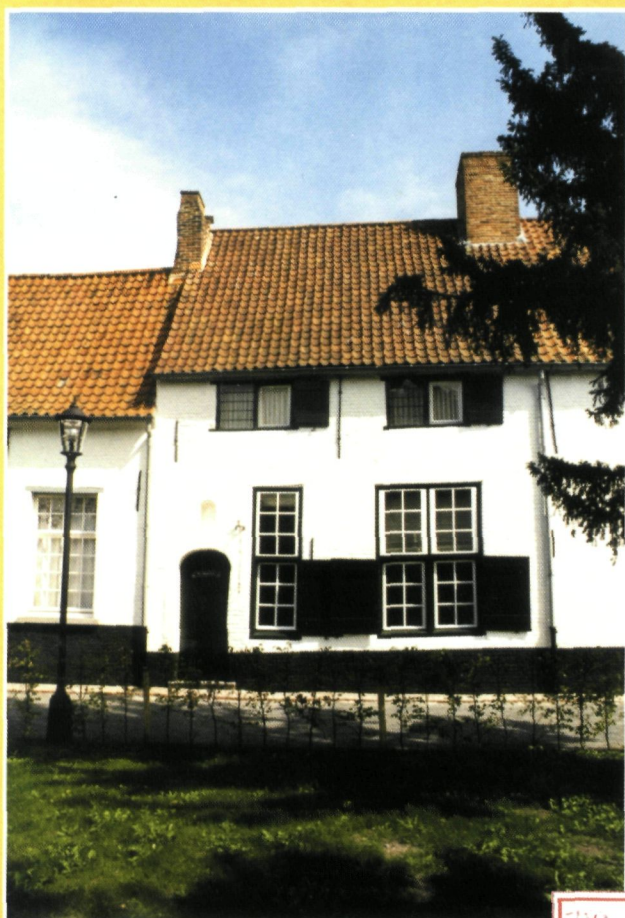
Cercopithecus in pedibus anterioribus pollice carens, Cauda inferius versus apicem pilis destituta; Brisson.

Simia Paulseni; Schreber.

Kalk voor de restauratie, renovatie en decoratie van ons patrimonium!

CORIDECOR

- CORICAL: een minerale verf op basis van vette luchthardende kalk, marmerpoeder en natuurlijke kleurstoffen
- Marmerafwerkingen MARMOLUX, CORISTIL, DECORLUX, VENESTUK

HD SYSTEM GRUPPO TASSULLO spa

UNILIT

- Bindmiddelen op basis van natuurlijke hydraulische kalk om te metselen, voegen en pleisteren
- Kant en klare mortels op basis van natuurlijke hydraulische kalk

- Hecht-, grond- en afwerkmortels
- Saneringsmortels tegen optrekkend vocht & vochtige muren
- Thermische & akoestische isolatiemortels
- Injectiemortels voor stabilisatie en statische verankering

Miniere
di
San
Romedio

Arte
Constructo

Chris VOET
Tel.: 052 46 02 43
Fax : 052 46 35 77
GSM : 0475 26 72 89
E-mail : chris.voet@compaqnet.be

Maud BONNEVIE
Tel./Fax : 081 58 35 99
GSM : 0475 26 73 25
E-mail : berfon@tiscalinet.be

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18
B-2627 Schelle
Tel.: 00 32 3 880 73 73
Fax : 00 32 3 880 73 70
E-mail : info@arteconstructo.be
Web : www.arteconstructo.be

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Cover: Le oaita ou le Belzebuth: de slingerap door F.A. Roucel. Uit: Collection de planches représentans (sic) les animaux quadruples les plus extraordinaires et plus rares, avec leur description. Stadsarchief Aalst: Inventaris van het Oud Archief: 2253

Abonnements-voorwaarden 2003

België: 32 € (ook losse nummers verkrijgbaar voor 6 €).

CJP's betalen: 27 €

Buitenland: 49,50 €

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.091-2206040-95 van Monumenten en Landschappen, Phoenix-gebouw, Albert II-laan 19 (bus 3), 1210 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 2004". U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

E-mail: DianeP.torbeyns@lin.vlaanderen.be

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel. 02-553 16 13 - Fax 02-553 16 12
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be
Coördinatie: Luc Tack
Eindredactie: Marjan Buyle en Marcel Celis
Redactiesecretaris: Veerle De Houwer
E-mail: veerle.dehouwer@lin.vlaanderen.be
Fotografie: Oswald Pauwels
Vormgeving en productie: Luc Tack
Zetwerk en secretariaat: Diane Torbeyns

Internet

Website Monumenten en Landschappen:
www.monument.vlaanderen.be

Redactiecomité

Ere-voorzitter: E. Goedleven
Voorzitter: L. Tack
Kernredactie: M. Buyle, M. Celis, V. De Houwer,
Herman Van den Bossche
Redactie: A. Bergmans, J. Braeken, M. De Borgher,
J. De Schepper, M. Fierlafijn, J. Gijssels,
E. Hofkens, M. Michiels, G. Plomteux,
S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche,
P. Van den Bremt, Ch. Vanthillo, L. Wylleman

Advertentiewerving

J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: 050-36 25 89 - Fax: 050-37 33 64
E-mail: casier.jan@tiscali.be
www.jancasier.be

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: 050-47 12 72 - Fax: 050-34 37 68

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Afdeling Monumenten en Landschappen,
Phoenix-gebouw
Albert II-laan 19 (bus 3)
1210 BRUSSEL
Tel.: 02-553 16 13 - Fax: 02-553 16 12
E-mail: Luc.Tack@lin.vlaanderen.be

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

4 Brussels lof: over orchideeën, heide, bos en vergane glorie

Paul Van den Bremt

37 De abdijtuinen van Averbode - Historische continuïteit en landschappelijke franje

Roger Deneef, Herman Janssens, Jo Wijnant en Chris Schroeven

48 Landcommanderij Alden Biesen, restauratie van het appartement van de landcommandeur

Guido Jan Bral, Hugo VandenBorre en Christine Vanthillo

72 Summary

Uw patrimonium...

...onze zorg

Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.

Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
Restauratie en conservatie van steen
Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
Mineraalverven en silicaatpleisters
Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
Warmte-isolerende pleistersystemen
Betonherstelling en -bescherming
Duivenwering
Houtworm- en zwambestrijding
Polymeergechemische houtrestauratie en -versteviging
Brandremming op hout, beton en metaal
Injectiewerken
Vochtwerking en waterdichting
Renovatie- en verbouwingswerken

Referenties op aanvraag

Onze vaklui worden begeleid door gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici

Solar nv

Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS

Erkend aannemer cat. D kl. 1, o cat. D1 kl. 3, D21 kl. 3, D24 kl. 4.

Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap

E3-Laan 49 - 9800 Deinze - Tel 09/386 07 63
p.nijs@cobonet.be

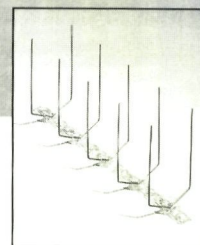
Specialiteit: Beschermd monumenten

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

Duivenmest is door zijn agressieve chemische bestanddelen één van de belangrijkste oorzaken van onomkeerbare beschadigingen aan gebouwen en monumenten.

Maar er is meer!
De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het cultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, psittacosis, e.a.,...

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Kleine Breedstraat 37, B-9100 St.-Niklaas
Tel.: 03-776 84 39 - Fax: 03-777 35 09

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

IMPERPLEX

Onzichtbare bescherming van
VLOEREN & MUREN
Protection invisible

ANTI-GRAFFITI

0475.731215
www.imperplex.com

RESTAURATIE ALDEN BIESEN

WWW.MONUMENT.BE

GROUP
MONUMENT

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom)
Muurschilderingen en stuc, Papier
Meubilair (wel en niet polychroom), Leder

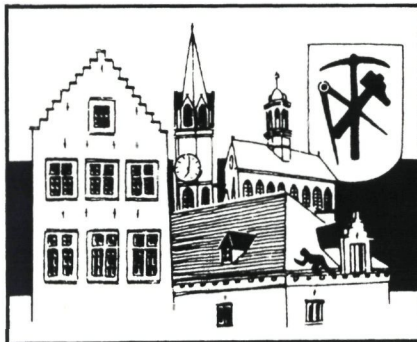
TEL.: 09 372 63 03
FAX : 09 372 93 59

**OOSTVELDKOUTER 32
9920 LOVENDEGEM**

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

MOREELS NV

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

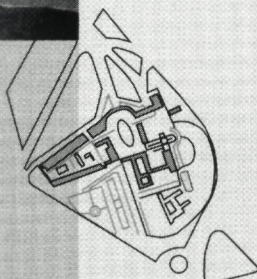
Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

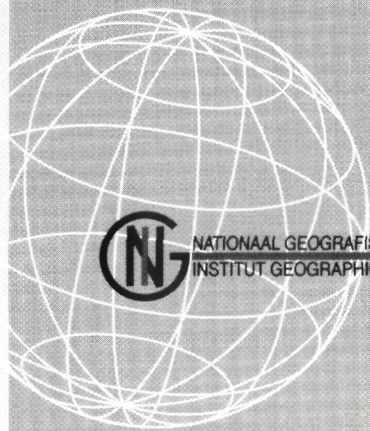
Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. 053-84 83 70 • Fax 053-83 33 65
E-mail: moreels.nv@belgacom.net

de producent van kaarten, databanken en luchtfoto's
voor ruimtelijke ordening en stadsrenovatie.

NG NATIONAAL GEOGRAFISCH INSTITUUT
INSTITUT GEOGRAPHIQUE NATIONAL

Abdij ter Kameren 13 - B-1000 BRUSSEL - tel (02)629 82 82 - fax (02)629 82 83 - www.ngi.be
Abbaye de la Cambre 13 - B-1000 BRUXELLES - tél (02)629 82 82 - fax (02)629 82 83 - www.ngi.be

**VEELZIJDIG EN AL MEER
DAN 23 JAAR ERVARING**

- Injectiewerken
 - constructief
 - waterdichtend
- Waterdicht maken van kelders
- Injecteren tegen opstijgend vocht
- Hygrothermische kelderisolatie
- Bestrijden van vochtoverlast in kruipruimten
- Hydrofoberen en verharden van natuur- en baksteen
- Betonreparatiesystemen
- Renovatie- en restauratiepleisters
- Kunststof-vloersystemen

ALPHA VOCHTTECHNIEK B.V.B.A.
Riyadhstraat 1 - 2321 Meer
Tel. 03/315.11.13 - Fax 03/315.11.15
www.alphavochttechniek.com - email: info@alphavochttechniek.com

Paul Van den Bremt

BRUSSELS LOF: OVER ORCHIDEEEN, HEIDE, BOS EN VERGANE GLORIE

► (uitgave Nationale
Plantentuin van
België: Klopfenstein,
E; & Toussaint, Ph.
(1984) Orchidaceae
Belgicae, 2,
Frankrijk, Aisne,
Neuville-sur-Ailette,
mei 1983)

Toen in 1810 de beroemde Zwitserse plantkundige Augustin-Pyrame de Candolle (1778-1841) op vraag van de Franse overheid onze gewesten bezocht, stak hij zijn bewondering voor onze vaderlandse landbouw en plantenteelt niet onder stoelen of banken. De kruidtuin (1) van Brussel met zijn rijke verzameling aan exotische planten, bracht hem zelfs in vervoering. De inheemse flora vond hij daarentegen maar minnetjes. Hij had er een eenvoudige verklaring voor: "...il n'y a

(si j'ose m'exprimer ainsi) plus de place pour les mauvaises herbes." (2)

Bijna 15 jaar eerder had nochtans de Zweeds-Belgische onderzoeker André Rozin (ca. 1755-1825) de loftrompet gestoken over de Brusselse flora. In een vlotte bijdrage aan het tijdschrift 'L'Esprit des Journaux' van 1796 schetst hij een nogal verrassend beeld van de toenmalige botanische rijkdom in en óm Brussel. Wie van de twee heren had het bij het rechte eind?

In het navolgend verhaal gaan wij in het zog van Linnaeus' natuurlijk systeem op zoek naar het landschap waarin de 18de en 19de-eeuwse Brusselse beoefenaars van de scientia amabilis of de botanie rondliepen.

Afgepeigerd door het lange zoeken willen we even tot rust komen in Nederlands Zuid-Limburg en warempel: we zien bepaalde verbanden. Zijn ze werkelijk of zijn we het slachtoffer geworden van een zinsbegoocheling: zoiets als dé ultieme hallucinatie?

DE ZOEKTOCHT NAAR HET SYSTEEM ACHTER DE NATUUR

De 18de eeuw wordt wel eens de eeuw van de nieuwsgierigheid genoemd (3). De verzamelwoede bereikte er een hoogtepunt. De meest uiteenlopende verzamelingen (naast medailles, munten enz. ook opgezette vogels, levende planten, natuurlijke mineralen, fossielen, ...) werden bij elkaar gebracht. Waren het eerst nog vooral rariteitenkabinetten zoals in de voorgaande eeuwen, dan werden stilaan ook meer geordende collecties samengesteld. Die trokken de aandacht van geleerden. Zij waren immers op zoek naar een systeem in de natuur en maakten dankbaar gebruik van de bijeengebrachte stukken. Een van hen was de Zweed Carl von Linné (1707-1778), beter bekend als Linnaeus, die in 1735 zijn *Systemae Naturae* schreef. Het was het-

zelfde jaar dat hij in dienst trad als privé-arts bij de schatrijke George Clifford, de Brits-Nederlandse directeur van de Oost-Indische Compagnie. Clifford bezat een groot landgoed ten zuiden van Haarlem, met een botanische tuin, tropische serres, een heuse dierentuin, een uitgebreide botanische bibliotheek en herbarium (4). Linnaeus beschreef diens tuin in een prachtig geïllustreerd werk *Hortus cliffortianus* uit 1737. In 1753 verscheen Linnaeus' *Species Plantarum*, samen met *Genera Plantarum* zijn beroemdste boek. Vooral de twee laatste publicaties inspireerden tal van latere natuuronderzoekers. Beide werken vormen de grondslag van de moderne plantensystematiek.

De botanie in het voetspoor van Linnaeus tijdens de Oostenrijkse tijd

Natalis-Joseph de Necker (1729-1793) was de eerste landgenoot die volgens de classificatie van Linnaeus een flora opstelde. De man, die uitgeweken was naar de Palts, schreef in 1768 zijn *Deliciae Gallo-Belgicae sylvestres*. Hierin wordt enkele keren bij de beschrijving van planten naar concrete vindplaatsen in België verwezen. Men kan echter moeilijk beweren dat dit werk de eerste echte flora van België is.

Omdat de nood aan een overzicht van de inheemse flora zich liet voelen, formuleerde de Keizerlijke Academie voor Wetenschappen en Schone Letteren van Brussel in 1788 een prijsvraag met als thema: welke planten, die nog niet werden opgemerkt door de oude en moderne auteurs, komen spontaan voor in de Oostenrijkse Nederlanden? Een van de inzendingen was van de hand van François-Antoine Roucel (1736-1831), een amateur-botanicus die in

François-Xavier de Burtin (1743-1818), lijfarts van Karel van Lotharingen en vooraanstaand lid van de Keizerlijke Theresiaanse

Academie bezat een beroemd fossielenkabinet. Zijn baanbrekend werk *Oryctographie de Bruxelles* uit 1784, waaruit deze

platen komen, is gewijd aan de beschrijving van fossielen uit de omgeving van Brussel (Bibliotheek Nat. Plantentuin, Meise)

Aalst werkte als chirurgijn en verloskundige. De prijs werd niet toegekend, vermoedelijk omdat slechts een deel van het grondgebied in de ingezonden manuscripten werd besproken. In 1792 verscheen evenwel Roucels ingezonden bijdrage in boekvorm, *Traité des plantes les moins fréquentes qui croissent naturellement dans les environs de Gand, d'Alost, de Termonde et de Bruxelles* (5). Dit werk mag ongetwijfeld beschouwd worden als de eerste op wetenschappelijke leest geschoeide lokale flora. Meer dan 20 jaar gedegen veldonderzoek gingen aan de publicatie van deze flora vooraf.

De Franse Republiek wil geleerden vormen: natuurlijke historie aan de centrale school van Brussel

Tijdens de Franse bezetting van onze gewesten werd in de verschillende departementen een systeem van centrale scholen (secundair onderwijs) ingevoerd. Dit gebeurde bij decreet van 7 pluviôse van het jaar V (16 januari 1797) in uitvoering van de wet van 3 brumaire van het jaar IV (25 oktober 1795). De centrale scholen vervingen de colleges. Er ging grote aandacht uit naar het wetenschappelijk onderwijs. (6) Elke centrale school moest beschikken over een bibliotheek, een plantentuin, een kabinet voor natuurlijke historie en een kabinet voor experimentele natuur- en scheikunde. Aan de centrale scholen moest door degelijk opgeleide mensen les gegeven worden.

Baron Jean-François-Philippe Van der Stegen de Putte (1754-1799), amman van Brussel en leraar natuurlijke historie aan de centrale school, speelde bij de popularisatie van de linneaanse plantkunde in de hoofdstad een voortrekkersrol (7). Eigenlijk was hij autodidact: jurist van opleiding was hij bezeten door de plantkunde. In 1795 stichtte deze bewaame amateur-botanicus, samen met André Rozin de Brusselse *Société d'histoire naturelle*. Rozin, uit Zweden afkomstig, was eveneens een trouw aanhanger van Linnaeus. Verwonderlijk was dit niet want hij had nog les gekregen van diens zoon, Carolus Linnaeus jr. . Het was een figuur met zeer brede wetenschappelijke interesses (8). Als arts was hij een tijd lang voorzitter van de in 1795 gestichte *Société de médecine, chirurgie et pharmacie de Bruxelles*. Als leraar natuurlijke historie volgde hij Van der Stegen de Putte op in 1799 en onderwees mineralogie, botanie en zoölogie in de centrale school van het Dijledepartement. Voordien was hij eerst in 1798 even leraar fysica en chemie aan de centrale school van het Scheldedepartement (Gent).

In 1803, na opheffing van het systeem der centrale scholen, verliet hij België en ging hij les geven aan een college in het Franse Phalsbourg onder de naam Rosen. Hij onderwees er natuurlijke historie, experimentele fysica en ... oosterse talen.

NOS CURIEUX DE BRUXELLES

Over een merkwaardig man met een merkwaardig verhaal

Van der Stegen de Putte en Rozin publiceerden regelmatig in *l'Esprit des Journaux* (9). Dit tijdschrift, in feite een soort "digest", was bestemd voor het geletterde publiek met belangstelling voor wetenschappen. In het januari-februari-nummer van 1796 schreef Rozin die enkele jaren eerder zijn sporen op het vlak van plantkunde al had verdiend met een *herbier portatif* (10), een ietwat curieuze bijdrage. Heel wat natuurbeschermers van vandaag zullen bij het lezen ervan even wegdromen... Brussel als botanisch eldorado!

Rozin begint zijn *Coup-d'œil botanique sur les environs de Bruxelles* als volgt (11):

"Les étrangers se représentent la Belgique comme un pays plat & marécageux, fertilisé par l'industrie de ses habitants, mais peu propre à offrir cette variété de productions spontanées qui fait l'objet de la curiosité du botaniste. Si cette idée est vraie à certains égards, elle souffre aussi de grandes exceptions. En voyant les environs de Bruxelles, on est agréablement surpris de la richesse du tableau & de l'heureuse opposition des sites, qui produit dans le paysage tous ces grands effets qui n'appartiennent qu'à la nature, & que l'art n'imité jamais que faiblement (sic)."

Brussel was nog tot in zijn tijd een stad met een opvallend landelijke ligging. Een korte geografische inleiding maakt ons dit duidelijk:

"D'un côté s'offrent les bois de Forest, de la Cambre, Bochefort (Bosvoorde), Tervûre, &c.(sic); de l'autre, les bords fleuris de la Senne & du canal de Vilvorde, couronnés des sites les plus enchanteurs, tels que Laken, Troisfontaines, &c., & ouvrant du côté de Kugelbergh (Koekelberg) une immense perspective de la fertilité du Brabant."

Via een wandelcircuit, van noord naar zuid, neemt hij ons mee op een tocht doorheen het Brusselse landschap in verschillende seizoenen. Er wordt stevast vertrokken aan de Oeverpoort (*porte du Rivage*), van waaruit men kon wandelen naar het

◀ Tekening
(Chinese inkt)
van P. Vitzthumb.
Het bos van Vorst
met zicht op de
Kapellekerk (Vrijdag
23 juli 1802 of 4
thermidor jaar X).
Dit idyllische zicht,
waarschijnlijk vanaf
de huidige noord-
rand van Dudenpark
(Vorst) richting
Kapellekerk (Brussel)
kan men zich nu
nog nauwelijks
indenken
(Prentenkabinet
Koninklijke
Bibliotheek, S II
23617 (Il: 4))

toen nog verre Laken. De boorden van het kanaal van Willebroek, enkele akkers en graslanden, het park van Laken (12), het bos van de abdij van Terkameren (13), het park en de vijvers van de abdij van Vorst, de beemden langs de Zenne en enkele wegranden (meer bepaald richting Vilvoorde, Laken, Schaarbeek en Vorst), worden botanisch doorgelicht. Zijn aandacht gaat vooral uit naar de spontane plantengroei (ruim 100 soorten worden opgesomd) gedurende de opeenvolgende seizoenen maar terloops vermeldt hij ook enkele aanplantingen van exoten.

Bij het beschrijven van zijn wandelroute – tussen de botanische hoogstandjes door – wordt hij enkele keren lyrisch: “... on voit le beau canal, bordé de superbes allées sans interruption jusqu’au pont de Laken, (...), perspective enchanteur, représentant un immense miroir dans un cadre de la plus belle verdure ...” of elders “...une des promenades les plus belles de l’Europe...”.

Uit die gegevens kan men opmaken dat met deze promenade de Groendreef, ook Groenen Dijk genoemd (L’Allée verte), wordt bedoeld (... belle allée de tilleuls...). Rozin was niet de enige die bij dit zicht enthousiast werd. Een Brusselse tijdgenoot schreef “L’Europe ne fournit peut-être pas deux coups d’oeil semblables” (14).

De botanische hoogtepunten zijn zonder twijfel de omgeving van de abdijen van Terkameren en Vorst:

“Le bois de l’abbaye de la Cambre est aussi très intéressant pour le botaniste en ce qu’il offre une esquisse de la flore forestière du pays ...

Je pourrais ajouter ici un nombre considérable d’orchidées; mais si l’on excepte l’Ophris ovata L., & l’Ophris nidus-avis L., les autres espèces sont plus abondantes au parc de l’abbaye de Forest, dont le terrain inégal & infiniment varié en favorise une plus grande diversité.”

Orchideeënrijk Brussel? Fantasie van Rozin? Geconfronteerd met deze vragen steken we ons licht op bij enkele andere hoofdrolspelers in het Brusselse botanische landschap van toen: Roucel, Kickx en Dekin...

Een flora voor Brussel is een werk van lange asem (1796–1814)

Roucel had na de publicatie van zijn *Traité* duidelijk de smaak te pakken. Na heel wat bijkomend onderzoek publiceerde hij in 1803 zijn tweedelige *Flore du nord de la France*. (15) Hierin beschrijft hij in hoofdzaak de flora van de departementen Leie, Schelde, Dijle en Twee Netten. Ook in dit werk verwijst hij meermaals naar Brussel. Dat is niet zo verwonderlijk want ook hij was lid van de al eerder besproken Brusselse *Société d’histoire naturelle*. In zijn manuscript uit 1809 *Recueil des plantes omises* (16) verwijst hij meerdere malen naar “nos

OVER HET DROEVE LOT VAN HANDEKENSKRUIDEN, WIJWOUTERS EN ZOTSKULLEKENS

Orchideeën hebben voor veel mensen een symboolwaarde. Als ze ergens groeien moet het gebied wel zeer bijzonder zijn. Dit is vaak zo, maar de werkelijkheid is complexer dan dat. Voor meer uitleg hieromtrent verwijzen we naar gespecialiseerde literatuur. (1)

Er werden in België ongeveer 50 soorten (2) waargenomen. Enkele zijn al uitgestorven of werden sinds geruime tijd niet meer gevonden. Meerdere soorten zijn met uitsterven bedreigd, de meeste zijn zeldzaam tot zeer zeldzaam, zeker in Vlaanderen. Slechts weinige zijn vrij algemeen tot vrij zeldzaam: voor Vlaanderen zijn dit Brede wesp orchis en Grote kever orchis, op afstand gevolgd door Bos orchis. Alle soorten zijn beschermd bij wet.

De orchideeën flora houdt heel wat botanisten in de ban. Soms geeft dit aanleiding tot bizarre taferelen waarbij zonder overdrijving zelfs kan gesproken

worden over een soort manische dwang: andere zeldzame planten worden dan vertrappt om toch maar een foto te kunnen nemen van het fel begeerde kleinood. Gehaaid veld botanisten kunnen zulke bedevaartsoorten zelfs van op enige afstand feilloos ontdekken.

Het inzamelen van orchideeën voor herbarium materiaal gebeurt hier te lande gelukkig nog zelden. Het roven van planten, al dan niet voor commerciële doeleinden, wordt echter meer dan eens vastgesteld. Verzamelwoede en commercie halen het dan duidelijk op gezond verstand. Overplanten naar tuinen is immers geen sinecure evenals de kweek van wilde orchideeën.

▼	Ook Vogelnestje was Dodoens niet onbekend. In 1554 noemde hij de planten nog Margendrehen,	in de latere uitgaven gebruikt hij de huidige naam. De naam Vogelnestje verwijst	uiteraard naar de merkwaardig gevormde dicht ineengestrengelde wortels (Bibliotheek Nat. Plantentuin, Meise)
---	--	--	--

► Herfstschroeforchis werd al door Dodoens in 1554 beschreven: *Cleyn Standel-cruydt* (1554) of *Kleyn Welriekende Standel-cruydt*, de kleinste soort (1644) (Bibliotheek Nat. Plantentuin, Meise)

Ooit waren tal van soorten ook bij ons vrij algemeen tot algemeen. Hiervan getuigen onder meer de kruidenboeken van de renaissancebotanisten, Dodoens (Dodonaeus, 1517-1585), de L'Escluse (Clusius, 1526-1609) en de L'Obel (Lobelius, 1538-1616). Het is niet altijd eenvoudig om hún soorten correct te identificeren maar dat zij de meeste al kenden staat vast. De orchideeën of standelkruiden worden er benoemd naar hun onderaardse delen: de knoldragende exemplaren worden er gewoonlijk kullekenskruiden (hondskullekens, vossekullekens, bokskullekens of hazekullekens ...) genoemd, deze met een handvormige knol handekenskruiden. Een reeks namen heeft net – zoals ook nu nog – te maken met de bloemvorm zoals de wijwouters (vijfwouters of pepels, met andere woorden: vlinders), de wespen, de vliegen, de zotskapjes of zotskullekens.

Ook de groeiplaatsen worden er soms in detail beschreven. Herfstschroeforchis (*Cleyne standelcruyt* (3) of *Kleyne Welrieckende Standel-cruydt, de kleyenste soorte* (4)) groeit volgens Dodoens (1554: cclviii) *selden elders dan op grasachtighe straten ende velden daer die sonne veel schijnt. Margendreben* (1554: cclx) – in de latere uitgaven ook Vogelnestje genoemd – *worden op vochtige sandachtighe velden ende in die bosschen ghevonden.* (5)

Nog in hun tijd werd aan orchideeën ook vanuit een ander oogpunt aandacht besteed. Omdat de planten twee knolletjes hadden werd het gebruikt al aphrodisiacum (6) (conf. signatuurleer). Rembert Dodoens uit al enige twijfel hierover: *latende een ieder vrij om de sake neerstelijcker te ondersoeken.* (7) Van Ravelingen, bewerker van de postume Dodoensuitgave uit 1644 voegt er nog het volgende aan toe (8): *Indien iemandt door tooverijen (seggen de oude schrijvers) geen vrouwen en kan bekenen: so salmen nemen het rechter kulleken / 't welck het grootste is / oft immers het stijfste / ende stooten dat met seven-en-veertigh korenen wit pepers / soo datse t'samen met de voorseyde wortel een half once wegen / ende vier oncen (andere segghen dry oncen) honigh, ende dat in seer goeden wijn ontdoen ende kloppen; ende dry daghen langh daer afnemen 't ghewichte van dry vierendeel loots; ende het sal hem helpen.* De in Middelburg geboren arts Stephaan Blankaart (1650-1704) heeft het heel wat later blijkbaar zeer naarstig onderzocht. In *den Nederlandschen Herbarius*, verschenen in 1698(9) vermeldt hij nog steeds

dat men de wortel *in suiker geconfyt en gegeten* goed acht *om den lust tot byslapen te verwekken* maar hij bekent: *ik hebbe die uitwerkselen daar nooit in konnen vinden.*

NOTEN

- (1) O.a. BOURNERIAS, M.(dir.sc.), *Les orchidées de France, Belgique et Luxembourg*, Paris, 1998.
- (2) De cijfers lopen uiteen, afhankelijk van het soortsbegrip. Voor de achteruitgang van onze inheemse orchideeën, zie VANHECKE, L., 1993. De problematische achteruitgang van onze inheemse orchideeën: is regionalisering van de wetgeving zinvol, kan herintroductie? DUMORTIERA 53-54, 1-13.
- (3) DODOENS, R., *Cruydeboek*, Antwerpen, 1554, p. cclvii.
- (4) DODOENS, R., *Herbarius oft Cruydt-Boeck van Rembertus Dodonaeus*, 1644, p. 377.
- (5) Een Brabants veld van vroeger moet er dus heel anders uitgezien hebben dan nu (veld=cultuurland, akker). Mogelijk was er in Dodoens' tijd toch nog een verwantschap (atavisme?) met de oudste betekenis van veld in West- en delen van Oost-Vlaanderen: met name veld = in oorsprong wastine of heide (vgl. Bulskampveld, Maldegemveld, Scheldeveld). De aanwezigheid van orchideeën duidt erop dat veld hier niet zomaar synoniem kan geweest zijn van een akker zoals we die vandaag kennen. Het kan natuurlijk dat de planten in de grazige kanten van de velden voorkwamen. Voor de betekenis en de betekenisevoluitie van deze bouwlandterm verwijzen we naar DEVOS, M., *Bouwlandtermen in de Vlaamse dialecten. Spreidings- en betekenisgeschiedenis*, Werken van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie, Vlaamse Afdeling 16, Tongeren, 1991, p. 191-272.
- (6) Onder meer in Turkije bestaat dit gebruik nog steeds: mond.med. Leo Van Hecke (Nat. Plantentuin)
- (7) DODOENS, R., *Op. cit.*, 1644, p. 371. Vgl. DODOENS, R., (). *Stirpium Historiae Pemptades Sex. Antverpiae*, 1583, p. 234. Zie hierover ook: HOMBLE, G., *Bijdragen tot de Geschiedenis en Folklore der Geneeskunde. II. Dodonaeus en zijn invloed op de Volksgeneeskunde in Eigen Schoon en De Brabander*, nr. 30, 1947, p. 97-105.
- (8) DODOENS, R., *Op. cit.*, 1644, p. 380. Ook geciteerd in TEIRLINCK, I., *Flora magica. De plant in de tooverwereld*, Antwerpen, 1930, p. 357.
- (9) BLANKAART, S., *Den Nederlandschen Herbarius*, Amsterdam, 1698, p. 528.

► Portret van Jean Kickx sr. (1775-1831), getekend door Charles Morren, oud-student van Kickx en notoir wetenschapper. Gepubliceerd in Morren, E. (1856)

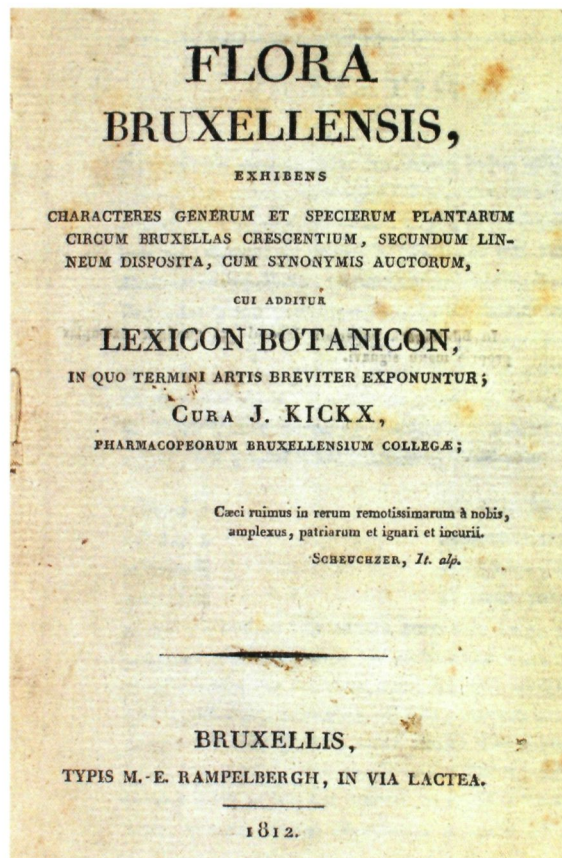
botanistes de Bruxelles", "*nos curieux de Bruxelles*", "*nos amateurs de Bruxelles*". Met andere woorden: er bestond in Brussel een kern van plantenfreaks.

Een ervan was Jean Kickx (1775-1831). Van vorming apotheker, had hij dit diploma al op 18-jarige leeftijd behaald met de vermelding "*zeer lofflyck*" (17). Zijn wetenschappelijk talent was niet onopgemerkt gebleven. François du Rondeau (1732-1803), beroemd natuurwetenschapper, eertijds arts van Karel van Lotharingen en lid van de Brusselse Keizerlijke Academie introduceerde hem bij Van der Stegen de Putte. Het klikte tussen de drie heren en gestimuleerd door hun interesse begon de jonge Kickx met een grondige verkenning van de plantenwereld in en om Brussel. Vanaf 1796 tot 1812 onderzocht hij de Brusselse omgeving zeer nauwgezet. Zijn grote voorbeeld was Roucel. De man die hem uiteindelijk kon overhalen het resultaat van zijn jarenlang onderzoek te publiceren, was de illustere Belgische arts-scheikundige en pomoloog Jan-Baptist van Mons (1765-1842), in zijn tijd geroemd als "prins der tuinders". In 1812 verscheen Kickx' *Flora Bruxellensis*. (18) Dankzij zijn gegevens kunnen we ons nu nog een beeld vormen van de flora van diverse kleinere Brusselse bosgebieden, waarvan enkele nu compleet verdwenen zijn zoals Linthoutbos (Schaarbeek, Sint-Lambrechts-Woluwe) of de bossen van Vorst. Van een reeks andere locaties die ons nu vertrouwd in de oren klinken als plaatsnaam, zoals Vossegat, Vleurgat, Stalle, Heyzel zouden we ons – zonder zijn werk – nauwelijks de botanische waarde van vroeger kunnen voorstellen.

► Titelpagina van de *Flora Bruxellensis* van Jean Kickx sr. Geannoteerd exemplaar van de Rijksuniversiteit Gent (Bibliotheek laboratorium Prof. Dr. P. Goetghebeur)

In het manuscript van Roucel wordt enkele keren de naam van een zekere Dekin geciteerd. Het betreft de Brusselse botanist Adrien Dekin († 1823), die in de Franse periode de leerstoel natuurlijke historie aan de centrale school van Antwerpen bekleedde. Deze leerstoel was trouwens eerst aan Kickx aangeboden. Deze bedankte er echter voor, hij wou afstand houden van politiek. Het was diezelfde Adrien Dekin die met zijn medewerker A.F. Passy (1792-1873) een *Florula Bruxellensis* (19) zou samenstellen in 1814. De actieradius van deze beknopte flora is beduidend ruimer dan die van Kickx. Niet enkel in de omliggende gemeenten van Brussel werd er gebotaniseerd, ook ver daarbuiten binnen het departement van Twee Neten. Beide auteurs zijn vol lof over het werk van Kickx en Roucel maar ze hebben wel enige kritiek op de hierin gehuldigde opvatting over plantensystematiek. Die was achterhaald, vonden ze. Anderzijds beknibbelden zij zelf op de vindplaatsaanduidingen.

De kritiek op de plantensystematische indeling volgens het systeem van Linnaeus is dan weer niet zo vreemd. Zoals al geschreven is in de inleiding, was de befaamde Zwitserse plantkundige Augustin-Pyrame de Candolle in 1810 even langs geweest.

Hijzelf was een aanhanger van de botanische school van de Fransman Antoine-Laurent de Jussieu (1748-1836) die het classificatiesysteem van Linnaeus grondig had bijgestuurd. De Franse machthebbers vroegen zijn mening over de stand van de botanische wetenschap in onze contreien. Bovendien verwachtte men van hem dat hij orde op zaken kwam stellen en zijn eigen wetenschappelijke aanpak ingang liet vinden (20). Geordend centraliseren was de boodschap. Agronomisch en tuinbouwkundig scoorden we bijzonder goed. Maar hoe was het bijvoorbeeld gesteld met de systematische inzameling van plantengegevens van eigen bodem? Niet echt schitterend. In bepaalde regio's leek de plantengroei bovendien weinig boeiend, zo schreef de Candolle. Of onze Belgische flora nu echt zo arm was, daar kon hij zich geen definitief oordeel over vormen. Het leek er wel op, maar het kon even goed dat wij zó bezig waren met agronomie, collectiesamenstelling en plantenverdeling, dat wij ons eigen botanisch erfgoed over het hoofd zagen. Gebrek aan tijd zogezegd!

Het bezoek van de Candolle, weliswaar op een drafje, liet sporen na in de vaderlandse botanie. Zijn wetenschappelijke aanpak maakte grote indruk bij de regionale en lokale onderzoekers. Onder meer in de *Florula* wordt aan zijn werk gerefereerd.

GEZOCHT: LANDSCHAP MET ORCHIDEEËN IN VORST

"On y trouve d'abord au printemps l'*Orchis morio*, L. l'*Orchis mascula*, l'*Orchis latifolia*, &c. puis l'*Orchis militaris*, l'*Orchis conopsea*, &c. & différentes espèces d'*Ophris*, & enfin au mois de Juin, l'*Orchis maculata*, l'*Ophris muscaria*, & l'*Orchis bifolia*, dont la couleur blanche mélangée d'un vert tendre est si agréable à l'œil, & dont l'odeur est si délicieuse (...). Plus tard, ou vers la fin de l'été, on rencontre ici, quoique rarement, la jolie petite *Ophris spiralis* ..." (Rozin) (21).

Met de twee soorten die we al vroeger citeerden zouden er dus volgens Rozin minstens elf soorten orchideeën groeien in de omgeving van de abdij van Vorst. Het zou gaan om: Grote keverorchis, Vogelnestje, Harlekijn, Mannetjesorchis, Brede orchis, Soldaatje, Grote muggenorchis, Gevlekte orchis s.l., Vliegenorchis, Welriekende nachtorchis en tenslotte Herfstschroeforchis. (22)

Het lijstje met orchideeën dat Rozin hier aan de lezer presenteert, groeit naar zijn zeggen in het park

Orchis mascula (L.) L.

▲ Mannetjesorchis (<i>Orchis mascula</i>), het sotskapken (manneken) van Dodoens, een soort van voornamelijk lichte loofbossen en	kalkhoudende niet-bemeste gras- en weilanden, getekend door Elisabeth Klopfenstein (uitgave Nationale Plantentuin van	België: Klopfenstein, E. & Toussaint, Ph. (1983) <i>Orchidaceae Belgicae</i> , I, België, Vierves-sur-Viroin, mei 1979)
---	---	---

van de abdij van Vorst. Dit geaccidenteerde en sterk gevarieerde terrein zou borg staan voor de grote diversiteit aan soorten, aldus onze 18de-eeuwse Brusselse botanische gids. Kan dit echter?

De tuinen van de abdij, gelegen vlak naast de vijvers lijken aan deze beschrijving niet te voldoen. Als we de diverse topografische kaarten mogen geloven ziet het er een nogal vlakke en weinig gevarieerde bedoening uit. Neemt Rozin de wandelaar dan bij de neus? Bestaan er gegevens van zijn tijdgenoten die ons meer uitleg kunnen verschaffen?

Een moeilijke optelsom

Roucel geeft een mogelijke plaatsaanwijzing in zijn *Traité* (p. 91) uit 1792, hij vond Vliegenorchis in heuvelige graasweiden "*le long du bois montueux qui appartient à l'abbaye de Forêt, à une demie lieue de Saint-Gilles, en descendant cette montagne pour aller à Forêt*". Als men de kaart van Ferraris (1771-1778) bekijkt, lijkt deze plaatsbeschrijving overeen te stemmen met de omgeving van het Kruisbos, één van de goederen die toebehoorden aan de abdij van Vorst. In de *Florula* van Dekin en Passy (1814) worden verscheidene orchideeën genoemd voor Vorst en niet de minste: Aapjesorchis (*in silvis*), Groene nachtorchis (*in collibus siccis silvarum*) en weerom Vliegenorchis (*in pascuis sylvae*). (23) Hun informatie is waarschijnlijk uit eerste hand, want ene familie Passy had een buitengoed in Vorst, net ten zuiden van het Kruisbos, nabij de restanten van het Kersbeekbos (ook al een bos dat ooit eigendom was van de abdij). (24) In Kickx' *Flora Bruxellensis* uit 1812 wordt er zedig gezwezen over orchideeën in Vorst. Toeval of niet, in het exemplaar dat wij konden inkijken stonden notities die van de hand zijn van de zoon van Jean Kickx sr., de in zijn tijd zeer bekende en gewaardeerde Gentse hoogleraar in de botanie Jean Kickx jr. (1803-1864). Hieruit blijkt dat er ook in de jaren 1824-1831 minstens vier orchideeën opgemerkt waren in Vorst: Groene nachtorchis (*in herboris Vorst*), Mannetjesorchis (*in*

sylva Vorst ab inde 1824 ad 1831), Soldaatje (*ad Vorst legit Crocq 1824, ubi amico duce ipse sequenti anno legi*) en tenslotte Brede wespenorchis (*in sylvis Vorst*). (25)

Met andere woorden, de tijdgenoten van Rozin vonden slechts drie van de elf opgegeven soorten terug. Een pover resultaat op het eerste zicht!

Gelukkig voor hem stammen uit de tweede helft van de 19de eeuw nog enkele terugmeldingen, één van E. Bommer en Grun (ca. 1860) (26) voor nogmaals de Vliegenorchis (*pelouses*), een andere van Martinis (ca. 1860) (27) voor Harlekijn (*pelouses et prairies*) en tenslotte nog een gegeven van Carron en Zwendelaar voor Vogelnestje (1889) (28) (*bois*). Een schamele vijf op elf?

Van Grote keverorchis, Brede orchis, Gevlekte orchis, Welriekende Nachtorchis, Grote Muggenorchis en Herfstschroeforchis geen nieuws ...

Is onze Zweedse Belg dan toch een praatjesmaker? Ons inziens niet: de drie eerst geciteerde soorten waren in de 18de en 19de eeuw nog behoorlijk algemeen. Het was dus niet nodig er veel aandacht aan te besteden.

Voor de laatste drie ligt het een stuk moeilijker. Maar toch is de opgegeven vindplaats niet onmogelijk. Van Welriekende nachtorchis is een hele reeks vindplaatsen in het Brusselse bekend: Zoniënwood (1803: op diverse plekken), Dielegem

► Tekening
(Chinese inkt) van
P. Vitzthumb.
Zicht op het bos
van Vorst (26 juni
1806, 14:30u — of
9 Messidor jaar
XIV). Let op het
nog jonge opgaande
hout en op de gra-
ziger open plek met
lagere begroeiing
(Prentenkabinet
Koninklijke
Bibliotheek, S II
23617 (Il. 47))

* *O. mascula*. in Sylva Vorst ab inde 1824 ad
1831 saepius lecta. folia nitida, crassiuscula
maculata vel innuagulata.

* *O. militaris*. ad Vorst legit Crocq 1824, ubi
Amico dux ipse sequenti anno legi.
— etiam in Sylva Terleimeren 1828.

▲ Uit: Flora
Bruxellensis van
Jean Kickx (1812).
Zie aantekeningen
van de hand van
Jean Kickx jr.
tegenover p. 58

naast de nummers
25-26-27.
Het handschrift kon
door ons gever-
fied worden aan
de hand van andere
geschreven teksten

van J. Kickx jr.
Geannoteerd exem-
plaar van de
Rijksuniversiteit
Gent
(Bibliotheek labora-
torium Prof. Dr. P.
Goetghebeur)

(1812), Bosvoorde en Laken (1861), Ganshoren, Laarbeekbos, Linthoutbos en Sint-Job (1862), Groenendaal (1866), Linkebeek (1884) ... (29) De vindplaats van Vorst past dus perfect in dit rijtje. Grote muggenorchis was dan weer een stuk zeldzamer: er zijn gegevens uit de wat ruimere omgeving voor Ter Hulpen (1803), Sint-Agatha-Berchem (1812), Vilvoorde (1861), Groenendaal (1889). (30) Voor Herfstschroeforchis is de oogst in literatuur en herbarium zeer mager: zo is er de enigmatische vermelding in de *Prodrome de la Flore Belge*, een compilatiewerk van de Belgische flora uitgegeven in 1900-1907 (31) waarin gesteld wordt dat er zich in het herbarium van de Nationale Plantentuin een exemplaar bevindt met de vermelding "Bois de la Cambre". De auteur ervan, Durand, voegt er fijntjes aan toe "sans doute le résultat d'une confusion". Gek is dit want in het geannoteerde exemplaar van de *Flora Bruxellensis*, schrijft J. Kickx jr.: Rozin (...) indique dans le bois de la Cambre *Ophrys spiralis* (32). Deze laatste bewering is ons inziens onjuist als men uitgaat van de bijdrage in *L'Esprit des Journaux*, er wordt de omgeving van de abdij van Vorst bedoeld. Uit de tekst van Rozin kan men niet afleiden dat de plant ook in de omgeving van de abdij van Terkameren groeide. Wij vonden na een flinke speurtocht dit omstreden exemplaar terug in het herbarium van Meise. Het is echter helemaal niet duidelijk of het gedroogde exemplaar dit van Ter

◀ Dit enigmatische herbariumblad met exemplaren van Herfstschroeforchis, werd reeds door Théophile Durand aangehaald in zijn *Prodrome de la Flore Belge* (1900-1907). De erbij geschreven tekst is het handschrift van Alfred Wesmael, één van de meest ervaren Belgische botanisten (vooral genoemd als eminent kenner van houtige gewassen zoals wilgen, populieren enz.) van die periode. Het is duidelijk dat de plant erboven uit Andenne komt. (Herb. Nat. Plantentuin van België)

Kameren is, vermoedelijk niet. (33) De dichtstbijzijnde goed gedocumenteerde groeiplaatsen zijn Sint-Denijs-Westrem (Gent) en Kaggevinne (Diest). Op de eerstgenoemde site groeide de soort in een grasland rakelings langs het oefenterrein van het leger, nu Flanders Expo! (34)

We kunnen dus concluderen dat Rozins orchideeën een stuk waarschijnlijker zijn geworden. Over de precieze vindplaats bestaat er echter nog enige twijfel. Een publicatie uit 1864 van Félix Muller (35) geeft hierover wat meer duiding. In zijn bijdrage wijst de auteur er ons op dat het landschap rond Brussel sterk geëvolueerd is. Braakliggende terreinen, bossen en moerassen zijn ontgonnen en omgezet in landbouwgrond of industrieterrein geworden. Dit is volgens hem de reden, waarom tal van zijn tijdgenoten-botanisten vergeefs hebben gezocht naar de groeiplaatsen van planten die Kickx, Dekin en Passy er eerder die eeuw hadden gevonden. Als voorbeeld bij uitstek voor dergelijke ontwikkelingen citeert hij het bos van Vorst, waar zich in zijn tijd het buitengoed van de heer Mosselman bevond: *"espèces qui ont cessé de se multiplier, quand les bouleversements opérés dans cette partie des environs de Bruxelles sont venus modifier les conditions de la végétation"*.

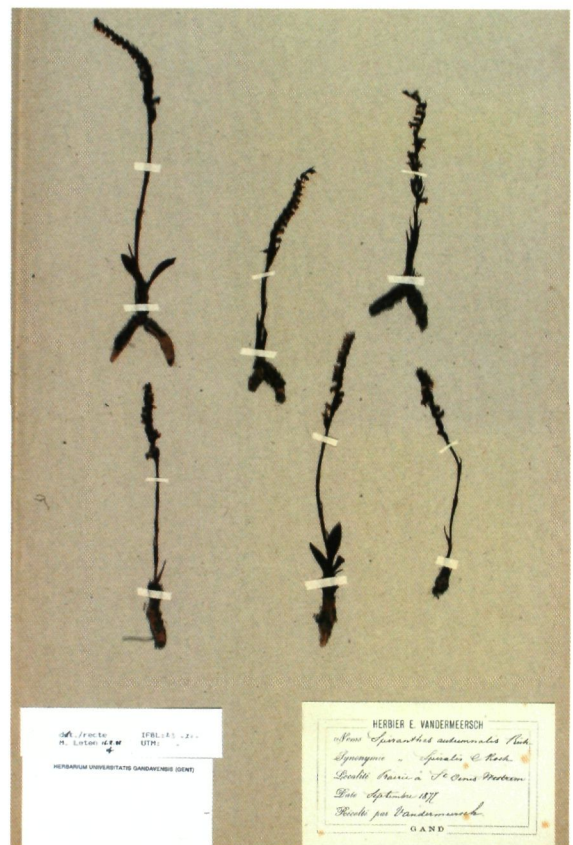
De situering van dit buitengoed levert geen enkel probleem op: het domein Mosselman stemt overeen met het Kruisbos. Dit vroegere abdijgoed van Vorst werd op 3 maart 1797 verkocht en in 1829 was het eigendom van de familie Mosselman. In 1869 werd het opgekocht door de familie Duden tot het iets later openbaar park werd en momenteel bekend is onder de naam *Duden Park*. (36) Als mogelijke vindplaats voor de orchideeën van Rozin komt dit gebied dus zeker in aanmerking. De diverse vondsten uit de 19de eeuw bevestigen de vroegere waarnemingen uit de 18de eeuw of maken ze alleszins zeer geloofwaardig.

ET IN ARCADIA EGO

Wij waren aan het eind van den hollen weg en zagen een bekoorlijk dal met hoogopgaande boomen, waaronder hoornvee en schapen weidden. (...)

Ik sloeg de handen in elkander en was niet weinig opgetogen met hetgeen mijne oogen aanschouwden. (Van der Vijver, 1823) (37) (38)

Het landschap in het Brusselse op het eind van het Ancien Régime was nog ongemeen idyllisch. Dat dit landschapsbeeld zeker nog enige tijd nagenoeg

▲ De groeiplaats nabij van Herfstschoef-orchis in een grasland nabij het huidige Flanders Expo werd blijkbaar flink leeggeroofd. De vooral in Oost-Vlaanderen zeer actieve geneesheer E. Vandermeersch botaniseerde er duchtig op los. Niet minder dan zes exemplaren van dit toen al erg zeldzame orchideetje belandden op dit herbariumblad. Herb. Rijksuniversiteit Gent

ongeschonden standhield wordt onder meer bevestigd door reisverslagen van het eind van de 18de en het eerste kwart van de 19de eeuw. De getuigenis hierboven uit 1823 van een Hollandse wandelaar, op stap in Ukkel, spreekt voor zich zelf.

De arcadische *natuurtafereelen* in het naburige Vorst moeten zeker niet ondergedaan hebben voor die van Ukkel.

Als we de kaart van Ferraris van ca. 1775 bekijken, dan zien we dat het eigenlijke dorpsgebied van Vorst, met als opvallende kern de in 1096 gestichte abdij (eerst nog priorij), nauwelijks 60 ha beslaat. Aan de bebouwing ten zuiden van de abdij sluit een klein moestuinareaal aan. Aangrenzend ten noorden liggen enkele grote vijvers, die voor de nodige zoetwatervis moesten zorgen voor de abdijsbewoners. Ten westen bemerkt men de beemden op de valleigronden (Zenne, Geleytsbeek). Ze waren niet alleen voor de hooiproductie belangrijk maar ze deden ook dienst als graasgebied voor het vee

▲ Kaart van Ferraris (1771-1778). Kaartblad Ukkel I (77). Uitgave van het Gemeentekrediet van België. De huidige Brusselse voorsteden zoals Vorst, waren toen nog erg landelijk gelegen dorpen. Bemerkt het heide-areaal nabij Stalle

(hoornvee en schapen). Vooral het deel aansluitend bij de abdij is afgeboord met houtkanten. Ten oosten en ten zuidoosten ziet men enkele bossen en aansluitend heidegebieden, geprangd tussen de laagvlakte van de Zenne en het plateau, de zogenaamde Hoogte Honderd. Ter hoogte van de grens met Ukkel loopt de heide door richting Stalle. Deze gronden leenden zich uitstekend voor de schapenteelt die tot aan het einde van het Ancien Régime economisch zeer belangrijk was voor de gemeente. Op de akkergronden verbouwde men naast graan- gewassen, rapen, koolzaad en vlas, naar het eind van de 18de eeuw ook aardappelen en klavers. Ook de groenteteelt werd stilaan belangrijker. Tot het einde van de 17de eeuw waren er in Vorst ook nog wijngaarden geëxploiteerd, onder meer in de omgeving van het Kruisbos.

Qua industrie stelde de gemeente niet veel voor ten tijde van Ferraris. Enkel de watermolens (olie- en papierproductie) hadden enige industriële betekenis.

Het abdij- en kloosterbezit op het eind van de 18de eeuw besloeg in Vorst meer dan 447 ha of bijna 75% van de totale oppervlakte. De abdij van Vorst had het leeuwendeel van de gronden in haar bezit, meer dan 367 ha, de abdij van Ter Kameren volgde op verre afstand met zowat 76 ha. (39) In 1784 telde Vorst 740 inwoners.

Net nadat Rozin zijn bevindingen over de plantengroei van Vorst gepubliceerd had, werden de abdijen afgeschaft (Vorst op 8 oktober 1796, Ter Kameren op 17 november 1796). Met de afschaffing van de abdijen zal een nieuwe landschapodynamiek ingeleid worden.

Planten met een eigenzinnige voorkeur

Orchideeën zijn vaak betrouwbare indicatorsoorten voor overgangssituaties in kalk- of voedselrijkdom. Veel soorten zijn specifiek voor schrale voedselarme gronden. Hun aan- of afwezigheid kan daarom worden gebruikt om een redelijk beeld te krijgen van de heersende milieuomstandigheden. De orchideeën van Rozin wijzen terzelfder tijd op het bestaan van een voortdurend spanningsveld tussen grasland en bos. De grenzen tussen bos en grasland en ook die tussen bos en akkerland waren in de 18de en 19de eeuw beduidend minder scherp dan in de periode nadien. Bovendien waren er toen nog heel wat gronden die het midden hielden tussen grasland en bos. Een dergelijk terreintype noemen wij wastine. (40)

Bij de opgesomde orchideesoorten zijn er die wijzen op graslandsituaties (dikwijls hooilanden) zoals Brede orchis en in mindere mate Harlekijn en Grote muggenorchis. Soorten zoals Herfstschroeforchis, Welriekende nachtorchis of de door Dekin en Kickx gevonden Groene nachtorchis en Aapjesorchis wijzen dan weer vooral op heischrale graslanden. Nog andere refereren aan zomen en bosranden of open bos zoals Vliegenorchis, Soldaatje en Mannetjesorchis. (41)

Vinden we al deze terreintypen in Vorst terug aan het einde van de 18de eeuw?

Voor een goed overzicht zetten we enkele voor ons belangrijke elementen over het bodemgebruik nog even op een rij:

- De bossen van Vorst en hun omgeving, het Kruisbos inbegrepen, hadden op het eind van de 18de eeuw al een bewogen geschiedenis achter de rug. In tegenstelling tot de hoofdmoot van het nabijgele-

► Aapjesorchis (*Orchis simia*), een soort eigen aan schrale kalkgraslanden, getekend door Elisabeth Klopfenstein (uitgave Nationale Plantentuin van België: Klopfenstein, E. & Toussaint, Ph. (1983) *Orchidaceae Belgicae*, I, Frankrijk, Ardennes: Chooz, mei 1981)

gen Zoniënwoud was het beheer ervan middelhoutbeheer: men vond er dus een mengeling van vrij ver uit elkaar geplante opgaande bomen en bomen die onder een hakhoutregime vielen met een omlooptijd van ca. 10 jaar.

▼ Het gemene heidegebied van Stalle (Stalle heyde) is op deze kaart van landmeter Everaert uit 1757 nog duidelijk als aparte entiteit herkenbaar. Detail uit *Carte figuratif van de Cleyne Thiende onder Uccle*.

In het Brusselse was – net zoals in provincies Oost- en West-Vlaanderen – de druk op het bos bijzonder hoog. De armoede van delen van de bevolking spoorde bovendien aan tot illegale praktijken. Of zoals Verniers in zijn *Histoire de Forest* het uitdrukt: “*Pour les villageois, pressés par le besoin, les bois apparaissaient comme une réserve naturelle dans laquelle il leur semblait légitime de puiser*”. Bosdelicten waren dus schering en inslag: heimelijk vellen van bomen, roven van strooisel, inzamelen van varens als stalstro, sprokkelen, beweiden met hoornvee, schapen en zelfs varkens... Tijdens de 17de eeuw berokkendenden bovendien oorlogskappingen grote schade aan het bos, aldus een abdijskroniek. (42) In de 18de eeuw was de wildstand in en rond Zoniën nog van die aard dat ook wildschade aan het hakhout niet achterwege kon blijven: herten en wilde zwijnen waren er te over. In de woelige jaren 1794-1795, dus eventjes voor de visite van Rozin was er gedurende de winterperiode een groot tekort aan brandhout. Houtroof was dan ook aan de orde van de dag. Zelfs de vrijheidsboom moest er aan geloven. Het liep zelfs zo uit de hand dat men even later in de Franse tijd de boswachters het recht gaf om een geweer te dragen. Zo konden ze beter optreden tegen de talrijke bosdelicten.

• Ook de voorgeschiedenis in het bodemgebruik van de 18de-eeuwse abdijsbossen is niet zonder belang.

Het Kruisbos was zeker tot een stuk in de 15de eeuw een heidegebied (*den Cruysbosch dat de Werelsheyde te hetene plach*), ontstaan door bosdegradatie ten gevolge van overbegrazing en al dan niet legale houtwinning. De plaatsnaam *Werelsheyde* verwijst naar gemeen gebruik. Het landschapsbeeld kunnen we nog het best omschrijven als wastine. Het was een plek waar kudde schapen graasden zoals die van het schaaphof van de abdij gelegen op de Hoogte Honderd, het Hof te Slotsenberg. (43)

Het aansluitende Zevenbundersbos had ook een wastineverleden. Het was pas in 1687 ingezaaid geweest met zaad van eik, hazelaar, linde en berk “*om te zien oft bequaem sal sijn van 't selve te bewercken in bosch*”. (44)

Het nabijgelegen Kersbeekbos tenslotte sluit hier het rijtje af. De naam Heidebos die op een deel ervan sloeg, laat weinig twijfel bestaan over het gebruik: het paalde immers aan de gemene heide van Stalle. Stalle heyde, een gemeenschappelijke graasgrond van meer dan 10ha, bleef voor de schaapskudde zeker nog in gebruik tot in het eerste kwart van de 19de eeuw. Bosdegradatie ten gevolge van

▲ Groene nachtorchis (*Coeloglossum viride*), een weinig opvallende soort van vrij zure tot kalkrijke, vaak schrale en onbemeste gras-

landen en bosranden, getekend door Elisabeth Klopfenstein (uitgave Nationale Plantentuin van België: Klopfenstein,

E; & Toussaint, Ph. (1986) Orchidaceae Belgicae, 4, België, Matagne-la-Petite, mei 1984)

beweidings, al dan niet oogluikend toegestaan, moet in het Kersbeekbos schering en inslag geweest zijn.

- Er zijn aanwijzingen dat minstens delen van het 18de-eeuwse bosareaal van de abdij ooit ontgonnen zijn geweest als groeve voor kalkzandsteen en/of kalk (de zogeheten scheysputten). Vermoedelijk lagen de ontginningen vooral geconcentreerd langs de heirbaan van Brussel naar Stalle, op de overgang naar het plateau van Hoogte Honderd. Delen van het Kruisbos en het Zevenbundersbos, palend aan het plateau zijn dus waarschijnlijk minstens als tijdelijke groeve gebruikt geweest vanaf het ontstaan van de abdij. (45) Grondstofwinning heeft uiteraard repercussies op bodems.

- In de 18de eeuw was er dus nog heide en/of heischraal grasland aanwezig op het grondgebied van Vorst. Wij verwezen al naar Stalle heyde, een heidegebied op het aanpalende Ukkel, grenzend aan

▲ "Le terrain inégal et infiniment varié" Het zicht op een deel van het Bos van Vorst (20 vendémiaire,

jaar XI of 12 oktober 1802: tekening in Chinese inkt) van de hand van P. Vitzthumb, laat ons een vrij eenvormig

bos (relatief recente aanplant) zien evenwel met veel reliëf en open plekken. Op deze tekening bemerkt men nauwelijks hakhout.

Vorst-Vossegat. Heide of heischraal grasland kwam ook voor in een enclave van het Kruisbos, een gemene heide, op de kadastrale atlas van Vandermaelen (1836) aangeduid met het toponiem *Tusschen Eyde de Schats*. (46) Het feit dat deze strook niet als heide op de Ferrariskaart staat aangeduid, betekent niet dat hier geen heischrale vegetaties voorkwamen: een menging van planten van heiden en schrale graslanden. Zonder twijfel bestond er op het eind van het Ancien Régime nog een overvloed van vleksgewijs voorkomende heischrale vegetaties, zowel op de hellingen als op de plateauranden als we de heide- en veldtoponiemen die hier in oorsprong naar verwijzen als leidraad nemen.

We mogen immers niet uit het oog verliezen dat vooral de schapenteelt tot op het einde van de 18de eeuw nog uitdrukkelijk aanwezig was in het landschap van Vorst. De teelt was wel al over haar hoogtepunt heen. Door intensivering van de landbouw (met afschaffing van de braaklegging en rapen- en klaverteelt na de stoppels en de invoer van standweiden en stalvoeding) was de fok van wolbeesten minder interessant geworden. Maar de inwoners van Vorst bleven verknocht aan de schapenteelt... (47) Naast de schapen waren er uiteraard ook nog koeien, ganzen en varkens die gemeenschappelijk gehoed werden.

Dit betekende dat dagelijks kudden dieren onder toezicht van een scheper of herder langs de wegen van Vorst trokken. Buiten het afweiden *van gemeyne plaetsen, voirelen, breeklanden, stoppelen, straeten,*

▲ Zware erosie langs een steile helling in Dudenpark. Te wijten aan overdeven recreatie en aan vroegere vergravingen? (Foto O. Pauwels)

heyden ..., hadden de inwoners van de gemeente sinds *immemoriale tyden* het recht om onder meer hun schapen te laten grazen op *den thommaert* (het nagras of de toemaat) van de meersen of afgemaai-de hooibeemden van de abdij, gelegen op de vallei-gronden. Ook de inwoners van het naburige Stalle konden van dit recht genieten. (48)

Plaatsnamen die verwijzen naar driftwegen, geme-ne weidegronden, verzamelplaatsen, omheinde ruimtes voor vee zijn dan ook legio en verspreid over het volledige grondgebied (vallei, helling, plateau) bijv.:

– *driftwegen*:

Hertstraat-Rue du Cerf (in oorsprong een veedrift-weg, vgl. heert, heerdgang, herder), Groenstraat (49) (nu als plaatsnaam verdwenen), Lange Vierstraat (een vervorming van het dialectwoord *vie*, of vee) nu terug te vinden als Vuurstraat-Rue du Feu, Koijestraat (nu als plaatsnaam verdwenen: gelegen in de buurt van de huidige Stationsstraat en de Bollinckxstraat);

– *gemene weidegronden*:

De weide-, broek- en beemdgronden in de vallei waren in oorsprong gronden die gemeenschappe-lijk beweide werden. Op het eind van de 18de eeuw was wel al het grootste deel van dit weideareaal ge-privatiseerd en als hooiland in gebruik. Nabeweiding kon en werd op minstens een deel van deze gronden toegelaten.

Het equivalent van het weideareaal van de vallei vindt men op de helling- en plateaugronden terug als heide- en veldplaatsnamen. Ook binnen dit areaal was er eind 18de eeuw al duchtig geprivatiseerd. Toch bleef een aantal *gemeentegronden* (50), zowel in de vallei als hogerop, nog tot in de 19de eeuw standhouden, alle pogingen tot opheffing ten spijt.

– *verzamelplaatsen voor vee*:

Langs de driftwegen deed de dries en mogelijk ook de biest dienst als verzamelplaats voor vee. Over de precieze functie en de oorsprong van driesen en biesten verwijzen we naar gespecialiseerde litera-tuur. (51)

– *omheinde ruimtes*:

Ook langs de driftwegen bevonden zich omheinde ruimtes, waarin men dieren liet grazen (bochten of boxen) of waarin ze werden geschut. Voorbeelden daarvan zijn het *Schepersstuck* langs de Hertstraat of de *Schats* bij het Kruisbos.

Het agropastoraal systeem van Vorst tijdens de 18de en zelfs tijdens het begin van de 19de eeuw (uiter-aard reeds in flink afgeslankte vorm) vertoonde heel wat gelijkenissen met het heerdgang- en dorpshei-desysteem zoals dit onder meer gekend is uit Limburg. Behalve de *gemeente*-gronden (zowel in de Zennevallei als op helling en plateau gelegen) werden ook de driesgronden, de boomgaarden, wegbermen, – plaatselijk en naar gelang van de noodzaak en de vraag (vrij van winterteelt) – zelfs nog de stoppelvelden en middelhoutbossen perio-diek beweide. (52) Hierbij moest de nodige voor-zorg in acht genomen worden om schade aan ge-wassen en bomen te voorkomen. Maar we mogen veronderstellen dat dit niet altijd even nauwlettend gebeurde.

Conclusie: er bestonden driftwegen in de vallei (Hertstraat), die trouwens doorliepen naar Ander-lecht en Drogenbos. Naar onze mening liepen er ook langs de plateaurand (zoals de vroegere heir-baan van Brussel naar Stalle: de Gatti de Gamond-straat en de Domeinlaan). Beide stelsels waren onder andere met elkaar verbonden via de Kwade-straat- Koijestraat (nu onder meer Jean-Baptiste Vanpéstraat, Beukenberg). Op het eind van de

◀ "Le terrain inégal et infiniment varié". Op sommige plekken in Dudenpark waant men zich met moeite in Brussel. Plotse reliëfverschillen van meer dan twintig meter die uitgeven op een lager gelegen gazon lijken niet van uitsluitend natuurlijke oorsprong (Foto O. Pauwels)

18de eeuw waren rondtrekkende kudden dus nog een alledaags verschijnsel. Extensieve begrazing was hiervan het gevolg. Weliswaar was het aantal dieren al behoorlijk uitgedund in vergelijking met vroegere perioden. Deze vorm van landbouw was toen al stevig op zijn retour ten gevolge van de intensivering van de agrarische bedrijvigheid.

Le terrain inégal et infiniment varié van Rozin, was volgens ons dus niet het abdijpark van Vorst, zoals hij stelt, maar waren wel de abdijbossen en de omgevende gronden op de hellingen, in eigendom van de abdij, met de nadruk op het Kruysbos en de gemene heide, én mogelijk ook de bosomgeving nabij het Vossegat.

Zijn landschapswandeling zal er zeker idyllisch hebben uitgezien. Ze speelde zich alleszins af in een parkachtige omgeving, maar die lag er dan wel knap gedegradeerd bij. En vermoedelijk moet deze situatie (aanwezigheid van gedegradeerd bos en al dan niet vochtig tot nat (hei)schraal grasland) op dit zeer gradiëntrijke terrein uitermate gunstig geweest zijn voor tal van orchideeën. Rozin registreerde – zonder het te beseffen – de halfvergane glorie van een plantenwereld gebonden aan een cultuurlandschap. Dit landschap was het resultaat van een agro-pastoraal systeem dat over zijn hoogtepunt heen was. Middelhoutbeheer en extensieve begrazing droegen ongetwijfeld in sterke mate bij tot de plantenrijkdom.

Dat ook bodemkundig en geologisch de omstandigheden op verre na niet ongunstig waren weten we niet alleen uit recente bodem- en geologische kartering. Niemand minder dan Charles Lyell (1797-1875), één van de grondleggers van de moderne geologie, ging er ooit op excursie "*in a deep lane near the country-seat of M. Musselman*". (53) Hij zag er de onderscheiden geologische lagen dagzomen langs die holle weg: Ieperiaanzand met kalkzandsteenachtige banden (gidsfossiel: *Nummilites planulatus*); deels glauconiethoudend, deels kalkrijk Brusseliaanzand en tenslotte kalkrijk en fossielrijk Lakeniaanzand (nu tot het Lediaan gerekend).

► Kaart in manuscript van de omgeving van Brussel, gemaakt door Guillaume de Wautier (aanvullingen tot 1821). De bossen van Vorst

zijn nog uitdrukkelijk aanwezig. Het Kruysbos staat hier verkeerdelijk aangeduid als Bois de Forêt, het Bois dit Cruysbosch van deze kaart wordt

gewoonlijk ook tot het Zevenbundersbos gerekend. Van het heideareaal van een halve eeuw eerder (Ferrariskaart) is nog nauwelijks een fractie bewaard iets

ten oosten van het Kersbeekbos (Koninklijke Bibliotheek van België. Afdeling Kaarten en Plannen. Detail van Kaartblad 4)

Kalkrijk en kalkarm zand – al dan niet overdekt met lössleem – wisselen elkaar af op de hellingen. Daar waar de Ieperiaanklei nabij de oppervlakte komt, vinden we tijdelijke of permanente bronnen. De gradiënt kalkrijk-kalkarm, gekoppeld aan weinig of geen bemesting is een prima-uitgangssituatie voor orchideeën, zeker langs de zuidzijde van hellingen. (54)

Over vergankelijkheid

Rond 1830 was het bosareaal van Vorst al drastisch verminderd, een groot deel ervan was omgezet in cultuurland. Natte gronden werden er volgens nieuwe technieken ontwaterd. (55) De gemene weidegronden, heiden en wastines die eertijds aansloten op het bos kregen geleidelijk een andere bestemming om later bij het verdere verstrijken van de 19de eeuw zo goed als compleet te verdwijnen. Verviel op de meeste plaatsen het recht van vrijgeweide op het eind van het Ancien Régime, dan bleef het in Vorst nog voortleven tot het midden van de 19de eeuw. Het hoeden van de gemeentelijke kudde werd er nog jaarlijks verpacht, zeker tot in 1859. (56)

Door het afschaffen van de gemeentelijke kudden werd meteen de doodsklok geluid over het eeuwenlange agro-pastorale verleden van Vorst. Toen in het begin van de 20ste eeuw de laatste particuliere scheper of schaapsherder verdween, en ook de keuters die gingen wandelen met hun éne dier aan een zeel letterlijk uitstierven, viel het doek volledig ...

Eeuwenoude begrazingspatronen die rechtstreeks of onrechtstreeks verbanden hielden met driftwegen en gemene begrazing gingen voorgoed verloren en met hen de heiden, schrale graslanden, grazige bosvegetaties en boszomen.

Binnen de vroegere bosgebieden van de abdij hadden enkele kapitaalkrachtige families al dan niet riante buitenverblijven gebouwd zodat de beboste oppervlakte verder afnam en het bos zelf met de loop der tijden evolueerde naar een hooghoutbos. Bos en meer bepaald hakhout was niet langer meer de eerste brandstofleverancier. Met het verdwijnen van het economisch belang van middelhout, verdween ook in versneld tempo de relatieve openheid van het bos. Door deze beheersverandering ging als het ware het licht in het bos uit met alle gevolgen van dien voor lichtminnende plantensoorten zoals het gros van de orchideeën.

Buiten de orchideesoorten verdwenen in de loop van de 19de eeuw nog talrijke andere plantensoorten die hier kenmerkend waren voor de overgang tussen grasland, wastine en bos. Het waren naast soorten met een voorkeur voor schrale graslanden met kalkbijmenging zoals Driedistel (57), Aardistel, Echte gamander, Kleine steentijm, Voorjaarsganzerik, Kleine pimperl, Bochtige klaver (58) ... (59) ook planten uit de zure heidesfeer met als uitschieters Rozenkransje, Heidekartelblad, Stekelbrem (60) en Maanvaren. (61) Ook soorten van arme zandgronden zoals Overblijvende hardbloem en Dwergviltkruid lieten het afweten.

Van de zoomplanten uit het meer kalkrijke milieu bleef Hokjespeul alvast aanwezig tot in de jaren '50 van de 20ste eeuw. (62) Toen werden er nog tal van bos- en kapvlaktenplanten waargenomen die Kickx en enkele latere botanisten er al gevonden hadden: Eenbloemig parelgras, Heelkruid, Dalkruid, Drienerfmuur, Berghertshooi, Ruig hertshooi... (63) Bij de bosplanten die niet meer teruggevonden werden, vermelden we Blauwe bosbes, Spatelkruiskruid en Zoete wolfsmelk.

Het soortenspectrum uit de overgangszone bos-wastine-grasland is in die periode al zeer sterk ingeperkt, de meest kwetsbare planten verdwenen.

▲ Schaapsherder met kudde (20ste eeuw: gemeentelijke schaapskudde ge-
Waa's gedeelte van beurde in Vorst nog
de Sint-Pietersberg tot 1859
bij Eben: Heyoul). (Persoonlijk archief
Het hoeden van de Martine Lejeune)

Gradiëntrijke overgangen zijn nu veelal scherpe grenzen geworden.

Voor de aftakeling van de plantengroei gedurende de laatste honderd jaar is de vrijwel totale verstedelijking verantwoordelijk. (64) Buiten de parkzones blijven er nog nauwelijks open ruimten van enige omvang over.

Orchideeën in Vorst: uitzonderlijk voor het Brusselse?

Het antwoord op deze vraag hebben we hiervoor al in beperkte mate gegeven.

Opgaven van zeldzame orchideeën voor de streek rond Brussel zijn – althans in de 19de eeuw – inderdaad niet uitzonderlijk. In totaal werden meer dan twintig verschillende soorten gevonden.

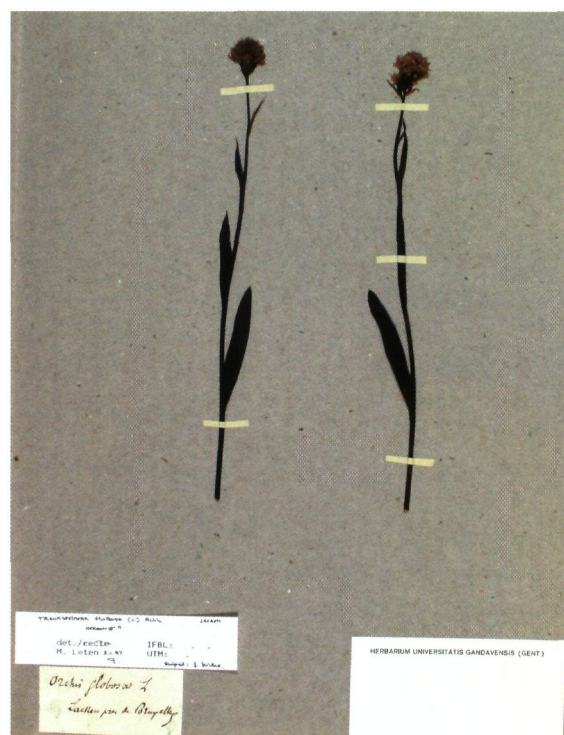
Wat de bosgebieden en de bosomgeving betreft, duiken steeds weer dezelfde namen op. Naast de bossen van Vorst scoren vooral Terkamerenbos en in mindere mate de sites rond Rood Klooster en Groenendaal in het Zoniënwoud hoog.

Een kleine maar toch soortenrijke vindplaats was het Laarbeekbos en zijn omgeving (minstens zes soorten).

Soorten zoals Vliegenorchis, Bergnachtorchis en Vogelnestje waren ruim verspreid in de nabijheid van de hoofdstad. Daarvan getuigen niet alleen de diverse publicaties van de al eerder vermelde bota-

▲ Maanvaren, een klein varentje (4-25 cm) is nu in België uiterst zeldzaam. In het Brusselse kwam de soort in de 19de eeuw nog spaarzaam voor in enkele droge heiden en heischrale graslanden. (Foto André Kampen, Frankrijk, mei 1986)

▲ Kogelorchis (Trautsteinera globosa): gevonden door Jean Kickx sr. in Laken. Zijn dit de exemplaren die ooit "op den Eyssel" gevonden werden? Dit is meer dan waarschijnlijk gezien het handschrift van Jean Kickx jr. (Herb. Rijks-universiteit Gent)

nisten maar ook de herbaria van de Plantentuin van Meise en van de Gentse Rijksuniversiteit.

Opvallend is dat zowat alle vindplaatsen van orchideeën – binnen bosverband – in middelhoutbos liggen, en dit niettegenstaande het belangrijkste bosgebied van de Brusselse regio, het Zoniënwoud, in hoofdzaak bestaat uit hooghout.

Ook de vindplaatsen die vernoemd worden binnen of aan de rand van het Zoniënwoud, wijken niet af van deze algemene regel. Want zowel rond Rood Klooster, de abdij van Terkameren als rond Groenendaal sloten min of meer uitgestrekte partijen middelhoutbos bij het domaniaal woud aan. Dit is natuurlijk geen toeval. Middelhoutbos bracht gewoonweg meer op dan hooghoutbos. Het hooghoutbos van Zoniën was er in hoofdzaak voor het jachtplezier van de machthebbers. Net zoals de rest van de bevolking hadden de abdijsbewoners en kloosterlingen voortdurend nood aan brandhout en geriefhout.

Ook op het grondgebied van het 19de-eeuwse Laken zou de hedendaagse orchidofiel zeker aan zijn trekken komen, ook buiten bosverband: meer dan tien soorten werden hier ooit waargenomen,

▲ Kleine keverorchis, een inheemse orchidee? Charles Van Hoorbeke (1790-1821) liet ons een herbarium (bewaard in de R.U.Gent) na met Kleine keverorchis, gevonden in nos Alpes Belgique (sic) (grosso modo, de Vlaamse Ardennen-Pays des Collines: Amougies, Russignies, Onkerzele, Orroir). Een verdachte waarneming van een raadselachtige figuur (Tack e.a. 1993: 236-237). Maakt de vondst van Kickx in Laken de betrouwbaarheid van dit herbarium-materiaal groter?

waaronder een aantal zeer opmerkelijke. Onder meer Kogelorchis en Kleine keverorchis worden in de flora van Jean Kickx sr. geciteerd. Net zoals Durand in de *Prodrome de la Flore Belge* (65), stellen wij ons vragen over de vondst van Kogelorchis niettegenstaande de opgave van een precieze vindplaats en het bestaan van herbariummateriaal. (66) Is het materiaal afkomstig van een inheemse populatie? Kogelorchis is immers een gebergtesoort. De vondst van Kleine keverorchis lijkt voor een hedendaagse botanist ook weinig aannemelijk, maar wie weet? (67) Over de andere soorten bestaat geen twijfel: Harlekijn, Groene nachtorchis, Poppenorchis, Moeraswespenorchis ...

De meeste orchideeënsoorten die in en om Brussel werden aangetroffen zijn duidelijke kalkminners. Het is niet toevallig dat ze werden opgemerkt op plaatsen met een meer kalkrijke bodem, vrij vaak in de omgeving van vijvers. De meerderheid van de bodems van Zoniën zelf is extreem zuur.

▲ Moeraswespenorchis (Epipactis palustris), een warmteminnende soort van moerassen en natte graslanden op vooral basische gronden. In Vlaams-Brabant komt de plant nu ook nog zeer zeldzaam voor. Getekend door Elisabeth Klopfenstein (uitgave Nationale Plantentuin van België: Klopfenstein, E. & Toussaint, Ph. (1983) Orchidaceae Belgicae, I, Frankrijk, Aisne: Bièvre, juni 1981) (Bibliotheek Nat. Plantentuin, Meise)

Waren de orchideeën dan misschien de blikvangers van de botanische rijkdom van de middelhoutbossen, bijv. rond Terkameren en Rood Klooster, ze waren zeker niet de enige vermeldenswaardige planten. In Terkamerenbos, sensu Kickx (met name het bos dat eigendom was van de abdij) groeiden naast Soldaatje, Vliegenorchis, Vogelnestje en Bergnachtorchis ook nog Ruige scheefkelk, Gele anemoon en Schedegeelster. Zijn Terkamerenbos onderscheidde zich duidelijk van een bos dat hij Heder noemt (als toevoeging geeft hij een enkele keer *prope het Vleuggat*). (68) Dit moet de nabij het Vleurgat gelegen Heegde geweest zijn. De Heegde

behoorde tot het eigenlijke Zoniënwood en was het enige deel van het domeinbos dat onder middelhoutbeheer viel. De abdij van Terkameren had er weiderechten. Dit bos werd blijkbaar vooral gekenmerkt door zuurminnende bosplanten zoals Grote veldbies en Valse salie naast planten van zuur open bos, bijv. Fraai hertshooi, Waterpostelein, Bosdroogbloem en Heidekartelblad. Het huidige Terkamerenbos, waarvan de parkaanleg dateert van 1862 (69) stemt grosso modo overeen met dat deel van de Heegde dat Kickx nog had gekend. Het restant ervan evolueerde er naar een parkbos, waarin hooghout domineert. Uit een inventarisatie van 1980 (70) blijkt dat van bovenvermelde soorten nog enkel Grote veldbies en Fraai hertshooi werden waargenomen.

Het Terkamerenbos van Kickx verdween daarentegen volledig van de kaart. Het ging ten onder aan de stadsuitbreiding.

In de omgeving van Rood Klooster groeiden ooit Bruine orchis, Vliegenorchis, Bergnachtorchis, Welriekende nachtorchis en Vogelnestje, naast Klein en Rond wintergroen, Vingerzegge en Slanke zegge, Driedistel e.a.. Van Vliegenorchis en Vogelnestje zijn er nog waarnemingen bekend uit de 20ste eeuw evenals van Vingerzegge en Slanke zegge. (71) Echt recente informatie (72) over dit gebied is ons niet bekend, maar het lijkt geen twijfel dat men er dezelfde trends qua achteruitgang van soorten zal vaststellen als in de andere besproken bosgebieden.

SE NON E VERO...

De zonet apart besproken bossites, mogelijk met uitzondering van het Laarbeekbos, sloten tot in de Middeleeuwen aan bij het Zoniënwood dat zelf een relict was van het vroegere Kolenwood. Alle hebben ze een woelige tot zeer woelige geschiedenis gekend.

Tijdens de Middeleeuwen werden ze door de machthebbers aan abdijen en kloosterorden toebedeeld die er zich in de onmiddellijke omgeving vestigden: de bossen van Vorst en Terkameren (Elsene) gingen naar de gelijknamige abdijen, Laarbeek (Jette) naar de abdij van Dielegem, Rood Klooster (Oudergem) en Groenendaal (Hoellaart) naar priorijen. Over het uitzicht van de goederen op het tijdstip van de verwerving weten we bitter weinig: veelal kennen we niet meer dan de melding dat er bos, heide of wastine en moeras aanwezig was op het moment van de stichting.

▲ Op dit detail van de titelpagina van *Oryctographie de Bruxelles* (1784) van F.X. de Burtin bemerkt men een voorbeeld van een ondergrondse steenwinning in het Brusselse (Etterbeek). Bij grote infrastructuurwerken in Brussel is men al verschillende malen op ondergrondse gangenstelsels gestoten (Bibliotheek Nat. Plantentuin, Meise)

Moerassen werden in de mate van het mogelijke drooggelegd of tot vijvers omgevormd, waarschijnlijk nadat ze eerst waren ontveend (turfsbrandstof). In de vijvers werd er vis gekweekt.

Voor hun materieel voortbestaan waren de abdijen en kloosterbewoners sterk afhankelijk van vee: varkens, schapen, koeien, pluimvee ... Door overbegrazing met vee en met het jachtwild van het naburige Zoniën, degradeerden de nog aanwezige bossen verder tot zure heideachtige wastines of tot dorre schraallanden met meer kalkachtige bodems. Grote delen van de wastine werden later uit economische noodzaak omgevormd tot cultuurgrond (zoals graanakkers en wijngaarden) en middelhoutbos (hakhout: brand- en geriefhout, opgaande bomen: timmerhout) of ze bleven verder beschikbaar voor gemene begrazing. Dit laatste was een praktijk die slechts langzaam afkalfde.

Het Vlaamse middelhoutbos (73) was gekenmerkt door intensief onderhoud waarbij men er niet voor terugschrok het hakhout dat niet genoeg produceerde te rooien en te vervangen via inboeten.

▲ Kaart in manuscript van de omgeving van Brussel, gemaakt door Guillaume de Wautier (aanvullingen tot 1821). Detail van het grondgebied van Laken (omgeving Ossegem). De vaak vrij grillige ontginningssporen van de groeven zijn op deze kaart duidelijk merkbaar: poelen, bossen, moerassen liggen op de plaats van de groeven. Het is bekend dat grachtssystemen werden ontworpen om het water te kunnen evacueren uit de open ontginningen. Op de groeven vaak moeilijk opspoorbaar (Koninklijke Bibliotheek van België. Afdeling Kaarten en Plannen. Detail van Kaartbladen 3 en 4)

Opgaande bomen werden doorgaans niet geveld maar geroid. Hierdoor werd de bodem steeds opnieuw vergraven. De mengeling van kalkachtige en zure grond was als het ware een panacee voor tal van zeldzame plantensoorten zoals orchideeën. Het hele gebeuren speelde zich af in een tijdvak waarin meststoffen kostbaar waren. Van overbemesting was geen sprake. Eerder was er een tekort aan mest, met bodemuitputting tot gevolg. Is dit het verhaal?

Niet helemaal. Rond Brussel net als op tal van andere plaatsen, waren er tal van winningen van allerhande bodemmaterialen: veenwinningen voor turfbrandstof in de valleien (74), winningen van gronden voor baksteen (vgl. toponiem *Careelweijde*

te Vorst)... Maar waar de streek helemaal in uitblonk waren de exploitaties van (kalk)zandsteen, zand en kalk voor de bouwnijverheid

Ze gebeurden in tertiaire afzettingen, zogenaamde Brusseliaanafzettingen die onder meer dagzomen ten oosten van de Zenne. Die bestaan nagenoeg uitsluitend uit zanden, al dan niet kalkhoudend of glauconiethoudend, sommige bevatten concreties met kiezelcement (grottensteen). De samenstelling van de afzettingen en de erin voorkomende fossielen werden al uitvoerig beschreven op het eind van de 18de en vooral in de 19de eeuw. Onder meer de al eerder genoemde Charles Lyell wijdt hier ettelijke bladzijden aan. (75) Heel de omgeving van Brussel is bezaaid met terreinen waar dergelijke winningen plaatsvonden. Probleem is dat deze winningen vaak moeilijk herkenbaar zijn en dat documenten erover – als ze al bestonden – vaak verloren zijn gegaan. Wij wezen al op het bestaan van mogelijk zeer oude groeven op het grondgebied van Vorst. Maar evenzeer bevonden er zich bij Terkameren, Rood Klooster en Groenendaal (76).

ALS TOEMAAT

Gluren bij de buren: de bossen van Nederlands Zuid-Limburg

*Zeker is het dat een plezierreisje de aangenaamste
uitspanning en verpoizing is voor hem, die gewoon is
het leven als arbeidende te slijten. (...)*

Ondervinding doet mij aldus spreken. Ik, die gewoon ben aan dagelijksche bezigheden, welke meer het hoofd dan wel het ligchaam vermoeijen, vind geene aangenamer, nuttiger en leerzamer verpoozing tevens, dan het bezoeken van deze en gene eenigszins afgelegene oorden van de plaats onzer woning.

Onze 19de eeuwse Hollandse bezoeker aan Brussel indachtig lieten wij ons gewillig verleiden tot een “*uitstapje*” naar het Nederlandse Zuid-Limburg. We probeerden er net als hij *vreemde gewoonten en zeden te bespeuren*. Hiervan volgend relaas.

De hellingbossen van Nederlands Zuid-Limburg staan bekend om hun rijke flora. Het meest tot de verbeelding sprekende aspect ervan is de relatieve rijkdom aan orchideeën. In de jaren '80 en '90 van de twintigste eeuw constateerde men er zelfs binnen de natuurgebieden (80) een opvallende achteruitgang van een aantal bosplanten, waaronder de diverse soorten orchideeën. De factoren die volgens Nederlandse onderzoekers aan de basis liggen van deze floristische verschraling zijn de volgende:

- negatieve eutrofiërende en nivellerende invloeden die uitgaan van de veelal sterk door intensief agrarisch gebruik gekenmerkte omgeving;
- hoge stikstof- en zuurlasten die neerslaan vanuit de atmosfeer en afkomstig zijn van verderweg gelegen bronnen;
- veranderingen in het bosbeheer: achteruitgang van de hakhoutexploitatie (gevolg: minder lichtrijke plekken), ophoping van strooisel.

Ook werd vastgesteld dat langs bospaden waar over het algemeen meer licht toetreedt weinig bedreigde bosplanten groeien. De biotoop is er nu immers doorgaans te voedselrijk en wordt er gedomineerd door hoogopschietende, concurrentiekrachtige soorten zoals Grote brandnetel en Bramen. Tegen dusdanige concurrenten moet het merendeel van bosplanten het afleggen. Hoewel: sommige schaduw- en stikstofolerante bossoorten zoals Gele dovenetel en Bosbingelkruid ondervinden hiervan weinig hinder en op hun beurt overwoekeren ze gevoeliger soorten. Mantel- en zoomvegetaties blijken er eveneens sterk achteruit te zijn gegaan.

▲ Hendrik Jacques (1829-1910).

Ook in Nederland werd er in de 18de en 19de eeuw duchtig gebotaniseerd. Onmisbare instrumenten waren de botaniseertrommel, het plantenschopje, de plantengids en

specifieke wandelattributen zoals de wandelstok en beenbeschermers of slobkousen. De Nederlandse apotheker-botanist poseert hier in veldtenue: moet men dit rekenen tot de *vreemde*

gewoonten en zeden?

Ook in België was een dergelijke uitrusting niet ongewoon! (Gemeente Archief Maastricht Collectie Minis – van de Geyn)

bossen van de Eikenklasse of eerder zuurminnende bossen en bossen van de Eiken-Beukenklasse, waartoe onder meer de orchideerijke en kalklievende variant van het Eiken-Haagbeukenbos behoort. En wat het soortenspectrum aanging was er ook al een opvallende gelijkenis tussen de Zuid-Limburgse bossen en de 18de en 19de eeuwse Brusselse middelhoutbossen. Op enkele soorten na zoals Rood peperboompje, Bleek bosvogeltje, Prachtklokje en Christoffelkruid zag men er zowat dezelfde floristische hoogstandjes. Een gedetailleerde kwantitatieve benadering van de achteruitgang van een aantal bosplanten zoals die in Nederland gebeurde voor het Zuid-Limburgse hellingbos (81) is echter onmogelijk voor het Brusselse bos bij gebrek aan voornamelijk 20ste-eeuwse gegevens. Toch is het mogelijk een aantal parallellen te trekken. Van de orchideeën, typisch voor de orchideerijke variant van het Eiken-Haagbeukenbos, rest er in de Brusselse context nog enkel Vogelnestje. Zoals hierboven al werd betoogd zijn de andere kenmerkende orchideesoorten in de genoemde bossen al lang verdwenen. Soorten waarvoor de vergelijking ook opgaat zijn Berghertshooi, Vingerzegge, Glad parelzaad en Knollathyrus. Al deze planten zijn ofwel van hun groeiplaats verdwenen ofwel er uiterst zeldzaam geworden. Voor de meeste andere soorten bestaat er te weinig vergelijkingsmateriaal.

Als we de conclusies van de Nederlandse onderzoekers beschouwen die betrekking hebben op de floristische verschraling vinden we ook weer een aantal gemeenschappelijke factoren.

- De negatieve eutrofiërende en nivellerende invloeden vanuit de agrarische omgeving spelen ook mee in en rond Zoniën. Dit is onder andere het geval voor het Laarbeekbos. In de 18de en in de eerste helft van de 19de eeuw werd bovendien een groot deel van de Heegde, het grote middelhoutbos dat deel uitmaakte van Zoniën, ontgonnen en omgezet in cultuurland, zodat kleinere bossen zoals die van Vorst steeds meer door cultuurland werden omsloten. Was de bemestingsgraad die toen gehanteerd werd in de landbouw van een totaal andere grootteorde dan de huidige, toch moet dit de aanleiding hebben gegeven tot het scherper worden van de grenzen tussen bos en cultuurland. De ontginningsbeweging van de wastines zal deze trend – in het geval van Vorst – nog versneld hebben. Daarbij komt nog dat in het specifieke geval van Brussel het verstedelijkingseffect in hoge mate moet bijgedragen hebben tot de terugval van de soorten. Dit hangt enerzijds samen met de inkrim-

Voor al inzake bosbeheer bewandelde men er de laatste twintig jaar een aantal nieuwe paden. Waar gedurende enkele decennia daarvoor niet of vrijwel niet werd ingegrepen in de hellingbossen, groeide er een in de jaren '80 van de vorige eeuw een consensus dat enig ingrijpen absolute noodzaak was. In het Oombos dat eigendom is van Natuurmonumenten, werden kapexperimenten opgezet die toen geleid hebben tot terugkeer, handhaving of uitbreiding van een groot aantal bedreigde bosplanten.

De vroegere middelhoutbossen in en rond Zoniën waren op meer dan één vlak vergelijkbaar met de hellingbossen van Nederlands Zuid-Limburg. Net zoals in Nederland trof men er op de hellingen een gradiënt kalkrijk-kalkarm aan. Vegetatiekundig ging het om nagenoeg dezelfde bosgemeenschappen:

▲
Het tot park omgevormde Kruisbos met de villa Duden
(Foto O. Pauwels)

ping van de bosoppervlakte maar anderzijds ook met de kwaliteit van het bos. Want de steeds toenemende recreatiedruk op het bos heeft hier letterlijk en figuurlijk zware sporen nagelaten. Het Kruisbos en de omgeving van Terkameren werden tot parken omgevormd. Evenals de bossen nabij Rood Klooster en Groenendaal staan zij nu onder zware recreatieve druk.

Net zoals bij de bossen rond Zoniën verdween ook in Zuid-Limburg de integratie van bos, annex wastine, in een breder agro-pastoraal systeem. Het systeem van rondtrekkende kudden en heerdgang bleef daarentegen in Zuid-Limburg plaatselijk nog doorgaan tot aan de Tweede Wereldoorlog. Pas de laatste jaren begint men te beseffen dat voor het be-

houd van de flora van de Zuid-Limburgse hellingbossen een integrale aanpak noodzakelijk is, met andere woorden herstelbeheer, geïnspireerd op het traditioneel beweidingssysteem. (82)

- De hoge stikstof- en zuurlasten kunnen in het geval van het Brusselse bos slechts een secundaire rol hebben gespeeld. Op het vermoedelijke hoogtepunt van de floristische verscheidenheid binnen deze bosgebieden was de industriële bedrijvigheid zo goed als nihil. Maar de aftakeling van het soortenspectrum was toch al een feit voor de industriële revolutie zich goed en wel inzette: de ineenstorting van de flora was al ver gevorderd rond 1860, herinneren we ons maar de eerder geciteerde tekst

▲▲

Grazend vee in bossen werd vanaf de opkomst van de wetenschappelijke bosbouw steeds meer uit het bos geweerd. Verhoogt extensief grazend vee in bos de

natuurwaarde? Heel wat hedendaagse natuurbeschermers zullen hierop bevestigend antwoorden. Historisch-ecologisch onderzoek kan ook hierover meer duiding geven

▲

Schapen in het bos. Omgeving Waals deel van de Sint-Pietersberg (1992) (Foto Martine Lejeune)

▲

Koeien in het bos. Oostenrijk: Karinthië (1991) (Foto Paul Van den Breml)

van Muller. We kunnen ons dan ook de vraag stellen of het effect van de stikstof- en zuurlasten op het bos in de Zuid-Limburgse situatie wel zo doorslaggevend is, als wordt gedacht.

• Blijft dan nog het bosbeheer. We hebben hiervoor al gargumenteerd dat de verandering in het bosbeheer, namelijk van middelhoutbeheer naar hooghoutbeheer grote gevolgen moet hebben gehad voor de plantenwereld, onder meer wat de soorten van open bos aangaat. Uit het Nederlandse hakhoutbeheer in het Oombos blijkt inderdaad de positieve invloed van deze beheersvorm op soorten zoals orchideeën. Maar zeker even belangrijk moeten andere gebruikspraktijken in het bos zijn geweest: wat waren de ecologische gevolgen van snijden van gras, verwijderen van strooisel, sprokkelen van hout, verwijderen van planten die hinderlijk waren voor het normale hakhoutbeheer zoals bramen (*afkuysschen alle de doorens ende bremen* (83)) en lianen, strontrappen of in ecologische termen uitgedrukt nutriëntenafvoer? Voegen we aan dit lijstje nog beweiding en een te grote wildbezetting toe, dan moet het duidelijk zijn dat de Brusselse middelhoutbossen net zoals het nabij gelegen Zoniënwoud hiervan ernstige schade hebben opgelopen, althans wat de houtopbrengst betrof. Maar had dit sowieso ook negatieve gevolgen voor flora en fauna? In het begin van de discussie in 1983 stelden de Nederlandse onderzoekers Veelturf en Zoetelief (84) nog dat alleen al hakhoutbeheer aanleiding zou moeten geven tot een sterke verzuring van de bovengrond, tot “*aanslagen op de nutriëntenkring-*

loop”. Hierdoor zou zelfs op lange duur het milieu ongeschikt kunnen worden voor de aan basische bodems gebonden orchideeënrijke kalkflora! Gelukkig bleek deze stelling onjuist.

Uit het Brusselse verhaal kan overduidelijk afgeleid worden dat het stopzetten van het hakhoutbeheer in combinatie met het verval van de weidegang of heerdgang nefast moet zijn geweest voor onder meer de kalkflora. En wat strooiselroof aangaat, dat een dergelijke activiteit niet stevast negatief hoeft te zijn, mag dan weer blijken uit het volgende relaas van de befaamde Nederlandse botanist De Wever (85) over Vogelnestje op de Sint-Pietersberg: “*Het leeft hier in vergaan loof van verschillende loofboomen, beuken, hazelaars, eiken, berken, olmen enz. Als evenwel de bovenlaag niet ieder jaar deels weggehaald wordt en zich te sterk ophoopt, kan deze orchidee er niet meer boven uitkomen; vandaar dat men haar na een paar jaar op een andere groeiplaats kan aantreffen, terwijl ze op de vroegere groeiplaats alleen ondergronds kan blijven doorleven.*” Activiteiten zoals snijden van gras, strontrappen en sprokkelen zullen zich het meest hebben laten gevoelen langs de bospaden en bosranden. Het lijkt aannemelijk dat door het wegvallen van deze activiteiten weerom in combinatie met het verval van het beweidingssysteem, stikstof- en schaduwtolerante plantensoorten op termijn bevoordeeld worden. Dit gebeurt ten koste van warmteminnende en stikstofmijdende planten. Geldt ook hier niet de stelling: van groene armoede naar grijze overvloed? (86)

VERGRAVEN GRONDEN EN ORCHIDEEËN: KRONIEK VAN EEN BIJZONDERE RELATIE

In en om Brussel werden ook nog in de 20ste eeuw op "verstoorte terreinen" bijzondere waarnemingen van orchideeën gedaan. Zonder aanspraak te maken op volledigheid geven we een kort overzicht:

In 1978 werden te Strombeek-Bever op een braakliggend terrein enkele merkwaardige graslandvegetaties gevonden met daarin onder meer Bijenorchis, Blauwe bremraap en Hondskruid door Devriese en Dewyspelaere. Devriese (1984) (1) meldt dat verscheidene pogingen om het gebied te vrijwaren op niets uitliepen. De groeiplaats werd vernietigd door werken aan de nieuwe verkeerswisselaar van Strombeek-Bever. Ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling van 1958 was het terrein ingesloten geraakt tussen de autoweg A 12, de Ring rond Brussel en de Meiselaan. Het ingesloten gebied dat voorheen als landbouwgrond in gebruik was (akkers en weiden) kreeg een *vage bestemming* (sic).

Het terrein was gedeeltelijk vergraven. (2)

In 1979 werden Bosorchis, Brede wespenorchis en Bergnachtorchis waargenomen aan de westrand van de Brusselse agglomeratie, op de grens van Sint-Agatha-Berchem en Dilbeek, in een bosachtig gebied van ca. 5 ha. Tavernier e.a. (1980) (3) merken op: *Naast de veelvuldige betreding heeft dit gebied te lijden van motorrijders, sluikstorters, kleine brandstichtingen, en illegale houthakkerij. Ondanks dit alles is er sommige plaatsen een gunstige evolutie in de vegetatie waar te nemen. De orchideeën gaan helemaal niet achteruit.* Het ecosysteem kwam er tot stand in ± 30 jaar. Zure en kalkrijke stukken kwamen in het gebiedje samen voor.

In 1980 beleeft Vlaanderen een primeur. Het *Rond Punt van Groot-Bijgaarden* wordt voor bescherming als landschap voorgesteld door Roger Deneef (4),

► Bijenorchis: kalkminnende soort en één van de fraaiste inheemse orchideeën. Hier voorkomend in een stedelijk milieu op een "verstoorte bodem" te Aalst (2003)
(Foto Chris Bombeeck)

inspecteur bij de Rijksdienst voor Monumenten- en Landschapszorg.

Het voorgesteld advies luidt:

Het gebied 'Rond Punt' moet worden gerangschikt omwille van zijn wetenschappelijke waarde, aangezien het gaat om een alkalisch moeras, een milieutype dat in ons land nog slechts zeer uitzonderlijk voorkomt, en waarin, wat het Rond Punt betreft, een aantal zeer zeldzame plantesoorten voorkomen, inzonderheid: Moeraswespenorchis, Breedbladige orchis en of Vleeskleurige orchis ...

Verbeke die deze vindplaats beschreef, vermeldt nog dat reeds voor 1976 er erg veel Breedbladige orchis, Kruipwilg en zeggesoorten stonden. Andere orchideeën en zeldzame planten waren toen nog afwezig.

Op het terrein was behoorlijk gerommeld.

In 1980 vonden Tyteca en Rommes er naast de genoemde orchideeën ook nog Grote keverorchis. Bosorchis wordt niet door hen vermeld. (5)

Het gebied werd uiteindelijk niet beschermd. Het bleek niet haalbaar, zoals elke automobilist onder- tussen al ervaren heeft!

In 1992 vond Joukoff (6) Hondskruid in Ukkel-Verrewinkel op een al lang vergraven terrein bij een begraafplaats.

Nabij alle net vermelde Brusselse vindplaatsen werden in de 19de eeuw ook orchideeën opgemerkt. Toeval?

Uiteraard gebeuren niet alleen in het Brusselse dergelijke waarnemingen. Bijenorchis, Hondskruid en in mindere mate Vleeskleurige orchis en Rietorchis naast gewonere soorten zoals Brede wespenorchis, Grote keverorchis en Bosorchis werden al herhaalde malen door ons en vele andere botaniserende lieden op zwaar vergraven terreinen opgemerkt in diverse Vlaamse provincies. Dit wil niet zeggen dat deze planten niet veeleisend zijn, wat hun milieu betreft. Dit lijkt alleen maar zo! Veelal zou men kunnen stellen dat de mens op een aantal plekken onbewust een gunstig milieu schiep voor planten met bijzondere voorkeuren inzake waterhuishouding, bodemsamenstelling en bodemchemie, expositie enz. Een bijkomende vraag is: wat is het optimale beheer van zulke terreinen?

Dit relaas is ook absoluut niet nieuw. Een boeiende bijdrage over orchideeën en kolonisatie verscheen in 1914 van de hand van éne Houzeau de Lehaie, gelukkige bezitter van een landgoed in Spiennes en St. Symphorien. (7)

EINDNOTEN

- (1) DEVRIESE, H., *Orobancha purpurea*, *Ophrys apifera* en *Anacamptis pyramidalis* te Strombeek-Bever (Grimbergen), in *Dumortiera* 28, 1984, p. 7-8.
- (2) Recent werd Bijenorchis nog teruggevonden op diverse plekken langs de A 12.
- (3) TAVERNIER, W., VAN DEN BEGIN, D. & VERBEKE, W., *Platanthera chlorantha* (Cust.) Reichenb. binnen de Brusselse agglomeratie, in *Dumortiera* 14-15, 1980, p. 50-52.
- (4) DENEFF, R., *Dilbeek (Groot-Bijgaarden): 'Het Rond Punt'. Voorstel tot rangschikking als landschap*, KCML-rapport d.d. 13.10.1980, 9p.
- (5) SAINTENOY-SIMON, J., *op. cit.*, 1995 p. 17.
- (6) SAINTENOY-SIMON, J. *ibid.*
- (7) HOUZEAU DE LEHAIE, J., *Notes sur l'évolution de la flore spontanée de nos propriétés de Spiennes et St. Symphorien au cours des trente dernières années*, in *Bull. Soc. Roy. Bot. Belg.* 53, 1914, p. 119-187.

◀ Hondskruid (*Anacamptis pyramidalis*), een kalk- en warmteminnende soort van droge graslanden, getekend door Elisabeth Klopstein (uitgave Nationale Plantentuin van België: in Klopstein, E. & Toussaint, Ph. (1986) *Orchidaceae* Belgicae, 4, Frankrijk, Aisne, Bourg-et-Comin en Chamouille, juli 1985)

► Zicht vanuit Dudenpark op Brussel. Op de voorgrond: het park van Vorst, op de achtergrond, onder meer het Justitiepaleis (Foto O. Pauwels)

En dan is er tenslotte nog een andere mogelijke oorzaak van de achteruitgang van de kalkflora: het wegvallen van elke vorm van bodembewerking. Het doorsnee middelhoutbos onderging althans in onze streken een op regelmatige tijdstippen terugkerende bodembewerking. Stobben van opgaande bomen en hakhoutstoven die niet meer rendeerden, werden uitgegraven. Hierbij kwam uiteraard heel wat grondverzet te pas, zodat het niet uitgesloten is dat er plaatselijk ook kalkhoudend materiaal naar boven gebracht werd. In ons klimaat grijpt er echter ontkalking plaats. Wanneer men het traditioneel bosbeheer vaarwel zegde zal ook de kalkaanvoer door bodembewerking zijn stilgevallen.

NAWOORD

Wanneer men met de trein de Noord-Zuidverbinding doorgekomen is en men het Zuidstation net voorbij is gereden richting Gent, ziet men langs de kant van de Kapellekerk en het vormingsstation van de NMBS in de verte het Dudenpark. Het wordt geflankeerd door het park van Vorst en torent boven de stad uit, met er achter op de Hoogte Honderd de Sint-Augustinuskerk. De parkzone is zowat het enige dat nog herinnert

aan de beschrijving van Rozin op het grondgebied van Vorst.

Of toch niet? Een enkele keer zie je nog in de buurt van het kanaal van Willebroek een schaapskudde rondtrekken op een gazon van het industrieterrein. Het lijkt wat onwezenlijk. Een hersenschim? Nee, je droomt niet! Voor zover wij weten, groeien daar geen orchideeën meer... Heimwee?

EINDNOTEN

Dit artikel is een uitgebreide bewerking van materiaal dat al deels gepubliceerd werd als stagerapport, conf. VAN DEN BREMT, P., *Historisch-botanisch onderzoek van het boslandschap*, Brussel, 1992, p. 22-30. Conf. TACK, G., VAN DEN BREMT, P. & HERMY, M., *Bossen van Vlaanderen: een historische ecologie*, Leuven, 1993, p. 231-233.

Piet Stoffelen en Ivan Hoste van de Nationale Plantentuin van België (Meise) worden bedankt voor hun medewerking bij het consulteren en het fotograferen van het herbarium. Prof. Dr. Paul Goetghebeur wordt bedankt voor de toelating tot consulteren en fotograferen van het herbarium van de Gentse Rijksuniversiteit evenals Prof. Dr. Jan Rammeloo en Dr. Leo Vanhecke van de Nationale Plantentuin voor het gebruik van de platenreeks *Orchidaceae Belgicae* (getekend door E. Klopfenstein) als illustratiemateriaal. Martine Lejeune (Afdeling Natuur) bezorgde ons eveneens illustratiemateriaal en bemiddelde

voor het gebruik van een foto uit het archief van het Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Wouter Van Landuyt van het Instituut voor Natuurbehoud tenslotte stelde gegevens van Florabank ter beschikking, wat de controle van onze eigen gegevens vergemakkelijkte.

- (1) De kruidtuin maakte toen deel uit van het Oude Hof van Brussel, het zogenaamde oude Nassaupaleis (tussen de huidige Ruisbroekstraat en de Museumstraat). De kruidtuin werd in 1826 ontruimd. Zie: ANDRE-FELIX, A., 1979, p. 360-361, in: STENGERS, J. (red.). *Brussel. Groei van een hoofdstad*. Mercatorfonds, Antwerpen.
- (2) DE CANDOLLE, A.P., *Rapport sur un voyage botanique et agromomique dans les départements du nord-est. Mémoires d'agriculture du département de la Seine*, 1811, 14, 213-287.
- (3) HALLEUX, R., OPSOMER, C. EN VANDERSMISSEN, J. (red.), *Geschiedenis van de wetenschappen in België van de Oudheid tot 1815*, 1998, Gemeentekrediet - Groep Dexia.
- (4) GEERTS, P., *Linnaeus, meer dan een laaggroeiend plantje*, 1997, De tuinen van Eden 7: 117-122.
- (5) ROUCÉL, F.A., *Traité des plantes les moins fréquentes qui croissent naturellement dans les environs de Gand, d'Alost, de Termonde et de Bruxelles*, 1792, Bossange-Lemaire, Paris-Bruxelles.
- (6) Dat de belangstelling voor wetenschappen tijdens de Franse overheersing groot is, blijkt ook uit officiële rapporten zoals FAIPOULT, G.C., *Mémoire statistique du département de l'Escaut*, 1805-1806, An XIII, Paris, Imprimerie impériale. Zie ook: D'HERBOUVILLE, J.F., *Statistique du département des Deux-Nèthes*, 1802-1803, An X. In het laatste rapport is de plantenlijst van de hand van Dekin.
- (7) CREPIN, F., *Guide du botaniste en Belgique*, 1878, p. 225. Bruxelles-Paris, Mayolez-Baillière.
- (8) WELLENS-DE DONDER, L., in: *La Belgique sous le consulat et l'empire (catalogue n° 20: exposition organisée à l'occasion du cent cinquantième anniversaire de la bataille de Waterloo)*, 1965, p. 30, Bruxelles, Bibliothèque Albert Ier.
- (9) Rozin was één van de leden van het redactiecomité van het tijdschrift.
- (10) ROZIN, A., *Herbier portatif des plantes qui se trouvent dans les environs de Liège avec leur description et classification selon le système de Linné*, 1791, Liège.
- (11) ROZIN, A., *Coup d'œil botanique sur les environs de Bruxelles*, 1796, L'Esprit des Journaux (janvier & février), 291-300.
- (12) VAN YPERSELE DE STRIHOU A. & P., *Laken, een kasteel in het Verlichte Europa*, 1991, Lannoo. Het park van Schoonenberg, het huidige koninklijk domein, was nog maar een goede 10 jaar eerder ingewijd.
- (13) Niet te verwarren met het huidige Terkamerenbos dat aangelegd werd in een deel van Zoniën, met name de Heegde. Zie DE RYCKMAN DE BETZ, THIBAUT DE MAISIÈRES & DANAERT, G., *L'abbaye cistercienne de la Cambre*, 1948, p. 272-273, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen.
- (14) CHATEIGNER, J., *Tableau de Bruxelles*, 1803. Zie hiervoor: COSYN, A., *Laeken, ancien et moderne*, 1904, p. 110-112, Bruxelles, Imp. Sc. Charles Bulens. In 1834 behoorde de promenade al tot de vergane glorie, vgl. *Le Promeneur dans Bruxelles et ses environs* (1834): "Plantée de quatre rangs de vieux et hauts tilleuls, ornée d'une belle grille en fer, et longeant le canal qui rafraîchit l'atmosphère d'une agréable et bienfaisante humidité, pendant la belle saison, elle était, surtout le dimanche, le rendez-vous de la richesse, du luxe et de la mode: un Longs-Champs perpétuel embellissait ses allées, quand le public inconstant et frivole s'est engoué des boulevards et a délaissé la verdure et la fraîcheur de l'Allée-Verte. Maintenant négligée, elle ressemble à une veuve qui ne trouve plus de consolation que dans la présence de quelques vieux amis"
- (15) ROUCÉL, F.A., *Flore du nord de la France ou description des plantes indigènes*, 1803, Paris, Veuve Richard.
- (16) ROUCÉL, F.A., *Recueil des plantes omises dans la Flore du nord de la France*, 1809, manuscript, bewaard in de Nationale plantentuin van Meise.
- (17) MORREN, E., *Prologue consacré à la mémoire de Jean Kickx*, 1856, in: *La Belgique Horticole*, 6, V-XVI.
- (18) KICKX, J. sr., *Flora Bruxellensis*, 1812, Brussel, Van Rampelbergh. Wij konden beschikken over een door de auteur en door zijn zoon geannoteerd exemplaar dat zich bevindt in de bibliotheek van het laboratorium Plantkunde van prof. Goetghebeur, Universiteit Gent.
- De aanvullende notities met al dan niet gedetailleerde vindplaatsgegevens van Kickx sr. slaan onder meer op planten die voorkomen in een lijst gepubliceerd door VANDER LINDEN, P.L., 1826, *Compte rendu des travaux de la Société des Sciences Médicales et Naturelles de Bruxelles*, p. 94-100. Bruxelles, Voglet.
- (19) DEKIN, A. & PASSY, A.F., *Florula Bruxellensis seu Catalogus plantarum circa Bruxellas sponte nascentium*, 1814, Bruxellis, Weissenbruch.
- (20) Hij was immers belast met de herziening van de Franse flora van Lamarck en de gegevens van de regionale onderzoekers van bij ons, moesten passen in het grote herzieningsproject. Zijn monumentaal werk *Prodromus systematis naturalis regni vegetabilis* beschreef en classificeerde alle tot dan toe gekende plantensoorten. Gestart in 1824, werd het pas afgerond in 1874. Augustin-Pyrame gaf zelf de eerste zeven volumes uit, zijn zoon Alphonse (1806-1893) de tien andere. Ze werden in hun werk bijgestaan door tal van andere specialisten inzake botanie.
- (21) ROZIN, op. cit. p. 295-296.
- (22) Ophris ovata L. = *Listera ovata* (L.) R. Brown: Grote keverorchis; Ophris nidus avis L. = *Neottia nidus-avis* (L.) L.C.M. Rich.: Vogelnestje; Orchis morio L.: Harlekijn; Orchis mascula = *Orchis mascula* (L.) L.: Manjetjesorchis; Orchis latifolia = *Dactylorhiza fistulosa* (Moench) H. Baumann et Künkele: Brede orchis; Orchis militaris = *Orchis militaris* L.: Soldaatje; Orchis conopsea = *Gymnadenia conopsea* (L.) R. Brown: Grote muggenorchis; Orchis maculata = *Dactylorhiza maculata* (L.) Soó: Gevlekte orchis of eventueel *Dactylorhiza fuchsii* (Druce) Soó: Bosorchis, een soort die vroeger tot de Gevlekte orchis werd gerekend; Ophris muscaria = *Ophrys insectifera* L.: Vliegenorchis; Orchis bifolia = *Platanthera bifolia* (L.) L.C.M. Rich.: Welriekende nachtorchis; Ophris spiralis L. = *Spiranthes spiralis* (L.) Chevall.: Herfstschroeforchis.

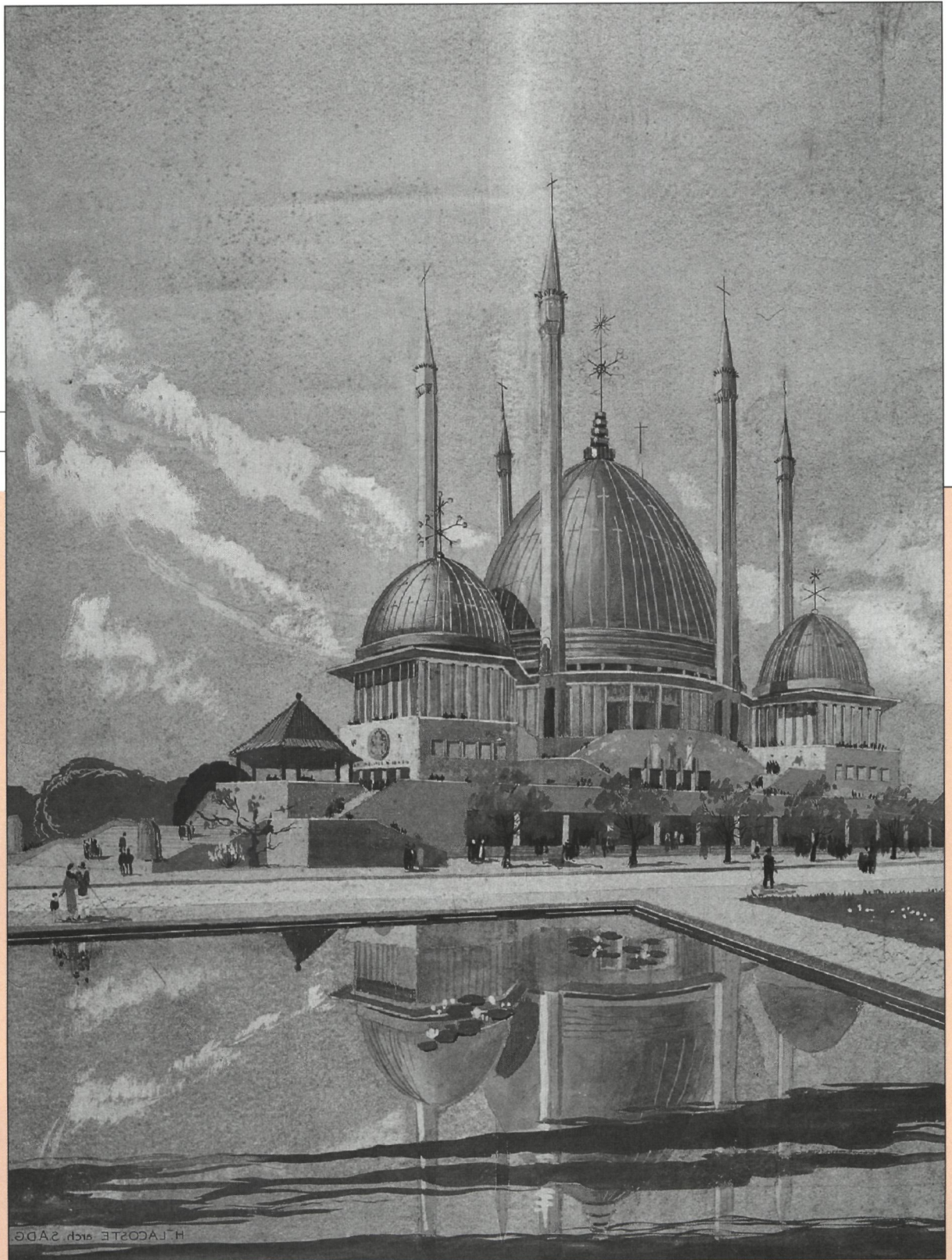
- Nomenclatuur volgens LAMBINON, J., DE LANGHE, J.-E., DELVOSALLE, L. & DUVIGNEAUD, J., *Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden (Pteridofyten en Spermatofyten)*, 1998, derde druk, Nationale Plantentuin van België, Domein van Bouchout, Meise.
- De orchideënsystematiek is verre van eenvoudig: de naamgeving en de soortafbakening zijn nu nog steeds niet zonneklaar, dit was dus zeker niet het geval op het einde van de 18de eeuw. Origineel herbariummateriaal van deze vondsten is ons niet bekend.
- (23) Zie nr. 718: *Orchis simia* Lam. of *Aapjesorchis*; 722: *Satyrium viride* = *Coeloglossum viride* (L.) Hartm. of Groene nachtorchis; 727: *Ophrys myodes* = *Ophrys insectifera* of Vliegenorchis. In silvis: in de bossen; in collibus siccis silvarum: op droge beboste hellingen; in pascuis silvae: in de bosweiden.
- (24) VERNIERS, L., *Histoire de Forest lez Bruxelles*, 1949, Bruxelles, De Boeck. Zie p. 106, kaart van 1810 in manuscript (G. De Wautier).
- (25) KICKX, J. sr., 1812, op. cit.: geannoteerd exemplaar, zie aantekeningen naast de nummers 26, 30 en 34, *Orchis mascula*, *Orchis militaris*, *Satyrium viride*, *Serapias latifolia* = *Epipactis helleborine* (L.) Crantz of Brede wespenorchis. In herbosis: op grazige plekken; in sylva Vorst ab inde 1824 ad 1831: in het bos van Vorst vanaf 1824 tot 1831; ad Vorst legit Crocq 1824, ubi amico duce ipse sequenti anno legi = in vrije vertaling in Vorst door Crocq waargenomen (ingezameld) in 1824. Met mijn vriend als gids kon ik zelf ze er het volgende jaar waarnemen (inzamelen).
- (26) VAN HEURCK, H. & WESMAEL, A., *Prodrome de la Flore du Brabant*, 1861, p. 79, Louvain, Fonteyn. Deze vondst wordt bevestigd door herbariummateriaal dat gedeponneerd werd in het herbarium van de Nationale plantentuin te Meise.
- (27) VAN HEURCK, H. & WESMAEL, A., 1861, op. cit. p. 78. Zie ook: MULLER, F., *Spicilege de la flore bruxelloise*, 1862, fascicule 1. Bull. Soc. Roy. Bot. Belg. 1: p.192.
- (28) CARRON, G. & ZWENDELAAR, H., *Florule des environs de Bruxelles*, 1889, p. 120, Bruxelles, Monnom,
- (29) 1803, ROUCÉL op.cit.; 1812, KICKX, op. cit.; 1861, VAN HEURCK & WESMAEL, op. cit.; 1866, PIRE, L. & MULLER, F., *Flore analytique du Centre de la Belgique*. Bruxelles, Devaux et Cie; 1888, CARRON & ZWENDELAAR, op. cit.
- (30) 1803, ROUCÉL op.cit.; 1812, KICKX, op. cit.; 1861, VAN HEURCK & WESMAEL, op. cit. en 1888, CARRON & ZWENDELAAR, op. cit.
- (31) DE WILDEMAN, E. & DURAND, TH., *Prodrome de la Flore Belge*, tome III, *Phanérogames*, 1900-1907, Bruxelles, Castaigne, zie p. 190.
- (32) Op. cit. t.o. p. 60
- (33) Bij diverse oude 19de eeuwse exemplaren van het herbarium van Meise wordt een aantal vindplaatsen vermeld. Het is vaak onduidelijk of er van elke geciteerde vindplaats materiaal werd ingezameld. Welk materiaal hoort bij welke vindplaats?
- (34) Herbarium Meise, herbarium RUGent.
- (35) MULLER, F., *Spicilege de la flore bruxelloise, fascicule 2*, 1864, Bull. Soc. Roy. Bot. Belg. 3: 385-412. Zie p. 385-386.
- (36) VANDER GOTEN, H. & VOKAER, J.P., *Le Parc Duden, à Forest. Guide du Promeneur (Géologie, Histoire, Faune, Flore)*, 1953.
- (37) We refereren hier aan het schilderij van de Italiaan Schidone († 1615) dat een bloeiend landschap voorstelt, te midden waarvan twee jonge herders getroffen op een op de grond liggend doodshoofd neerkijken. Hierop staat: Et in Arcadia ego: ook ik (leefde eens) in Arcadië. Zie ook: VAN DALE. *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, 1999, p. 4171, dertiende uitgave. De inspiratie gingen we halen bij SCHAMA, S., *Landschap en herinnering*, 1995, Contact, Amsterdam-Antwerpen. Zie p. 549 e.v.
- (38) VAN DER VIJVER, *Wandelings in en om Brussel benevens een uitstapje naar Gent en Brugge in den jare 1823*, 1823, Amsterdam, Van Kesteren.
- (39) JANSSENS, L. & DANCKAERT, L., *De evolutie van het grootgrondbezit*, 1989, in: Smolart-Meynart, A. & Stengers, J. (red.). *Het Gewest Brussel. Van de oude dorpen tot de stad van nu*, p. 196-211. Gemeentekrediet.
- (40) Wastine: oorspronkelijk onstond een dergelijke terreintype door bosdegradatie ten gevolge van menselijke invloed (bijv. beweiding): in die zin is het dus onlosmakelijk verbonden met het bos. We hanteren dit begrip ook omgekeerd wanneer bos zich spontaan uitzaait in niet-bos (grasland maar ook akker) en het terrein in die vorm blijft voortbestaan (bijv. door beweiding of door selectief maaibeheer). In bodemgebruikstatistieken wordt een dergelijke terreinvorm veelal aangeduid als woeste grond. Zie ook TACK e.a., 1993, op.cit. Vooral vanaf de tweede helft van de 18de eeuw werd het verval van de wastines algemeen. De combinatie bevolkingsdruk en intensivering van landbouw is hiervoor verantwoordelijk. In de provincies Oost- en West-Vlaanderen en in aansluitende delen van Brabant en Antwerpen verliep dit proces sneller dan in een gebied zoals de Kempen.
- (41) Voor meer informatie, zie o.m. KREUTZ, C.A.J. & DEKKER, H., *De orchideeën van Nederland. Ecologie - verspreiding - bedreiging - beheer*, 2000, B.J. Seckel en C.A.J. Kreutz.
- (42) VERNIERS, L., *Histoire de Forest lez Bruxelles*, 1949, De Boeck, Bruxelles. Zie p. 129.
- (43) HERDIES, H., *Pages forestoises d'histoire et de folklore*, 1960, p. 20-21.
- (44) VERNIERS, L., 1949, op. cit., p.97.
- (45) HERDIES, H., *De voormalige scheysputten van kalkzandsteen te Vorst-Brussel*, 1961, Eigen Schoon en De Brabander 44, 140-152. Zie ook: CABUY, Y., DEMETER, S. & LEUXE, F. (red.), *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel*, 4: Vorst, 1993, vgl. vooral p. 24 en kaart 1.
- (46) HERDIES, H., 1960, op.cit., p. 17. Schats zou een vervorming van schat of schot zijn en vermoedelijk verwijzen naar een omheinde ruimte, waarin de preter de dieren opsloot.
- (47) Precieze cijfers over de verhouding hoornbeesten/wolbeesten zijn ons niet bekend. Op het einde van de 18de eeuw waren er vrij veel problemen met het hoornvee (ziekten). Het terrein bij uitstek voor het hoornvee was het beemdareal langs de Zenne. Maar de aanwezigheid van schapenbochten (boxbeemden) op verschillen-

- de gemeenten zoals Drogenbos en Vorst duidt op het belang van het beemdareaal voor de schapenteelt. Het terrein bij uitstek voor schapen was het wastine- en heidegebied op de helling- en plateau-gronden.
- (48) HERDIES, H., *Schapenteelt en Weiderechten te Vorst-Brussel in het Verleden*, 1957, Eigen Schoon en De Brabander 40, 241-251.
- (49) HILLEGERS, H.P.M., *Heerdgang in Zuidelijk Limburg. Een vorm van extensieve beweiding in verleden, heden en toekomst*, 1993, Natuurhistorisch Genootschap in Limburg. Zie vooral p. 32-39.
De auteur kiest voor de verklaring van een aantal toponiemen zoals dries, bies(t) voor een historisch-ecologische invalshoek en associeert ze op een meer dan aannemelijke manier met heerdgang (veedrift).
- (50) Zo onder meer: beemden in eigendom van de gemeente in de Zennevallei; heiden, eigendom van de gemeente op het plateau nabij de grens met Ukkel. *Gemeente* is niet noodzakelijk synoniem van gemeente in het huidige taalgebruik. Het woord slaat op gemeen gebruik, niet op het eigendomsstatuut. Het gemeen gebruik was ook niet per definitie beperkt tot inwoners van de gemeente Vorst. In het geval van Vorst konden (groepen) inwoners van Stalle (Ukkel), Drogenbos en Anderlecht ook – al dan niet onder bepaalde voorwaarden – gebruik maken van de *gemeente*-gronden. Disputen en gerechtszaken over gemeen gebruik zijn legio. Er was een voortdurende strijd tussen privé-eigenaars en andere lieden die zich beriepen op gemeen gebruik. De strijd werd in de 18de en 19de eeuw steeds intenser. Zie ook: ERRERA, P., *Les Masuirs, recherches historiques et juridiques sur quelques vestiges des formes anciennes de la propriété en Belgique*, 1891, Weissenbruch, Brussel.
- (51) Zie o.m. DE VOS, M., *Microtoponiemen en agrarische geschiedenis*, 2000, Naamkunde 32 (1-2), 69-87. VAN DURME, L. *Dries, vooral in Centraal- en Zuid-Oost-Vlaanderen*, 1998, Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 70: 63-117. HILLEGERS, H.P.M., 1993, op. cit. geeft een ecologische interpretatie voor Zuid-Limburg.
- (52) Vgl. HILLEGERS, H., *Herstelbeheer van kalkgrasland op de Bemelerberg* (2), 1997, Natuurhistorisch maandblad 86(8): 194-200.
- (53) LYELL, C., *On the Tertiary Strata of Belgium and French Flanders. Part II. The Lower Tertiaries of Belgium*, 1852, Quarterly Journal of the Geologic Society of London, 8: 277-370.
- (54) Volgens nieuwe geologische kaarten: Ieperiaan zand = Formatie van Kortrijk; Lid van Moen; Brusseliaanzand = Formatie van Brussel; Lakeniaanzand = Formatie van Lede; Ieperiaanklei = Formatie van Kortrijk, lid van St.-Maur. Naamgeving: conf. MARECHAL, R. & LAGA, P. (eds.), *Voorstel lithografische indeling van het Paleogeen. Nationale Commissies voor Stratigrafie*, 1988, Brussel, Commissie Tertiair. Belg. Geol. Dienst.
- (55) LECLERC, M., *Rapport sur les opérations de drainage entreprises en Belgique*, 1851, Journal d'Agriculture pratique 4: 62-88. *Second rapport*: 97-120. Voor Vorst, zie p. 101 en 112. De drainage gebeurde i.o.v. Wyns de Raucour.
- LECLERC, M., *Résultats de l'assainissement du sol par le drainage*, 1852, Journal d'Agriculture pratique 5: 230-243. Voor Vorst, zie p. 232-233.
- (56) HERDIES, H., 1957, op. cit. p. 250; VERNIERS, L., 1949, op. cit. p. 179.
- (57) DEKIN, A. & PASSY, A. F., 1814, op. cit. nr. 584 vermeldt voor deze soort onder nr. 670 in pascuis siccis, in silva Forêt net zoals voor de Aarddistel nr. 666. Dit betekent: in droge (graas)weiden, in het bos van Vorst.
- (58) DEKIN, A. & PASSY, A. F., 1814, op. cit. nr. 611 geeft als standplaatsgegevens in pascuis silvarum Forêt, vrij vertaald: in de bosweiden van Vorst.
- (59) Herbarium Meise: van al deze soorten bestaat herbariummateriaal uit Vorst.
- (60) DEKIN, A. & PASSY, A. F., 1814, op. cit. nr. 584 vermeldt uitdrukkelijk locis arenosis silvarum Forêt, op zandige plaatsen in de bossen van Vorst.
- (61) Herbarium Meise: met uitzondering van Heidekartelblad dat enkel vermeld is in Kickx' Flora Bruxellensis.
- (62) VANDER GOTEN, H. & VOKAER, J.P., 1953, op.cit..
- (63) Deze soorten komen nog steeds in het Dudenpark voor, met uitzondering van Ruig hertschooi. Inventarisatie: en eigen nog vrij beperkt gehouden inventarisatie in de periode 2002-2003 leverde nog meer dan 200 plantensoorten op. Vooral het voorkomen van Berghertschooi, een soort die zeer sterk bedreigd is, wijst nog op de botanisch-ecologische potenties van het huidige Dudenpark. Wij vonden ook enkele groeiplaatsen van Zeegroene zegge terug, een zeggesoort die hier in de jaren 1829-1831 door Kickx jr. werd gevonden, zie KICKX jr., op. cit.: geannoteerd exemplaar, aantekeningen naast p. 74 onder Carex glauca.
- (64) Ter info enkele inwonersaantallen: 1784: 740; 1800: 502; 1831: 993; 1846: 1324; 1866: 2184; 1900: 9509; 1910: 24228; 1947: 47330; 1970: 55055. Nadien daalde het inwonersaantal licht.
- (65) Op. cit. p. 947: Orchis globosa L., huidige benaming Traunsteinera globosa (L.) Rchb.
- (66) Deze bewering doet niets af aan de waarde van de flora van Kickx. Hij kende nog niet de luxe van gespecialiseerde referentiewerken. Bovendien was een plantengeografische benadering in zijn tijd nog uitgesloten. Of ... was er een Oostenrijkse connectie met het Park van Schoonenberg, het huidige koninklijk domein? De kogelorchissen van Kickx zijn vermoedelijk dezelfde exemplaren waarvan herbariummateriaal bewaard is gebleven in het herbarium van de RUGent. De vondsten blijven raadselachtig.
- (67) Van Kleine keverorchis zijn nog waarnemingen uit deze periode gekend uit de Vlaamse Ardennen_Pays des Collines en de West-Vlaamse heuvelzone. Traditioneel worden deze vondsten afgedaan als verdacht. Vgl. Van Hoorebeke, geciteerd in TACK E.A., 1993, op. cit. p. 237, 239. In Nederland wordt de soort als neofiet beschouwd en treedt ze op in dennenbossen van voldoende ouderdom in het Wadden- en Drentse plantendistrict.
- (68) Op. cit. p. 229 bij Vingerhoedskruid. Nabij (prope) het Vleuggat.
- (69) DUQUENNE, X., *Le bois de la Cambre*. 1989, Bruxelles.
- (70) IFBL-archief: kilometerhok E4 36 33, geïnventariseerd door Dekeyser.

- (71) Laatste vondsten volgens herbaria: Vliegenorchis, E. Michel, 1914; Vogelnestje, E. Michiels, 1953; Vingerzegge, W. Fasseaux, 1946; Slanke zegge, A. Lawalrée, 1965. Van alle laatste vondsten werd materiaal gedeponeerd te Meise. Voor Vogelnestje is er tenslotte nog een literatuurvermelding van SAINTENOY-SIMON, J., *Orchidées dans la ville*, 1995, Adoxa, 6-7: 17-20. De vondst is van eind van de jaren '80 van de 20ste eeuw en van de hand van Yvette Van Hove.
- (72) Net op de valreep kregen wij de volgende publicatie doorgestuurd: WEYEMBERGH, G., GODEFROID, S., VERROKEN, J. & KOEDAM, N., *Een evaluatie van de rijkdom aan plantensoorten in het Brusselse gedeelte van het Zoniënwoud, gebaseerd op dertien jaar flora-inventarisatie, 2003*, Dumortiera 81: 57-75. De resultaten van deze studie konden nog niet echt verwerkt worden in onze publicatie.
- (73) Met Vlaams middelhoutbos bedoelen wij – binnen de grenzen van het huidige Vlaanderen – Oost- en West-Vlaanderen, met aansluitende delen van Vlaams-Brabant + het Brussels hoofdstedelijk gewest (oostelijk tot Zoniën en Hallerbos), Antwerpen (Klein-Brabant). Voor een gedetailleerde afbakening verwijzen we naar TACK e.a., 1993, op. cit. p. 7.
- (74) STOCKMANS, F., *Gisements de tourbes de la province de Brabant. Leur exploitation*, 1948, Bull. Mus. Roy. Hist. Nat. Belg. 24 (35), 1-34.
- (75) LYELL, C., op. cit., p. 332-357. Voor oudere gegevens: DE BURTIN, F.X., *Oryctographie de Bruxelles ou description des fossiles tant naturels qu' accidentels*, 1784, Bruxelles; D'OMALIUS D'HALLOY, J.J., *Coup d'œil sur la géologie de la Belgique*, 1842, Bruxelles, Hayez.
- (76) Prof. Dr. Roger Langohr vermeldt steengroeven van kalkhoudende zandsteen of "witte steen" voor Groenendaal en Rood Klooster. In: CABUY, Y., DEMETER, S. & LEUXE, F., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel*, 3, Ukkel, 1993, p. 129.
- (77) VAN DEN HAUTE, R., *Le Laerbeekbos et autres bois Jettois*, 1969, Comte/Graafschap de Jette 6(1): 5-28. Het staat vast dat er al grondstofwinning was in de omgeving van Jette en Laken in de Romeinse tijd. Vgl. VAN DURME, L., *Steenontginning in de Zuidelijke Nederlanden, Een lexicologische verkenning*, 1997. Handelingen van het Zottegems Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde VIII: 13-33.
- (78) O.m. VERBESSELT, J., *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw, deel IV*, 1965, p. 103-158. Veys, Pittem. VAN DEN HAUTE, R., in: *L'industrie de la pierre en Belgique. Anciennes carrières au nord de Bruxelles*, 1979, p. 99-108, Etudes et documents du Cercle royal d'histoire et d'archéologie d'Ath et de la région. Colloque du 20 novembre 1976. VAN DEN HAUTE, R., *Anciennes carrières jettoises*, 1984, Comte/Graafschap de Jette 14(1-4): 13-23. Ook BURTIN F.X., 1784, op. cit. vernoemt de talrijke Lakense groeven.
- (79) LETEN, M., *Distribution dynamics of orchid species in Belgium: past and present distribution of thirteen species*, 1989, Mémoire de la Société Royale de Botanique de Belgique 11: 133-155. Zie vooral p. 136.
- (80) BOSSENBROEK, PH., *Floristische verarming in het Zuidlimburgse hellingbos - een analyse*, 1989, Natuurhistorisch Maandblad 78(4), 48-55.
- CORTENRAAD, J. & MULDER, T., *De achteruitgang van een aantal Zuidlimburgse bosplanten nader beschouwd*, 1989, Natuurhistorisch Maandblad 78 (5), 80-85.
- DE BEAUFORT, W.H.J. & BOSSENBROEK, PH., *Hellingbossen in Zuid-Limburg. Het beheersbeleid van Staatsbosbeheer*, 1991, Natuurhistorisch Maandblad 80 (2): 24-29.
- DE KROON, H., *De vegetaties van Zuidlimburgse hellingbossen in relatie tot het hakhoutbeheer. Een rijke wilde flora met een onzekere toekomst*, 1986, Natuurhistorisch Maandblad 75(10), 167-192.
- DE KROON, H. & WILLEMS, T., *Het beheer van hellingbossen in Zuid-Limburg: het één doen, het ander niet laten*, 1987, Natuurhistorisch Maandblad 76 (2): 44.
- HILLEGERS, H., *Beweiding van bossen en struwelen in Zuid-Limburg*, 1989, Natuurhistorisch Maandblad 78 (6): 95-101.
- KELDERMAN, P.H., *Hakhoutbeheer? Gewoon zo!*, 1990, Natuurhistorisch Maandblad 79 (9): 228-231.
- ODE, B., *Hakhoutbeheer, bodem en vegetatie*, 1990, Natuurhistorisch Maandblad 79 (7-8): 208-212.
- VAN WESTREENEN, F.S., *De Zuidlimburgse bossen; jong bos of oude stobben. Een boshistorisch overzicht vanaf 1800*, 1989, Natuurhistorisch Maandblad 78(3), 48-54.
- VAN WESTREENEN, F.S. & BOSSENBROEK, PH., *Nogmaals hakhout, nogmaals een reactie*, 1987a, Natuurhistorisch Maandblad 76 (2): 41-43.
- VAN WESTREENEN, F.S. & BOSSENBROEK, PH., *Zuidlimburgs bosbeheer: "Roomser dan de paus" of "met de Franse slag"*, 1987b, Natuurhistorisch Maandblad 76 (8): 139.
- VEELENTURF, P.W.M. & ZOETELIEF, J., *Landschapsecologisch onderzoek in Zuid-Limburg: onmisbaar voor het beheer van de Zuidlimburgse hellingbossen*, 1983, Natuurhistorisch Maandblad 72(6/7), 110-115.
- (81) BOSSENBROEK, PH., 1989, op. cit.
- (82) HILLEGERS, H., 1997, op. cit.. Zie ook VAN DEN BERG, K.G.S., *Weidegang op de Beegderheide van 1800 tot 1930*, 2003, Natuurhistorisch Maandblad 92: 153-157.
- (83) VAN DEN HAUTE, R., 1969, op. cit., p. 14.
- (84) VEELENTURF, P.W.M. & ZOETELIEF, J., 1983, op. cit. p. 113.
- (85) DE WEVER, A., *Planten van de Sint-Pietersberg*, in: D.C. VAN SCHAIK (red.), 1938, *de Sint-Pietersberg*, 187-257.
- (86) VANHECKE, L., CHARLIER, G. & VERELST, L., *Landschappen in Vlaanderen vroeger en nu: van groene armoede naar grijze overvloed*, 1981, Nationale Plantentuin van Meise.

Paul Van den Brecht is thematisch onderzoeker bij de Afdeling Monumenten en Landschappen.

Nr. 124
Bijlage bij
M&L 22/6
nov.-dec.
2003

► Internationale
wereldtentoonstelling
van Brussel
in 1935,
paviljoen van de
generaal-commissaris.
Coll. Archives
d'Architecture
Moderne

De keuze van M&L

Anna Bergmans

HET NEDERLANDSE INTERIEUR IN BEELD

De titel van dit boek draagt een mooie dubbelzinnigheid in zich: 'in beeld' verwijst enerzijds naar het beeld, met name het overzicht van het Nederlandse interieur dat hier wordt geschetst; anderzijds refereert 'in beeld' aan de beeldvoorstelling, die in hoge mate werd gebruikt als bron voor het uitgevoerde onderzoek. Het gebruik van eigentijdse afbeeldingen is naast het geschreven bronnenmateriaal namelijk hét belangrijkste uitgangspunt voor de studie. Deze methode werd ons voorgedaan door Peter Thornton, *Authentic Decor: The Domestic Interior 1620-1920* (Londen 1984). Thornton vond op zijn beurt zeker inspiratie bij Mario Praz, *La Filosofia dell'Arredamento* (Milaan 1964). Het overzicht van drie eeuwen dat hier geschreven werd is nieuw voor Nederland, zowel in de toegepaste methode als in de synthese. De realisatie van het boek moet gesitueerd worden in de schoot van de Landelijke Onderzoeksschool Kunstgeschiedenis, opgericht in 1995. Als één van de acht aandachtspunten werd hier de sectie 'Historische Binnenruimten' opgenomen. De coördinatie daarvan ligt bij het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Leiden en bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. De werking van deze sectie is bij gespecialiseerde onderzoekers ondermeer bekend van de jaarlijkse studiedag die door C. Willemijn Fock aan de Leidse Universiteit georganiseerd wordt. Dat het project van dit monumentale boek pas startte in 1998 en in amper drie jaar tijd gerealiseerd werd, maakt duidelijk hoeveel kennis er bij de auteurs aanwezig was toen zij hiermee begonnen. Als begindatum werd 1600 gekozen,

omdat er vóór die datum weinig bruikbare interieurafbeeldingen beschikbaar zijn. Ook in de eerste helft van de zeventiende eeuw zijn ze nog schaars, maar hun aantal neemt toe naarmate de tijd vordert. Vooral in de negentiende eeuw maken wij kennis met een ongekeerde hoeveelheid beeldmateriaal. De einddatum 1900 werd niet alleen bepaald vanwege het feit dat de twintigste eeuw recent werd bestudeerd in *Van Neorenaissance tot Postmodernisme*.

Honderdvijfentwintig jaar Nederlandse interieurs 1870-1995 (onder redactie van Ellinoor Bergvelt, Frans van Burkom en Karin Gaillard, Rotterdam 1996), maar ook omdat rond die eeuwwisseling een geheel nieuwe richting ontstond in de interieuropvattingen en vormgeving, namelijk 'de Nieuwe Kunst'.

Door een intensieve speurtocht in musea, archieven, prentenkabinetten en bij particulieren werden zoveel mogelijk bekende en onbekende afbeeldingen bijeengebracht en onderzocht. 462 kwaliteitsvolle afbeeldingen, met een overvloed aan kleur, bieden dan ook uitstekend illustratiemateriaal bij de overzichten en verduidelijken de theoretische beschouwingen. De uitgebreide toelichting bij iedere plaat vestigt de aandacht van de lezer op de belangrijkste aspecten van het interieur die telkens te zien zijn en bovendien brengt ze de teksten van de overzichten in herinnering. De afgebeelde iconografische bronnen zijn schilderijen, aquarellen, tekeningen, prenten uit eigentijdse publicaties enzovoort. In de zeventiende en achttiende eeuw neemt het Hollandse pronkpoppenhuis een belangrijke plaats in. Vanaf de negentiende eeuw verschijnt ook de foto. In het beeldmateriaal is er duidelijk voor geopteerd om geen actuele foto-opnamen in situ te tonen, hoewel in de teksten uiteraard wel naar bestaande interieurs en recente onderzoeken daarvan verwezen wordt. Voor actuele opnamen in situ kan de lezer overigens terecht bij *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld* (red. Frans van Burkom, Karin Gaillard, Eloy Koldewij, Ton Schulte en Joost Willink, Zwolle 2001).

De bestudering van historische interieurs heeft zich lange tijd beperkt tot een stijlstudie van de verschillende componenten. Dit boek stelt een integrale benadering voor waarbij de nadruk ligt op het wonen zelf, op het gebruik van het interieur dus. Hiervoor is het beeldmateriaal een belangrijke bron. De eigentijdse beeldvoorstelling toont hoe het interieur werd ingericht, hoe er werd geleefd. Aspecten als wandafwerking, vloerbedekking, de plaats van de meubels, verwarming, verlichting, de onvangst- en eetgewoonten enzovoort laten zich bestuderen op honderden tijdsdocumenten. Een belangrijk onderscheid wordt gemaakt tussen contemporaine voorstellingen van het interieur (aangeduid als 'authentieke' afbeeldingen) en interieurontwerpen, die een ideaalbeeld schetsen. Het spreekt vanzelf dat werd nagegaan of deze beeldvoorstellingen waarheidsgetrouw zijn. De methode om het realiteitsgehalte van de beeldvoorstelling te toetsen, illustreerde C. Willemijn Fock enkele jaren geleden al op overtuigende wijze met een onderzoek naar het interieur in de Hollandse genreschilderkunst van de zeventiende eeuw ('Werkelijkheid of Schijn. Het beeld van het Hollandse interieur in de zeventiende-eeuwse genreschilderkunst', *Oud Holland*, 112 (1998), 187-246).

Zij nuanceerde hier de vroegere opvatting dat het om reële interieurs ging door met een veelheid aan andere bronnen aan te tonen dat meerdere componenten van die specifieke binnenhuisinrichting zeer onrealistisch zijn. Niet alleen werden hierbij de verschillende soorten bronnen aangegeven maar ook werd aangetoond hoe hiermee moet worden omgegaan om tot een correcte interpretatie te komen. De eigentijdse beeldvoorstelling confronteren met zoveel mogelijk andere bronnen, is ook de ruggengraat van dit monumentale boek. Ieder gegeven immers vult aan, nuanceert, corrigeert of bevestigt. Die andere bronnen zijn divers. Het gaat om archivalia (boedelinventarissen, bouwbestekken, rekeningen, veilingcondities), literaire bronnen (observaties van ooggetuigen), eigentijdse publicaties (advertenties,

literatuur), archeologische opgravingen en onderzoek in situ.

De tijdsperiode 1600-1900 is in zes hoofdstukken van telkens een halve eeuw opgedeeld. Door het vaste schema weten de verschillende auteurs een eenheid aan het boek te geven, niettegenstaande hun eigen specialiteiten en invalshoeken. Voor het bereiken van die eenheid is beslist ook een stevige eindredactie gebeurd, die uiterst zelden inconsequenties over het hoofd zag. Aan elk tijdsonderdeel gaat de historische context vooraf. Per halve eeuw komen eerst de algemene ontwikkelingen van het interieur aan bod en vervolgens de planning, de indeling en het gebruik. Daarna volgt de vaste interieurafwerking en tenslotte de losse inrichting. Een dominante Franse invloed tot en met de eeuw van het stijlpluralisme loopt als een rode draad door het overzicht heen. De lange ontwikkeling van het leven volgens strakke voorschriften tot formeel wonen wordt duidelijk. Differentiatie, diversiteit, eenheid, variatie, eenvoud, luxe, soberheid, comfort, representatie, privacy en raffinement zijn sleutelwoorden in de boeiende teksten.

Een moeilijkheid bij de beschrijving van het historisch interieur is steevast de terminologie. Tussen Noord en Zuid blijken ook op dat vlak verschillen te bestaan. Het boek biedt houvast aan de Nederlandstalige kunsthistoricus die in de toekomst met de interieurbeschrijving zal worden belast.

De interieurtermen zullen alle opgenomen worden in de *Art & Architecture Thesaurus Nederlandstalig*. Een verklarende woordenlijst was echter – naast het nuttige register – een welkome aanvulling geweest. Of wordt dit een volgend project? *Het Nederlands interieur in beeld* heeft op symbolische wijze, door de verschijningsdatum in het najaar, de Manifestatie Historische interieurs 2001 in Nederland afgerond, maar heeft dit naar mijn mening ook bekroond. Lang aangekondigd en verwacht als "de Nederlandse Thornton", behoeft dit *magnum opus* nu een Engelse vertaling zodat de kennis die hier verzameld werd, wereldwijd kan

worden verspreid. Vanuit de "Zuidelijke Nederlanden" kunnen wij slechts hopen om op korte termijn een vergelijkbaar werk voor onze streken te realiseren.

C. Willemijn Fock (red.),
Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900, Zwolle 2001. 512 pp.
ISBN 90 400 9588 4. EUR 55,01

Paul Van den Bremt

DE OEROS: HET SPOOR TERUG

Bij het beheer van natuurterreinen doen de terreinbeherende verenigingen steeds vaker beroep op "grote grazers" (vooral runderen en paarden) die dan gewoonlijk op een "extensieve manier" (bijv. 1 grootvee-eenheid per 3 ha) in het terreinbeheer worden ingeschakeld. Dergelijke begrazingsdichtheden worden nogal eens gedefinieerd als "natuurlijke begrazing". Maar klopt dit eigenlijk wel?

Wat is de rol van grote grazers? Kunnen dieren zoals runderen in onze streken de verbossing van terreinen blijvend tegen houden zonder bijkomende menselijke ingreep? De bij natuurbeheerders inmiddels roemruchte Nederlandse onderzoeker Dr. Frans Vera beweerde alvast in zijn proef-

schrift *Metaforen voor de wildernis – eik, hazelaar, rund en paard*, gepubliceerd in 1997, dat dit meer dan waarschijnlijk is. Het gesloten boslandschap zou volgens hem in onze contreien nooit bestaan hebben sinds de laatste ijstijd. Grote grazers zorgden immers voor een open-bos-landschap. Het beste bewijs hiervoor is het massaal voorkomen in de pollendiagrammen van lichtminnende soorten zoals eik en hazelaar. Palynologen (stuifmeelonderzoekers) zouden door een foute interpretatie ons opgezaald hebben met dit idee van een gesloten boslandschap, een waanidee volgens Vera. Maar is zijn stelling juist?

Een Europese grote grazer met nageoeg mythische proporties is de oeros (niet te verwarren met de Europese bizon of wisent). Het is de stamouder van onze huisrunderen. Het laatste dier, van vrouwelijke kunne, stierf naar alle waarschijnlijkheid uit in 1627 in het bos van Jaktorów (Polen). Een uitgestorven Europese diersoort van dergelijk formaat (een stuk groter dan de meeste van onze hedendaagse huisrunderen) leent zich makkelijk tot mythevorming.

In de 20ste eeuw (jaren '20 en '30) waagden de Duitse gebroeders Heinz en Lutz Heck zich aan kruisingsexperimenten met huisrunderen met als doel de oeros terug te fokken. Zelfvoldaan beweerden ze in hun experimenten zo goed als gelukt te zijn: *Der Ur lebt wieder* (de oeros leeft weer) beweerde Heinz Heck enthousiast, een echt wonder. Het Heckrund was ontstaan, als het ware voorbestemd om in het beheer van natuurterreinen te worden ingeschakeld. En zo geschiede in de Lage Landen...

Want een foto van een *teruggefokte* oeros (een Heckrund) in de dierentuin van Munchen wekte in 1980 belangstelling bij alweer een andere Nederlandse onderzoeker, Cis van Vuure. Hij kwam in 1982 in contact met de stichting Kritisch Bosbeheer en de daar levende ideeën omtrent natuurlijke processen in bossen en de oorspronkelijke fauna daarin. Er kwam stilaan een beweging op gang die een nieuwe wind liet waaien in het

Nederlandse natuurbeheer.

Zelfs *Staatsbosbeheer* waagde zich aan experimenten. Er werden Heckrunders uitgezet in het (nieuw ontstane) natuurgebied "*de Oostvaardersplassen*". Hun opdracht was het landschap open te houden ten behoeve van de ganzen. En de eerste resultaten van het experiment waren hoopgevend. Daarmee was het hek van de dam: onderzoek naar de invloed van begrazing in natuurgebieden kwam van dan af op kruissnelheid. Steeds meer runderrassen (naast het Heckrund vooral Noord-Europese rassen zoals Galloway, Schots Hooglandrund of een enkele keer Hereford ...) en paarden (Konik, pony) gingen onze natuurreservaten en landschappen bevolken, vaak tot grote tevredenheid van de natuurbeheerders. Het leidmotief was natuurlijke processen te bevorderen en af te stapen van het agrarisch natuurbeheer met zijn *onnatuurlijke landschapstypen* (lees cultuurlandschappen). Uiteindelijk zou de mens geen beheerder meer hoeven te zijn maar toeschouwer. Een mooie optie dus, maar schuilt hierachter niet een vleugje romantiek, een hunkeren naar een verloren gegane paradijselijke natuur? Op zich hoeft dit geen bezwaar te zijn: hunkeren is best toegelaten! Maar zijn de natuurbeheerders niet goed op weg hun eigen cultuurlandschappen te maken, landschappen met een natuur die voldoet aan hun menselijke voorstelling?

Cis van Vuure is zich hiervan duidelijk bewust. Ruim twintig jaar geleden startte hij met een zoektocht naar de feiten achter de uitgestorven oeros en naar zijn vermeende effecten op het landschap. De legpuzzel bleek uit veel meer stukjes te bestaan dan hij oorspronkelijk dacht, er was zeer veel tijd voor nodig om ze bij elkaar en passend te krijgen. Oerosonderzoek bestond tot nog toe uit vele versnipperde deelonderzoeken en een veel omvattend onderzoek was er nog niet. Hij zet in het boek *de Oeros: Het spoor terug* zijn bevindingen op een zeer heldere manier op een rij. Het resultaat stelt zeker niet teleur: het is gewoonweg een schitterend boek geworden!

We vernemen hoe de oeros eruit zag en wat zijn levenswijze was. De informatie die bijeengebracht is, is afkomstig van verschillende vakgebieden zoals stuifmeelonderzoek, archeologie, dierecologie en taalwetenschappen. Voor het uiterlijk van de oeros worden zowel geschreven bronnen uit de 16de eeuw als archeozoologisch onderzoek naar de stoffelijke resten van het dier geraadpleegd. Modern genetisch onderzoek van primitieve runderrassen en verwante rundersoorten (b.v. banteng) komt ook aan bod net zoals de voorstelling van de oeros in grotten zoals die van Lascaux.

Om inzicht te krijgen in de levenswijze van het dier wordt eveneens beroep gedaan op geschreven bronnen uit de 16de eeuw, maar tegelijkertijd komt modern ecologisch onderzoek van runderen en andere zoogdieren ter sprake (b.v. uit Nederland, Polen, Noord-Amerika).

Aan de beschrijving van het oorspronkelijke natuurlijke landschap van Europa, waarin de oeros voorkwam, wordt eveneens veel aandacht besteed. Cis van Vuure grijpt hiervoor terug naar stuifmeelonderzoek, insectenonderzoek, teksten van Romeinse schrijvers en beschrijvingen van de laatste wildernis van Europa. Die laatste wildernis *De Grote Wildernis*, gelegen in het voormalige Oost-Pruisen, was in feite een enorm grensbos, een soort niemandsland van 50.000 à 60.000 km² groot. Aan de éne kant leefden de Duitsers, aan de andere kant de Polen aan de Litouwers. Tot ca. 1500, wanneer het gebied ophield te bestaan, kwam ook de oeros er nog voor.

Met de beschrijving van het oorspronkelijke natuurlandschap aan de hand van voornamelijk literatuurgegevens belanden we meteen bij de reconstructie van de biotoop van de oeros en bij zijn voedselvoorkeur. Predatie, sociale structuur en voortplanting worden ook vrij uitvoerig behandeld. Een zeer boeiend hoofdstuk gaat over de invloed van grote planteneters op de bosgroei. Het vroeg 19de-eeuwse boslandschap bij Białowieża (gelegen in Oost-Polen en bekend om zijn populatie wisenten) dat Frans Vera inspireerde tot een gewaagde inter-

pretatie van een historische kaart (openheid van het bos - parklandschap), komt hier ook aan bod maar dan wel mét de beschrijving erbij zoals ze op dat ogenblik werd opgetekend. Hieruit blijkt dat het bos helemaal geen parkachtig karakter had. Van Vuure constateert terecht: *Kennelijk werd het aan de tekenaar zelf overgelaten om het bos op zijn eigen manier af te beelden en werd het zodoende meer een artistieke dan een realistische weergave van de aanwezige bosvegetatie* (p.233).

Hier wordt ook gerefereerd aan klimatologisch vergelijkbare gebieden buiten Europa: het oosten van de Verenigde Staten en het zuidoosten van Siberië. Populatie-dichtheden (voor de oeros geschat op 0,2 ind./km² voor de bossen bij Jaktorów) en mogelijke effecten van vraat worden vervolgens besproken. Van Wood Buffalo National Park (noordoosten van de Canadese staat Alberta) wordt een casestudie gepresenteerd. Van Vuure besluit dit hoofdstuk met de misschien wat verrassende stelling dat geen enkele grote planteneter de bosontwikkeling *in natuurlijke omstandigheden* stoort: de wisent in Europa niet maar ook de bosolifant in Afrika niet. Enkel de bever is in staat *lokaal* grote invloed uit te oefenen op de bosgroei (p.264). Aan de hand van het praktijkvoorbeeld Wood Buffalo National Park wordt gesteld dat grote planteneters zoals bizon, herten en bevers er niet in slagen grote invloed uit te oefenen op de bosvorming. Het waterregiem van de grote rivieren en in geringe mate natuurlijke bosbranden hebben daarentegen wel grote invloed. Het megaherbivorende-debat rond bosvorming krijgt in dit hoofdstuk dus nieuwe stof voor discussie.

Er wordt ook een hoofdstuk gewijd aan het terugfokexperiment van de gebroeders Heck. Cis van Vuure oordeelt streng: *De criteria, aan de hand waarvan geselecteerd werd, waren vaag en ruim gesteld en een goede administratie van de kruisingen is niet bijgehouden, zodat we niet goed weten welke rassen in welke mate hebben bijgedragen aan het eindproduct. Het terugfokexperiment van de gebroeders*

Heck wordt zodoende gekenmerkt door een ondeskundige en ondoorzichtige wijze van werken. Vergelijking van de uiterlijke kenmerken van het Heckrund met die van de oeros laat zien dat er weinig overeenkomst tussen de twee bestaat.

In het laatste hoofdstuk geeft de auteur een slotbeschouwing, conclusies en aanbevelingen. Ze zijn van belang voor elke landschapsbeheerder die gebruikt maakt van grote grazers. Wij geven ze kort weer (p.313-314):

- Het Heckrund lijkt qua uiterlijke kenmerken nauwelijks op de oeros. Wil men in natuurgebieden de effecten van vraat van de oeros nabootsen, dan kan dit goed gebeuren met behulp van het huisrund. Vele rassen komen in aanmerking.
- Wil men de oeros terugkoken, dan kan dit beter gebeuren met meer op de oeros gelijkende runderen.
- Op voor bossen gunstige standplaatsen kon een grote planteneter als de oeros de bosgroei niet tegen gaan, hoogstens vertragen.
- Voor het handhaven van een open parklandschap (vgl. New Forest in Engeland) is een onnatuurlijk hoge populatiedichtheid aan grote planteneters nodig. De mens moet bovendien steeds bijspringen in het beheer.
- Het natuurlijke landschap (bedoeld wordt: zonder de mens) van het overgrote deel van West- en Midden-Europa zal, onder de huidige klimatologische omstandigheden, vrijwel volledig met bos bedekt zijn met uitzondering van die gebieden (kwelders langs de kust, hoogvenen en laagvenen langs rivieren) waar geen bosgroei mogelijk is.
- Bij natuurbeheer in een culturele situatie worden cultuurbossen en (half)open cultuurlandschappen geconserveerd met het oog op de zich daarin bevindende vegetaties en planten- en diersoorten. De rol van de hierbij ingezette runderen (niet noodzakelijk van het oerostype) is die van goedkope maaiers en snoeiers. Lukt dit niet alleen met grazers, dan moet de mens ingrijpen.
- In een natuurlijke situatie grijpt de mens niet meer in. Aangezien deze

toestand (bossen en moerassen) in het overgrote deel van Europa niet meer voorkomt, kan men dit nog alleen maar trachten te benaderen. Wil het rund onder die omstandigheden goed overleven, dan moet het qua uiterlijk en fysiologie zo veel mogelijk lijken de oeros.

In feite is dit boek een prachtig voorbeeld van historisch-ecologisch onderzoek naar een uitgestorven diersoort op basis van voornamelijk literatuuronderzoek. Iedereen die begaan is met het beheer van natuurgebieden of met landschapsbeheer kunnen wij dit boek warm aanbevelen.

Cis (T.) van Vuure, *De Oeros. Het spoor terug*, Wageningen 2003, Sectie Natuurbeheer. ISBN 90-6754-678-x - www.wur.nl/wewi

interessante iconografische documenten zoals historische prenten en gravures opgenomen. Vrij onbegrijpelijk en vervelend is wel het gebrek aan identificatie en bijschriften van de grote foto's: soms is na enig zoekwerk een plaatsnaam te vinden, soms (meestal) niet. Een volledige lijst van de belforten die als Werelderfgoed erkend zijn (en dus ook de Waalse), was hier toch ook wel op zijn plaats geweest, want als men op het kaartje op p. 224 kijkt, staan daar 23 belforten aangeduid...Het was een kleine moeite om ook de belforten in Wallonië en Frans-Vlaanderen even op dit kaartje te situeren.

Michiel Heirman, *Vlaamse belforten Werelderfgoed*, Leuven, 2003, uitgeverij Davidsfonds Leuven, 62.50 €. Er is ook een Engelstalige uitgave.

Marjan Buyle

VLAAMSE BELFORTEN

De 25 Vlaamse belforten als unieke symbolen van de gemeentelijke vrijheid werden in 1999 door de UNESCO als Werelderfgoed erkend, tezamen met 6 Waalse voorbeelden. De samenstelling van een sensibiliserend kunstboek over dit onderwerp zal niet alleen de aandacht van het publiek vestigen op dit erfgoed, maar ook de bevoegde overheid aanzetten tot bescherming, onderhoud en restauratie van deze opvallende torengebouwen. De wettelijke bescherming is gelukkig al gerealiseerd. Positief is dat er uitgebreid aandacht wordt besteed aan niet zo gekende belforten als die van Menen, Eeklo, Calais, Rijsel, Belle en Luchaux.

De teksten van Michiel Heirman zijn duidelijk en steunen op gedegen documentatie, zoals het omstandige dossier ter ondersteuning van de aanvraag opgemaakt door Suzanne van Aerschot-van Haeverbeeck. De foto's zijn zeer mooi en er zijn ook talrijke

BOERDERIJEN

Het rijke ruraal patrimonium van ons land is nog altijd te weinig gekend. Dit boek over boerderijen in Vlaanderen en Wallonië stelt een keuze voor van interessante hoevegebouwen. Uit de verschillende provincies. Het aanbod is heel gevarieerd: versterkte vierkanthoeves, kasteelhoeves, watermolens, commanderijen landgoederen en meer bescheiden pachthoven, elk met hun eigen typologie. Meer nog dan andere monumenten zijn de heren der verspreid liggende hoevegebouwen bepalend voor het uitzicht van het rurale landschap en het gebruik van de gronden. Het is vooral een kijkboek geworden, met korte teksten van Rosine De Dijn en lange bijschriften bij de overigens schitterende foto's van Siegfried Himmer, een uitgave die een zeer breed publiek zal interesseren.

Rosine De Dijn en Siegfried Himmer, *De mooiste boerderijen in Vlaanderen en Wallonië*, Leuven, 2003, uitgeverij Davidsfonds Leuven, 44 €

HET ROMEINSE LEGER

Een vulgariserend werk voor de liefhebbers van de beschaving van de Oudheid en de Romeinse archeologie: alle facetten van organisatie en inrichting van dit legendarische succesvolle leger, de architectuur van de legerkampen, de badhuizen, de soldatenbarakken en het woonhuis van de prefect. Daarnaast alle mogelijke wetenswaardigheden over dagindeling, voedsel, kledij, wapenrusting en bewapening, geschreven door Bernard Van Daele, medewerker aan de archeologische opgravingen in het Turkse Sagalassos. Heel boeiende geschreven, overzichtelijk ingedeeld en met talrijke tekeningen en foto's geïllustreerd.

Bernard van Daele, *Het Romeinse leger*, Leuven, 2003, uitgeverij Davidsfonds Leuven, 24.95 €

TRAPPISTENABDIJEN

Westmalle, Chimay, Rochefort, Westvleteren, Orval en Achel zijn niet alleen de namen van gekende trappistenbieren, maar eerst en vooral eerbiedwaardige kloostergemeenschappen. Om 'ledigheid' te voorkomen, hielden de monniken zich ook bezig met handenarbeid, waaronder het brouwen van bier en het vervaardigen van kazen. Als voorbeeldige monumentenzorgers houden de trappisten door dit dagelijks gebruik een indrukwekkend industrieel patrimonium in stand, naast uiteraard de andere gebouwen van het kloostercomplex. Van elke abdij wordt een historiek geschetst, de gebouwen beschreven en de bierbrouwerij voorgesteld. Jef van den Steen, expert terzake, verbleef dagenlang in de diverse kloosters en beschrijft het reilen en zeilen dus van binnenuit.

Jef van den Steen, *Trappist. Het bier en de monniken*, Leuven, 2003, uitgeverij Davidsfonds Leuven, 34.50 €

MENS EN DIER IN DE MIDDELEEUWEN

De pape-gaai zou zijn naam te danken hebben aan zijn statuut van onafscheidelijke huisgenoot van de pausen. Voor een middeleeuws handschrift in perkament was het fijne vel van niet minder dan 170 kalveren nodig. Mens en dier in de Middeleeuwen leefden veel dichter op elkaar dan nu het geval is. Ze leverden niet alleen voeding en kleding, maar waren onmisbaar bij de veldtochten het vervoer en de landbouw. In middeleeuwse *bestiaria*, de zogenaamde beestenboeken, worden alle dan gekende rassen gedetailleerd beschreven, en vermengd met tal van monsterrassen in wier bestaan men stellig geloofde: de zeemeermin, de eenhoorn, de centaur. Dieren duiken op als versiering van de architectuur, in handschriften, op schilderijen en in de heraldiek. De auteur Raymond van Uytven staat garant voor degelijke documentatie en een vlotte schrijfstijl. Talrijke illustraties.

Raymond van Uytven, *De pape-gaai van de paus. Mens en dier in de Middeleeuwen*, Leuven, 2003, uitgeverij Davidsfonds Leuven, 29.50 €

Marnix Pieters

10000 JAAR VAREN. EEN WERELDGESCHIEDENIS

Dit vlot geschreven en uitstekend geïllustreerd boek brengt in vier hoofdstukken een stand van zaken omtrent de geschiedenis van de scheepvaart en alles wat daar onmiddellijk mee samenhangt. De auteur doet dit - en dit is ongewoon - vanuit een cultuurneutraal perspectief. Dit is niet altijd even gemakkelijk gezien het lacunair karakter van het beschikbare bronnenbestand vooral bij de niet-westerse culturen. Het zijn immers vooral westerse culturen die uitblinken in de productie en het bewaren van geschreven en iconografisch bronnenmateriaal over de eigen verwezenlijkingen. Via de archeologie

zou men deze lacune wel degelijk gedeeltelijk kunnen invullen, maar scheeps- en onderwaterarcheologie is niet overal even goed ontwikkeld. Dat er wel degelijk materiële bronnen beschikbaar zijn hoeft geen betoog en regelmatig worden dan ook op dit vlak spectaculaire ontdekkingen gedaan. Er is hierbij echter slechts uitzonderlijk sprake van een gerichte aanpak. Dit houdt in dat vele in dit boek geuite hypothesen ook nog lange tijd hypothesen dreigen te blijven. Om die reden blijven ook de vaartuigen zelf van grofweg de eerste helft van de in het boek behandelde periode grotendeels buiten beeld.

De vier hoofdstukken behandelen achtereenvolgens de bijdrage aan de maritieme geschiedenis van de Polynesiëse, de Arabische, de Chinese en de Westerse beschaving. De Polynesiëse en Chinese bijdragen spreken het meest tot de verbeelding, waarbij de Polynesiërs ongetwijfeld de kroon spannen. Het bevolken van Rapa Nui of Paaseiland tegen de 7de eeuw na Christus bijvoorbeeld blijft in de geschiedenis van de menselijke verplaatsing over water nog steeds één van de meest verbazingwekkende prestaties: nl. het vinden en bevolken van een klein vulkanisch eiland dat meer dan 1500 km verwijderd is van het dichtst bijzijnde bewoonde eiland. Het naast mekaar plaatsen van deze vier nogal verschillende maritieme tradities illustreert ook treffend hoe voor een gelijkaardig probleem soms totaal verschillende, maar evenwaardige oplossingen worden bedacht. Bepaalde oplossingen geraakten zeer snel verspreid, andere daarentegen vergden enorm veel tijd om van de éne traditie naar de andere over te gaan. Dit boek is een aanrader, al was het maar omdat het de prestatie van de Westerse beschaving in een correcter daglicht plaats, en verdient zeker zijn plaats in de bibliotheek van in maritieme thema's geïnteresseerde lezers.

Luc Cuyvers
Leuven, Luc Cuyvers en het Davidsfonds, 2003, 159 p., ISBN: 90-77363-01-7

Tentoonstellingen

Marjan Buyle

GIOTTO EN DE KUNST IN PADUA IN DE 14DE EEUW. LA CAPELLA DEGLI SCROVEGNI

In het ING Cultuurcentrum (de vroegere BBL) aan het Koningsplein in Brussel wordt in het kader van Europalia een kleine, maar prachtige tentoonstelling georganiseerd over de fresco's van Giotto voor de Scrovegni-kapel in Padua. Deze kapel werd in de vorige jaren gewetensvol en deskun-

dig gerestaureerd en is nu opnieuw opengesteld, weliswaar op reservatie en voor zeer korte bezoeken. Een kapel met muurschilderingen overbrengen naar Brussel is natuurlijk onmogelijk en daarom werd geopteerd voor het tonen van een verkleinde kopie op 1:4 met fotografische reproducties en voor het opentrekken van het thema naar de kunst in Padua in de 14de eeuw. Zo worden een aantal afgenomen frescofragmenten van Giotto en zijn tijdgenoten getoond, in een prima belichting en op ooghoogte, zodat men alle finesses van deze unieke schildertechniek kan bewonderen. Mooie muziek zorgt bovendien voor een aangepaste sfeer. Zeer mooi zijn ook de schilderijen op paneel, waaronder een ronduit schit-

terende voorstelling van de aartsengelen in slagorde: perfect van bewaringstoestand en met een uitzonderlijk bewaarde frisheid van de kleuren. Ook echt de moeite waard is het 14de-eeuwse marmeren beeld van de opdrachtgever voor de Capella degli Scrovegni, de rijke bankier Enrico Scrovegni. Prachtig gesculpteerd en gelukkig met nog restanten van de originele polychromie, zoals de ogen en de carnatie van het gezicht. Het geheel wordt gesitueerd binnen de stad Padua in de 14de eeuw, geëvoceerd door prenten en tekeningen. Zeer merkwaardig zijn ook de getekende opmetingsplannen en opstanden van de kapel, getekend door de 19de-eeuwse "monumentenzorgers", met een verbluffende precisie, detailering en bruikbaarheid. Daar kan geen enkele digitale opname of fotogrammetrische opname aan tippen! Bovendien zijn deze tekeningen van een poëtische schoonheid, waardoor ze bijna zelf kunstwerken geworden zijn.

Blikvanger in de tentoonstelling is de originele schildering van de zogenaamde *Eterno*, de eeuwige, door Giotto geschilderd op een paneel in eitempera, maar toch met het effect van een mat fresco om niet te storen of op te vallen binnen het muurschilderd ensemble. Het paneel en vooral de schildering zijn zwaar aangetast en gedegradeerd, maar Giotto's genie houdt onveranderd stand. De zwaarste beschadigingen aan de in onbruik geraakte kapel en haar beschildering zijn te wijten aan het goedbedoelde verwijderen van de buitenbepleistering in 1885. Op die manier kreeg het vocht vrij spel en tastte de bepleistering aan. Ook de afbraak van het aanpalende Palazzo eerder in de 19de eeuw had aan de kapel geen goed gedaan.

De restauratie, uitgevoerd door de *Istituto Centrale per il Restauro* van Rome, gaf aanleiding tot grootschalig wetenschappelijk onderzoek, waarbij een aantal tot nu toe ongekende technieken van Giotto werden ontdekt. Zo plaatste hij bijvoorbeeld in de nimbus van de oordelende Christus drie spiegeltjes, die het licht op be-

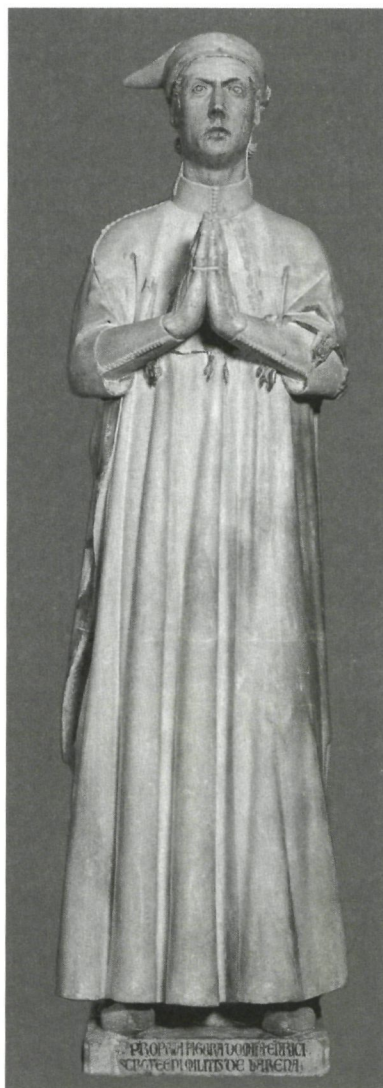

paalde dagen in een felle lichtbundel moeten geprojecteerd hebben op de bezoekers en zo het tafereel van het Laatste Oordeel nog indrukwekkender maakten. Ook ontdekte men dat Giotto gebruik maakte van de techniek van het *stucco lustro*, waarmee men het effect bereikt van glanzend gepolijst marmer.

In de 19de eeuw had men de bepleistering gefixeerd aan de drager met duizenden spijkers! Ook werden de zouten geëxtraheerd en een *de-restauratie* uitgevoerd van de gedeeltes die met kunstharsen behandeld waren in de late vijftiger jaren.

De tentoonstellingscatalogus is een voorbeeldig werkstuk, dat het historisch en artistiek klimaat van de 14de eeuw in Padua voorbeeldig oproept. Zo wordt de ontstaansgeschiedenis van de kapel en haar schilderijen in de juiste context geplaatst. Er wordt ingegaan op de instandhouding en de restauratie van de fresco's in de 19de en de 20ste eeuw. De huidige restauratie startte met een aantal studies en met dringende instandhoudingwerken aan het gebouw zelf en aan de schilderijen. Uiteraard wordt ook de recente restauratie beschreven. De catalogus is geïllustreerd met schitterende foto's, die het talent van Giotto alle eer aandoen. Voor het eerst in de westerse kunstgeschiedenis worden echte mensen ten tonele gevoerd, met alle mogelijke menselijke emoties.

Zonder afbreuk te willen doen aan de kwaliteit van de tentoonstelling en het gepresteerd werk, moeten we toch toegeven dat het bezoek aan de kopie ietwat teleurstellend was. Foto's doen de prachtig materialiteit van deze muurschilderingen toch echt geen eer aan en deze verkleinde maquette kan misschien wel documentair waardevol zijn, maar voor de echte emotie zijn zelfs de kleine fresco-fragmenten veel beter geschikt. Het ervaren van de tactiliteit van deze muurschilderkunst is uniek. Men kan op deze afstand elk detail en elke korel van de bepleistering zien. Ook de overigens mooi uitgevoerde retouches worden zichtbaar voor het geoefend oog, en voor de bezoekers-restaura-

teurs zal het wellicht opvallen dat de zo populaire *tratteggio*-methode soms niet de meest aangewezen retoucheertechniek is, zeker niet in het fijn geschilderd krullenhaar van het Jezus-kind, waar de fijne streepjes een storend element vormen. Voor het houten paneel gelden zware voorschriften zoals de 50 lux-norm. Dit stoort echter geenszins de perceptie van dit machtige kunstwerk. Een kleine suggestie aan de tentoonstellingsmakers: het lettertype van de tekstplaatjes mag iets groter (zelfde opmerking voor de catalogus) en de lange teksten zouden misschien minder esthetisch, maar wel beter leesbaar zijn in donkere letters op een lichte (witte) achtergrond. Voor de rest weer een schitterende realisatie in de reeks kleine, maar goed uitgewerkte tentoonstellingen in dit cultuurcentrum.

De tentoonstelling loopt nog tot 11 januari 2004 in het ING-Cultuurcentrum op de Kunstberg, Koningsplein 6 in Brussel. Dagelijks van 10 tot 18u, ook op weekends en feestdagen. Woensdag tot 21u. Uitzonderlijk gesloten op 25 december en 1 januari. Catalogus 19 €. Kan besteld worden door overschrijving van 19 € + 3 € verzendkosten voor België, op rekeningnummer 301-9156561-36 van de dienst Kunstzaken ING met als mededeling "catalogus Giotto". Mogelijkheid tot rondleidingen, creatief kinderatelier en fresco-atelier voor tieners en volwassenen. Reservaties 02/547 22 92. Er is een mediashow over het werk van Giotto in Padua en een andere diavoorstelling in de kelder, naast het atelier, over de restauratie van het ensemble.

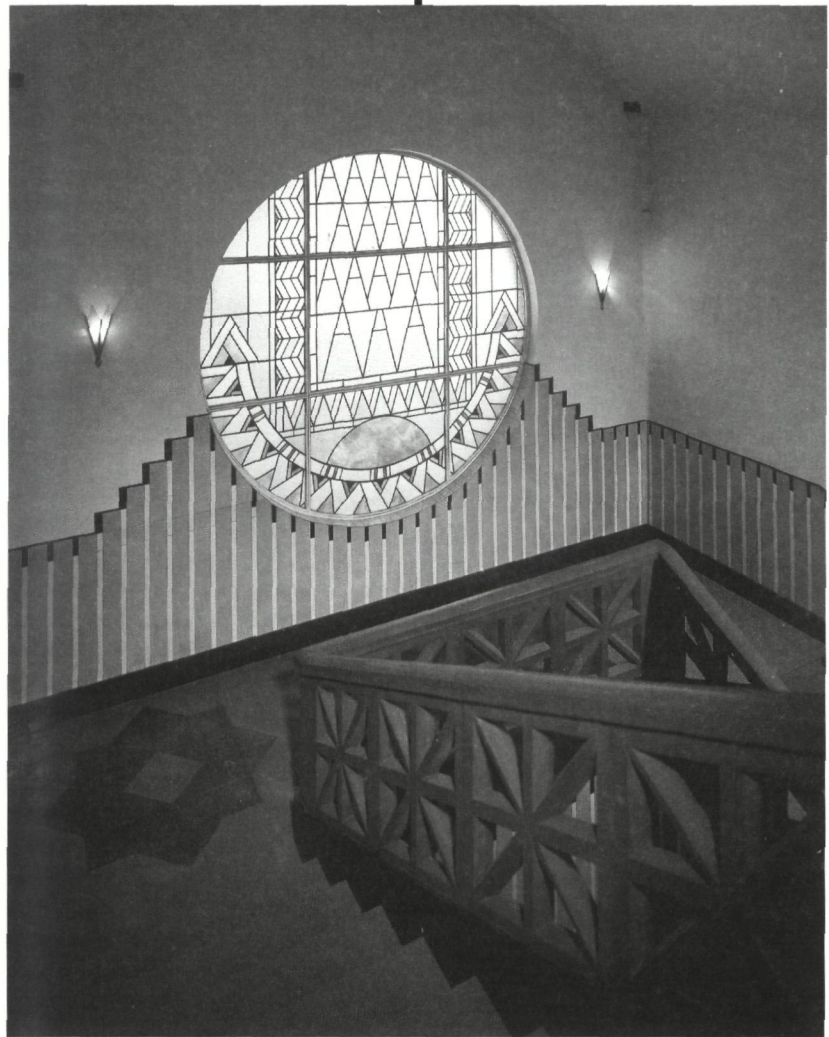
VLAAMSE LANDSCHAPPEN IN HET KUNSTHISTORISCH MUSEUM IN WENEN

Niet te missen voor wie deze periode in Wenen komt: een tentoonstelling gewijd aan de ontwikkeling van de landschapsschilderkunst in de 16de en 17de eeuw. Ook het Antwerpse Museum voor Schone Kunsten werkt mee aan dit initiatief. De tentoonstelling behandelt de periode van 1520 tot 1700. De landschapsschilderkunst, oorspronkelijk afkomstig uit de Noordelijke Nederlanden, kreeg meer en meer vorm in de Zuidelijke Nederlanden vanaf 1600. Grote namen als Brueghel en Rubens kregen er bekendheid door. Allerlei soorten landschapsschilderkunst komen aan bod: berg- en rotslandschappen, woud-, dorps- en rivierlandschappen, jaargetijden, het paradijs en het fantastische landschap. Met Rubens begint een nieuw tijdperk, dat van het barokke landschap. Op deze tentoonstelling kan je dan ook acht van zijn meesterwerken ontdekken. De opmerkelijke expositie sluit af met werk van zijn navolgers zoals Jan Wildens, Daniel van Heil en Cornelius Huysmans.

De tentoonstelling loopt van 23 december tot en met 12 april in het Kunsthistorisch Museum in Wenen, Maria-Theresienplatz 1, dagelijks van 10 tot 18u, donderdag tot 21u.

HENRY LACOSTE EEN FANTASIERIJK ART DECO

De Fondation pour l'Architecture en de Archives d'Architecture Moderne stellen de eerste overzichtstentoonstelling voor gewijd aan Henry Lacoste, markante figuur die een heel eigen plaats inneemt binnen de Belgische architectuur van het Art Deco tijdperk. Opgeleid in de traditie van de Ecole des beaux-arts in Parijs en gepassioneerd door architectuurgeschiedenis, archeologie en oude beschavingen, maakt hij het verleden

Interieur van de privé-woning van Henry Lacoste in Ouderghem (Brussel), 1927.
© Ph. De Gobert, AAM, 2003

tot een levendige inspiratiebron voor een creatieve praktijk en dito onderwijs.

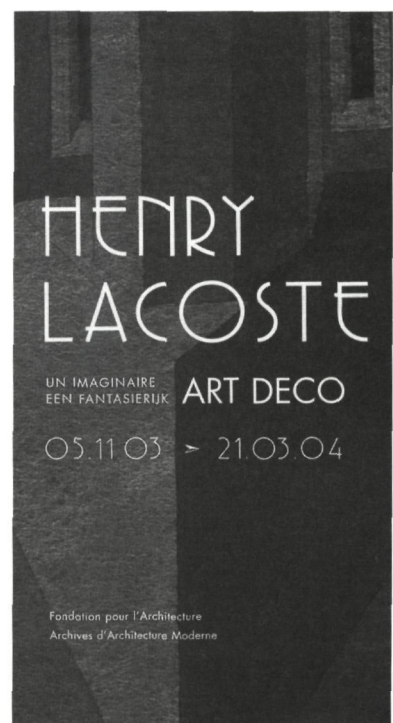
Twee Belgische kunstenaars, Emilio Lopez-Menchero en Hans Op de Beeck, zijn uitgenodigd door de Fondation pour l'Architecture om creaties te verwezenlijken die met het overvloedige oeuvre van Henry Lacoste verwantschap houden.

Tentoonstellingsruimten:

Fondation pour l'Architecture & Museum voor Architectuur - De Loge
Kluisstraat 55 (CIVA) & 86,
1050 Brussel.

Openingstijden:

Dinsdag tot zondag van 12u. tot 18u.,
woensdag van 12u. tot 21u.
Gesloten op maan- en feestdagen.

Buitenkrant

NIEUWE BROCHURES VAN DE AFDELING: 'VERGUNNINGEN VOOR WERKEN AAN BESCHERMDE MONUMENTEN' EN 'BESCHERMINGEN 2002'

Recent verschenen twee nieuwe brochures van de Afdeling Monumenten en Landschappen. 'Vergunningen voor werken aan beschermde monumenten' licht toe wat de verplichtingen zijn van een eigenaar van een beschermd monument. De brochure gaat terug op het 'Besluit van de Vlaamse regering van 17 november 1993 tot bepaling van de algemene voorschriften inzake instandhouding en onderhoud van monumenten, stads- en dorpsgezichten' en geeft aan welke werken aan een beschermd monument vergunningsplichtig zijn en hoe een vergunning kan worden aangevraagd. De brochure is gratis verkrijgbaar (bestellen via 02 553 16 13 of via aml@lin.vlaanderen.be).

'Bescherminingen 2002' bundelt alle nieuwe beschermingen van dat jaar, monumenten, landschappen en stads- en dorpsgezichten. De beschermingen werden vroeger in de Binnenkrant opgenomen, maar zullen vanaf nu elk jaar gebundeld verschijnen.

Edgard Goedleven

TERUG FISCALE ATTESTEN VOOR WERKZAAMHEDEN AAN BESCHERMDE MONUMENTEN UITGEVOERD DOOR VERENIGINGEN

Inleiding

Het regeerprogramma van de toenmalige Vlaamse regering van december 1985 bepaalde ondermeer dat: *de mogelijkheden voor de vervanging van de directe subsidies door verminderingen, geboden door nationale*

maatregelen, maximaal zullen benut worden".

De afdeling Monumenten en Landschappen speelde hierop in met de ruimverspreide uitgave van het boekje "De Fiscus en het Cultureel Erfgoed" en de organisatie hierover van voorlichtingsavonden. In het boekje werden al deze fiscale maatregelen vermeld met een toelichting over de wijze waarop ze in de sector Monumenten en Landschappen optimaal konden worden benut. Deze promotie kende veel succes.

Een van de meest succesrijke activiteiten waren de aftrekbare culturele giften: een gift in geld aan een erkende culturele instelling mag onder bepaalde voorwaarden door de schenker van zijn gezamenlijke netto-inkomsten of van de belastbare basis van de vennootschapsbelasting van de schenker worden afgetrokken.

Tientallen bescheiden maar toch relevante restauratie werden door verenigingen uitgevoerd. Deze belangrijke activiteit viel stil toen enkele jaren na het Sint-Michielsakkoord toen de erkenning van de monumenten verenigingen vervielen. Door het Sint-Michielsakkoord werd het beleidsveld Monumenten en Landschappen een Gewestmaterie terwijl de culturele aftrekbare giften een Gemeenschapsmaterie zijn. Verenigingen voor Monumenten en Landschappen konden dus geen erkenning meer krijgen of hun verkregen erkenningen (meestal voor twee of drie jaar) konden niet meer verlengd worden. Het is pas na een aantal wijzigingen aan het Wetboek van de Inkomstenbelastingen dat uiteindelijk het Koninklijk Besluit tot wijziging het KB/WIB 92 op het stuk van de belastingvrijstelling van sommige giften van 4 maart 2001 (Belgisch Staatsblad 14 03 2001) heeft bepaald dat (onder strikte voorwaarden): "*kunnen worden erkend de instellingen die het behoud of de zorg voor monumenten en landschappen tot doel hebben*" (artikel 1).

Na een onderbreking van zowat tien jaar kan dus eindelijk terug werk gemaakt worden van een succesrijke monumenten- en landschapsactiviteit. In de succesperiode van de aftrekbare

giften in de monumenten- en landschapszorg werd deze activiteit georganiseerd en gecoördineerd door de Stichting Monumenten- en Landschapszorg. In de toekomst wordt deze rol overgenomen door VCM.

VCM

VCM-Contactforum voor Erfgoedverenigingen vzw is een netwerk van bijna 200 erfgoedverenigingen in Vlaanderen en Brussel. Ten behoeve van deze verenigingen organiseert VCM informatie- en ervaringsuitwisseling en ontwikkelt ze concrete ondersteunende initiatieven.

Tegelijkertijd fungeert VCM als spreekbuis van het verenigingsleven naar de overheid en omgekeerd.

In het kader van haar ondersteunende werking werd VCM erkend als organisatie die voor giften aan erfgoedprojecten fiscale attesten mag uitreiken. Alle bij VCM aangesloten erfgoedverenigingen kunnen van deze dienstverlening genieten.

Praktische afspraken.

In de praktijk wordt samen met een aangesloten vereniging een gezamenlijk project opgezet. De projectvoorstellen gebeuren aan de hand van een speciaal daartoe opgesteld aanvraagformulier en worden beoordeeld door een commissie met vertegenwoordigers uit de erfgoedsector. Als uw project wordt goedgekeurd, opent VCM voor uw project een rekening waarop sponsors, particulieren,... kunnen overschrijven. Iedereen die gedurende een kalenderjaar minstens 30 euro stort krijgt in de loop van de maand februari van het daaropvolgende jaar een fiscaal attest.

Deze dienstverlening wordt zo voordelig aangeboden: 9 % van alle giften wordt gebruikt voor de administratieve afhandeling.

Eerste verwezenlijkingen

Momenteel kunnen reeds giften worden gegeven voor volgende erfgoedprojecten:

- De middelen voor de Basiliek van Scherpenheuvel worden aangewend voor het uitvoeren van dringende onderhoudswerken aan de basiliek en het omliggende park. Giften voor de

Basiliek van Scherpenheuvel kunnen gebeuren op KBC-rekening 745-0082314-30.

- De Norbertijnenabdij van Tongerlo gebruikt de middelen voor de verdere restauratie van de abdij. Hiervoor werd een stappenplan opgesteld dat de werken voor de komende 15 jaar faseert. Giften voor de Norbertijnenabdij van Tongerlo kunnen gebeuren op KBC-rekening 745-0082307-23

- Voor de Abdij van Grimbergen willen de vrienden zorgen voor middelen om de restauratie van waardevolle boeken uit de bijzonder rijke bibliotheek te financieren. Giften voor de abdij van Grimbergen kunnen gestort worden op KBC-rekening 745-0082306-22

- Het Stoomcentrum van Maldegem wil haar museumspoor verder ontsluiten. Het onderhoud van dit spoor en van de locomotieven en rijtuigen vergt een zware financiële inbreng. U kan het project steunen door een gift op KBC-rekening 745-0082309-25

- Is uw nieuwsgierigheid ook gewekt als u financieel kan bijdragen tot de restauratie van de twee hengsten Pegasus en D'n Bruinen. Door het storten van een bijdrage op KBC-rekening 745-0082312-28 kan u de herinering aan het rijke maritiem verleden van Vlaanderen mee helpen vrijwaren. Deze hengsten zijn immers platbodem en zijn de laatste overgebleven exemplaren van dit scheepstype.

- De Ommegang in Brussel is wereldvermaard. Toch vraagt ook het onderhoud van de historische kledij zware financiële inspanningen. U kan de Ommegang hierbij steunen door giften op KBC-rekening 745-0082315-31.

- De Belgische Vrienden van de Stoomlocomotief baten in Baasrode een museumspoor uit en zetten zich in voor de restauratie van enkele locomotieven en rijtuigen. U kan hun project steunen door een gift over te maken op KBC-rekening 745-0082311-27.

- De Kapucijnenkerk van Oostende is een kerk met een rijk historisch verleden. De kerk koestert dit verleden, maar wil ook voor een actuele invulling zorgen door het plaatsen van nieuwe glasramen gebaseerd op het Zonnelied van Sint-Franciscus en naar een ontwerp van Joost Caen. U kan

het project steunen via KBC-rekening 745-0082313-29.

- Het Scheepvaartmuseum van Baasrode is volop in ontwikkeling. De ontsluiting van één van de industrieel-archeologische pareltjes van ons land vraagt echter ook bijzondere financiële inspanningen. U kan het museum hierbij helpen door een gift over te maken op KBC-rekening 745-0082308-24.

Voor giften vanaf 30 euro ontvangt u een fiscaal attest, dat recht geeft op aftrek van uw personenbelasting.

Verdere Informatie:

Voor alle verdere informatie, ook wanneer u zelf een erfgoedproject wil opstarten, kan u terecht bij:

VCM-Contactforum voor
Erfgoedverenigingen vzw
Erfgoedhuis Den Wolsack
Oude Beurs 27 - 2000 Antwerpen
Tel.: 03/212.29.60 - Fax: 03/212.29.61
E-mail: info@vcmcontactforum.be
www.monument.vlaanderen.be

Anouk Stulens

MONUMENTENWACHT VLAANDEREN BREIDT HAAR DIENSTVERLENING UIT. INTERIEURINSPECTIES NU OOK IN ELKE PROVINCIE

Sinds kort beschikt elke Vlaamse provincie over een eigen Interieurwacht. Eind 1996 werd Monumentenwacht-interieur in Limburg en Oost-Vlaanderen opgericht. Intussen inspecteerden twee teams van elk twee specialisten er meer dan 530 gebouwen en begeleidden de abonnees bij het onderhoud en de conservering van waardevolle interieurs met inbegrip van het roerend patrimonium. De provincie Antwerpen ging in 2001 van start met één interieurspecialist. Vlaams-Brabant en West-Vlaanderen vullen dit rijtje nu aan. Dit maakt dat er momenteel 7 interieurwachters aan het werk zijn, naast de 32 bouwkundige monumentenwachters.

Integrale aanpak

Vanaf haar oprichting ijvert Monumentenwacht voor preventie en onderhoud om het natuurlijke proces van aftakeling van een gebouw af te remmen en te beperken. Tijdig ingrijpen voorkomt immers schade en dus zware ingrepen aan het gebouw. Restauraties, die ook altijd duurder zijn worden uitgesteld of zelfs vermeden. Deze stelregels gelden niet enkel voor het gebouw op zich, maar ook voor het interieur.

De inspectie van een waardevol interieur gebeurt best gelijktijdig met een bouwkundige inspectie. Schade aan interieurelementen is immers vaak het resultaat van bouwkundige 'mankementen'. Denk maar aan de gevolgen van een lekkende dakgoot voor wandafwerking, muurschilderingen en lambriseringen. Het gebouw en zijn interieur vormen één geheel, vandaar dat Monumentenwacht ook een pleitbezorger is van deze integrale erfgoedzorg.

Werk voor specialisten

Een grondige interieurinspectie is echter geen eenvoudige opgave. Het interieur omvat niet enkel de afwerking van de binnenkant van het gebouw zelf - wandafwerking, plafonddecoratie, vloerbekleding - maar ook het roerend patrimonium: schilderijen, beeldhouwwerken, textiel, meubilair, koper- en zilverwerk,... Voor al deze aspecten dient nagegaan te worden of de klimaatomstandigheden gunstig zijn, het onderhoud goed uitgevoerd werd, welke gebreken het object vertoont en wat hiervan de oorzaken zijn. Bovendien dienen er voldoende veiligheidsmaatregelen getroffen te worden om brand- en waterschade en diefstal te voorkomen. Dit alles vereist zeer specifieke vaardigheden. De monumentenwachters-interieur zijn o.m. gespecialiseerd in het beheer en conservering van roerend erfgoed en hebben een vorming als kunsthistoricus en/of restaurator. Hun kennis wordt bovendien voortdurend uitgediept tijdens de aanvullende opleidingen ingericht door Monumentenwacht Vlaanderen.

Net zoals monumentenwachters stellen de interieurwachters bij elke inspectie een toestandrapport op. Dit rapport vormt de basis van aanbevelingen voor het onderhoud en het beheer. De inspectie maakt duidelijk welke ingrepen dringend zijn en welke werken beter overgelaten worden aan een deskundig restaurator. Maar de beheerders kunnen ook alvast zelf aan de slag dankzij de duidelijke stapsgewijze voorschriften voor o.a. het dagdagelijks onderhoud.

Raad en daad

Voortaan krijgen abonnees nog enkele andere diensten bovenop het inspectieverslag. Monumentenwachters-interieur staan ze nu ook met raad en daad bij. *Raad* kan bestaan in advies over regelmatig onderhoud, over de juiste producten, over de verwarmingsinstallatie, over het opbergen van textiel. *Daad* betekent dat de monumentenwachters-interieur kleine ingrepen kunnen uitvoeren om verdere schade te vermijden én bij wijze van voorbeeld. Dit gebeurt dus liefst in het bijzijn van de onderhoudsverantwoordelijken. Het gaat hier om ingrepen zoals het correct ophangen van een schilderij, het inpakken van waardevol textiel of het veilig ontstoffen van de waardevolle interieurelementen. Met concreet advies en kleine exemplarische ingrepen wil Monumentenwacht-interieur aantonen dat er met weinig middelen maar met de juiste kennis, veel goed werk geleverd kan worden. De abonnee kan verder in de plaats van een 'traditionele' herhaalinspectie, waarbij opnieuw een rapport wordt opgesteld, enkele kleine hoogdringende conserveringswerken (noodingrepen) laten uitvoeren tegen het gewone uurtarief. We denken bijvoorbeeld aan het fixeren van losgekomen verflagen van een polychroom beeld of het herbevestigen van losse onderdeeljes van een houten lambrisering. Gespecialiseerde ingrepen gebeuren overigens enkel door de monumentenwachters-interieur die de juiste vooropleiding gevolgd hebben. Wanneer het gaat om een beschermd monument zullen de noodingrepen bovendien enkel uitgevoerd worden na

overleg met de Afdeling Monumenten en Landschappen.

De interieurinspectie wordt in principe gelijktijdig met een bouwkundige inspectie uitgevoerd, en dit tegen hetzelfde uurtarief, namelijk 19 euro per manuur exclusief BTW. Enkel de gepresteerde uren ter plaatse en de eventueel gebruikte materialen worden aangerekend. De transportkosten, de reistijd en de administratieve verwerking nadien worden volledig gratis aangeboden. Op die manier ligt de vergoeding die men betaalt 6,5 maal lager dan de reële inspectiekost. Dat is enkel mogelijk dankzij de steun van de vijf Vlaamse provincies en van de Vlaamse overheid.

Meer informatie:

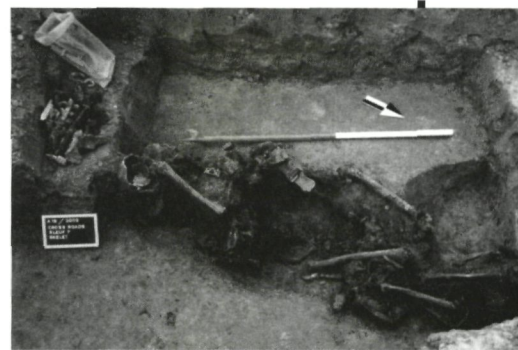
Monumentenwacht Vlaanderen vzw
Erfgoedhuis Den Wolsack
Oude Beurs 27
2000 Antwerpen
Tel: 03/212.29.50 – Fax: 03/212.29.51
E-mail: secretariaat.vlaanderen@monumentenwacht.be
url: www.monument.vlaanderen.be

Marc Dewilde

HET INSTITUUT VOOR HET ARCHEOLOGISCH PATRIMONIUM (I.A.P.) ONDERZOEKT NU OOK WO I-RESTEN

Op 10 november II. hield minister Paul Van Grembergen in het Ieperse stadhuis de onderzoekscel "Archeologie van WO I" boven het doopvont. Met dit initiatief wil het I.A.P. het archeologisch onderzoek van WO I-resten structureren en op een hoger niveau tillen.

Aanleiding was het veldwerk dat het I.A.P. momenteel uitvoert op het tracé van de mogelijke verlenging van de A19 tussen Sint Jan (Ieper) en Bikschote (Langemark) en dit op verzoek van de minister. Het opzet was te peilen naar de archeologische potentie van het WO I-erfgoed.

Resten van twee op elkaar gevallen soldaten. Heel wat van de uitrusting bleef bewaard: schoenen, gordel, bajonet, kogeltas, ...

Eigenlijk zijn archeologen niet vertrouwd met dit soort van onderzoek. Noch met slagveldarcheologie als discipline, noch met de eigenlijke structuren en vondsten uit WO I. Er diende dan ook een uitgebreid netwerk van contacten met binnen- en buitenlandse experts uitgebouwd te worden. Bij een door het I.A.P.-team vakkundig uitgevoerde opgraving kunnen zij helpen met de historische duiding en het herkennen en interpreteren van de vondsten. Tot dusver gingen de medewerkers van I.A.P. ten rade bij vorsers van het Imperial War Museum (Londen), het National Army Museum (Londen) en de University College London, alsook de University of Greenwich. DOVO (Dienst voor de Opruiming en Vernietiging van Ontploffingstuigen) leerde hoe met allerlei oorlogsmunitie moet omgesprongen worden. Ook bij plaatselijke amateurverenigingen is heel wat expertise aanwezig. Samenwerking in het veldwerk opent meteen ook nieuwe mogelijkheden om de kloof met de amateurs te dichten. Aangezien het strijdtoneel beperkt bleef tot een klein stukje West-Vlaanderen lijkt ook voor de provincie West-Vlaanderen en de betrokken steden en gemeenten een belangrijke rol weggelegd. Het lijstje is niet volledig. Er zal nog contact gezocht worden met het Koninklijk Legermuseum, het Centrum voor Militaire Geschiedenis, ... Ook de buitenlandse inbreng kan nog uitgebreid worden. Zowel Franse, als Duitse specialisten passen in dit plaatje. Van meet af aan ligt het ook in de bedoeling de Vlaamse universiteiten te betrekken bij dit initiatief. Aangezien

specifiek onderricht in deze materie niet aangeboden wordt, kunnen zij hier zeker hun voordeel mee doen. Licentiaatthesissen kunnen dan weer bijdragen tot een gedetailleerde uitwerking van verschillende vondstcategorieën.

Het takenpakket van de nieuwe cel steunt op verschillende pijlers. Wetenschappelijk onderzoek is er één van. Veldwerk vanuit een wetenschappelijke vraagstelling, werfcontroles en noodopgravingen zullen hierbij aan bod komen. Ook is er een methodologische uitdaging. Hoe onderzoek je een slagveld, een frontlijn? Wanneer pas je metaaldetectie of geofysisch onderzoek toe? Wanneer combineer je dit met een open-area opgraving?

Inventarisatie is ook een zeer belangrijk uitgangspunt. De Centraal Archeologische Inventaris krijgt er voor West-Vlaanderen ineens een heel pak sites bij! Toch moet de aanpak (een GIS-gelinkte gegevensbank) dezelfde blijven. Op onderzoek en inventarisatie kunnen immers het beheer en de mogelijke beschermingen van dat WO I-erfgoed gefundeerd worden. Hoe de exponentiële toename van het inventarisatie- en veldwerk in West-Vlaanderen ondervangen wordt, is een vraag die in het kader van de uitgroei van de nieuwe cel moeten bekeken worden.

Vergeet daarnaast ook niet dat het draagvlak van allerlei cultuur-toeristische (ontsluiting) initiatieven versterkt kan worden vanuit het inventarisatie- en/of onderzoeksuitgangspunt. Het in kaart brengen van de expertise van binnen- en buitenlandse specialisten, een lijn krijgen in het disparate privé-initiatief, het aanleggen van een databank die al de informatie beheersbaar maakt, vormen een supplementaire taak van de cel. Misschien kan dit de aanzet zijn voor één groot kenniscentrum voor WO I, waarbij het In Flanders Fields documentatiecentrum in Ieper als ankerpunt zou kunnen aangegrepen worden?

De oprichting van deze nieuwe onderzoekscel binnen het I.A.P. heeft internationaal (commonwealthgewijs) grote weerklank gekregen. Vooral de vondsten van menselijke resten waren

hierin bepalend. Als het algemeen archeologisch perspectief bewaard blijft, lijkt deze cel dan ook een succesvolle toekomst tegemoet te gaan.

Op vraag van minister Paul Van Grembergen voert het I.A.P. momenteel archeologisch onderzoek uit op het mogelijk door te trekken tracé van de A19 tussen Sint Jan (Ieper) en Bikschote (Langemark).

In april 2002 werd het vooronderzoek opgestart. In eerste instantie werden militaire kaarten en luchtfoto's geanalyseerd. Daarna werd het terrein volledig afgewandeld en geprospecteerd. Zo konden vondstenconcentraties in kaart gebracht worden. Ook de contacten met de "natives" waren betekenisvol. De boer ploegde voort en vond al eens iets!

Op basis van dit vooronderzoek en de historische studie uitgevoerd door buitenlandse experts in opdracht van A.M.L. werden negen op te graven zones afgelijnd. Tot op heden zijn drie ervan in min of meerdere mate archeologisch onderzocht.

In november 2002 startte het veldwerk op 'Turco Farm' en 'High Command Redoubt' (De Engelse naamgeving, die tijdens de oorlog werd toegepast wordt gehanteerd). Er werden 5 proefsleuven (75 x 4m) gegraven, op verschillende onderlinge afstanden. Deze brachten naast 'shelters' (onderkomens) en geschutsstellingen een intens loopgravennetwerk aan het licht.

De opbouw van de loopgraven vertoonde heel wat verschillen. De Duitse waren solide (beton, hout), de Engelse eerder summier. Naarmate de oorlog langer bleef duren verbeterden de Engelsen evenwel hun "accommodatie".

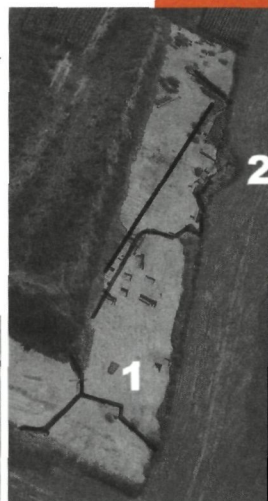
Sinds mei 2003 wordt op de site 'Cross Roads Farm' intensief opgegraven. Ditmaal worden grote vlakken onderzocht. Hierbij werd een belangrijk loopgravensysteem verkend.

De linies van 1915 en 1917 oversnijden elkaar. Zowel structureel, technisch als krijgskundig is er een duidelijke evolutie merkbaar.

Op de 3 sites zijn tot dusver 7 skeletten van gesneuvelden geborgen. Bij twee ervan was de uitrusting (met

Luchtfoto van de site Cross Roads Farm.

De rechte lijn is een loopgraaf uit 1915, de geknikte lijnen loopgraven uit 1917.

Zicht op een verbindingsloopgraaf; plaatselijk uitgegraven tot op de loopplanken.

uitzondering van het textiel) bewaard. Eén ervan kon met 95% zekerheid geïdentificeerd worden.

Uiteraard worden bij dit veldwerk heel wat voorwerpen teruggevonden die toelaten het leven in de loopgraven (tussen twee aanvallen in) voor de geest te halen. Een pijp, een mondharmonica, een scheermes, rumkruiden, flessen, een potlood, picklespotjes, een borstkuras, een 'sniper shield', ...

Er wordt ook nauw samengewerkt met DOVO (Dienst voor opruiming en vernietiging van ontploffingstuigen) om de veiligheid van het gravend personeel zoveel mogelijk te garanderen. Niet-ontploffte obussen, handgranaten, ontstekingsmechanismen, ... zijn nu eenmaal dagelijkse kost. Daarnaast wordt er ook veel secundair springtuig geborgen. Doordeweekse recipiënten die door allerlei ingenieuze ingrepen tot bommen werden omgebouwd, niet als dusdanig herkend worden en nog altijd een potentieel gevaar vormen. Het wordt in elk geval duidelijk dat dit archeologisch onderzoek de moeite loont en een meerwaarde betekent voor het historisch onderzoek.

**'SCHOOL MAKEN
IN ARCHITECTUUR'
LESSENPAKKET ROND
ARCHITECTUUR VOOR HET
SECUNDAIR ONDERWIJS**

Het VAI produceerde samen met Terenja van Dijk een lessenpakket architectuur voor de derde graad

secundair onderwijs. 'School maken in architectuur' bestaat uit een video, een handleiding voor leerkrachten en een website.

Waarom architectuur in het onderwijs?

Jongeren prikkelen om bewust te leren omgaan met hun omgeving is noodzakelijk. Niet alleen is het belangrijk in het proces van volwassen worden. Architectuur is een complex en boeiend werkterrein waarin het project van onze maatschappij vervat zit. Mondige, bewuste burgers zijn goed voor de architectuur, de stedelijkheid en de democratische samenleving waar cultuur en kunst een vanzelfsprekende plaats innemen. Architectuur en onze ruimtelijke omgeving maken deel uit van ons dagelijks leven. Door er bewust mee om te gaan – en niet louter het esthetische aspect te beschouwen – kunnen we ons niet alleen verrijken, maar ook meer betrokken voelen bij de opbouw en de veranderingen van onze omgeving: school, huis, straat en stad. Architectuur kan een middel zijn om een ontwikkeling bij leerlingen op gang te brengen door hen te leren kijken, documenteren, en analyseren van de ruimtelijke omgeving, creatief te reageren op nieuwe informatie. Uniek aan architectuur is dat techniek, creatie, cultuur, geschiedenis en sociologie bij elkaar komen. Architectuur leren begrijpen en er over leren spreken is dé opdracht van het Vlaams Architectuurinstituut. Dit lessenspakket is voor het VAI een eerste testcase rond architectuur-educatie.

Het lessenspakket

Het pakket 'School maken in architectuur' wil leerkrachten en jongeren aansporen om op zoek te gaan naar de veelzijdigheid van architectuur. Het pakket bestaat uit een video waarin acteur Dimitri Leue het Koninklijk Atheneum van Deurne én architectuur ontdekt, een handleiding voor leerkrachten met toelichtingen en opdrachten en een website waar allerlei teksten, achtergrondinformatie, tekeningen en foto's te vinden zijn. In het lessenspakket is gezocht naar

diverse mogelijke invalshoeken om architectuur in de bestaande lessen van de middelbare school op te nemen. Anderzijds ligt de nadruk op het verwerven van inzicht in de veelzijdigheid van architectuur. De concrete leefwereld van de jongere met name het schoolgebouw is vertrekpunt en zet aan tot observaties, discussies, inzicht en kennis.

1. Video 'Als een school monument wordt'

Vertrekpunt van het pakket is de video 'Als een school monument wordt'. Deze video is oorspronkelijk gemaakt op vraag van het Koninklijk Atheneum Deurne (KADeurne). Vanuit de vaststelling dat men leefde en werkte in een school die een monument is en dat men de leerlingen en het personeel hier bewuster van wilde maken, ontstond een educatief project rond de architectuur van de school. Acteur Dimitri Leue gaat in de video op zoek naar de verschillende verhalen van het KADeurne en ontmoet er een architect, een archivaris, een professor en een restaurateur. Zo worden in vier hoofdstukken het modernisme, de architect, het monument en de restauratie belicht.

2. Handleiding voor de leerkracht

De handleiding sluit aan op de thema's die in de video worden aangebracht. Elk thema wordt toegelicht aan de hand van een algemene tekst en gekoppeld aan een opdracht. Per opdracht worden leerdoel, het nodige didactisch materiaal, het uitgangspunt en de vermeende tijdsduur vermeld. De opdrachten zijn ook uitgebreid gedocumenteerd met tekst- en beeldmateriaal op de website. In de lessen is er aandacht voor de gevoelsmatige benadering van de ruimte en voor de ontdekking van kwaliteiten en eigenschappen van een gebouw, maar ook voor een meer rationele, kennisgerichte benadering van architectuur. De twee polen van ervaring en kennis versterken elkaar.

3. De website

Een aantal inleidende teksten en begrippen, maar ook alle teksten, documenten en tekeningen, die nodig zijn voor de opdrachten, vindt u op de

website www.vai.be van het Vlaams Architectuurinstituut (VAi). Op deze site vinden leerlingen en leerkrachten ook de lijst van geraadpleegde literatuur, van een aantal standaardwerken over architectuur en ook extra beeld- en tekstmateriaal. Deze website zal on-line zijn vanaf 26 november.

Studiedag

Het pakket 'School maken in architectuur' wordt op de studiedag 'Architectuur in het onderwijs' voorgesteld op 26 november 2003. Organisatoren zijn CANON, de cultuurcel van het Ministerie van Onderwijs en de Vlaams Bouwmeester. Op deze dag wordt door middel van lezingen en een aantal workshops aandacht besteed aan scholenbouw én aan architectuur in het onderwijs. De Vlaams Bouwmeester neemt het gedeelte over scholenbouw onder zijn hoede en richt zich vooral tot architecten en opdrachtgevers. Het VAI, Wisper en ABC stellen de verschillende lessenspakketten tijdens een workshop voor aan geïnteresseerde leerkrachten van het primair en secundair onderwijs. In de workshop wordt het driedelige lessenspakket 'School maken in architectuur' voorgesteld. De achterliggende ideeën, hoe het geheel is opgebouwd, welke soort oefeningen aan bod komen, worden toegelicht. Tot slot wordt één oefening aan de hand van video, handleiding en website volledig uitgewerkt. Een gedetailleerd programma van de studiedag vindt u in bijlage.

Inlichtingen

Voor informatie over het lessenspakket, of voor bestellen van een recensie-exemplaar kunt u contact opnemen met het Vlaams Architectuurinstituut (VAi), Jan Van Rijswijcklaan 155, 2018 Antwerpen, T + 32 (3) 242 89 72, info@vai.be, www.vai.be.

Beeld

Als persbeeld vindt u hierbij de cover van de handleiding 'School maken in architectuur' (design Tom Hautekiet ism Print-International).

STUDIEDAG LOKAAL ERFGOEDBELEID INVENTARISATIE, AANZET TOT EEN LOKAAL ERFGOEDBELEID

Studiedag voor lokale besturen
20 februari 2004
Cultureel Centrum Lokeren

Een initiatief van de Vereniging van Vlaamse steden en gemeenten in samenwerking met de Afdeling Monumenten en Landschappen, de Afdeling Beeldende Kunst en Musea, CultuurLokaal, Culturele Biografie Vlaanderen, VCM-Contactforum voor Erfgoedverenigingen en het Vlaams Centrum voor Volkscultuur.

Op vrijdag 20 februari 2004 organiseert VSG een tweede studiedag "Lokaal erfgoed beleid". Voor deze studiedag wordt het thema inventarisatie als noodzakelijke voorwaarde van aanzet tot praktijkkennis naar voor geschoven. Lokale besturen krijgen hoe langer hoe meer aanmoedigen om 'iets' te doen met het cultuurhistorisch erfgoed op hun grondgebied. Het decreet op het lokaal cultuurbeleid, de erfgoedconvenants en de subsidieregeling rond het erfgoed versterken uitdrukkelijk de nieuwsgierigheid en het enthousiasme bij lokale besturen om die kans te grijpen. Maar hoe je erfgoedbeleid (verder) uitbouwen? Wat is er allemaal van roerend, onroerend en immaterieel erfgoed in je gemeente. Waar vind je de inventarissen met de gegevens van jouw gemeente? Wat is er al geïnventariseerd en wat niet? Wat als je gemeente nog niet op de officiële inventarisatielijsten is opgenomen? Kan een gemeente dit zelf doen en hoe?

Deze studiedag wil de veelheid van bestaande inventarissen van onroerend, roerend en immaterieel erfgoed toelichten maar ook de mogelijkheden en moeilijkheden van het uitbouwen van een eigen instrumentarium. Er wordt ook even stil gestaan bij de situatie van de gemeentearchieven in Vlaanderen, een cruciale speler in het lokale erfgoedbeleid. In de namiddag kunnen de deelnemers kiezen uit twee

praktijkverhalen van gemeenten die creatief omgaan met hun lokale erfgoed.

Voor Wie?

schepenen voor cultuur, monumentenzorg en toerisme
gemeente- en ocmw-raadsleden
gemeente- en ocmw-secretarissen
gemeente- en ocmw-archivarissen
gemeentelijke ambtenaren voor cultuur en vrije tijd: in het bijzonder cultuurbeleidscoördinatoren, conservators, bibliothecarissen, cultuurfunctionarissen, jeugdconsulenten, toerisme-ambtenaren
gemeentelijke ambtenaren voor monumenten-, landschapszorg en archeologie
heemkundige kringen, erfgoedverenigingen, kerkfabrieken

Programma

• 9.00 Onthaal

Inleiding Sabine Van Cauwenberge
stafmedewerker erfgoed en jeugd
VWSG

Inventarisatie van onroerend erfgoed (monumenten, landschappen en archeologie)

Paul Van Lindt, diensthoofd,
Kenniscentrum Onroerend Erfgoed & Inge Appermont, erfgoedconsulent afdeling Monumenten en Landschappen
• 10.45 *Museale collectieregistratie als beleidsinstrument*
Steven Leman, consulent ICT Culturele Biografie Vlaanderen

• Koffiepauze

• 11.30 *Archiefnoden in Vlaanderen*
Prof. dr. Frank Scheelings, VUB

• 12.15 *'Mondelinge geschiedenis of het tastbaar maken van immaterieel erfgoed'*

Björn Rzoska, stafmedewerker Vlaams Centrum voor Volkscultuur

• Middagpauze 13.00 tot 13.45

• Werkwinkels 13.45-16.00

Twee sessies: van 13.45 tot 14.45 & van 15.00 tot 16.00

► *Werkwinkel 1: Inventarisatie als onderdeel van het cultuurbeleidsplan in Torhout*

Met Michiel Mestdag, cultuurbeleidscoördinator Torhout
o.l.v. Sandra Denis, stafmedewerker

CultuurLokaal

► *Werkwinkel 2: Inventarisatie van het kerkelijk erfgoed in Tongeren en deelgemeenten*

Met Steven Van de Wal, coördinator erfgoedbeleid, erfgoedcel Tongeren
o.l.v. Steven Leman, ICT consulent Culturele Biografie Vlaanderen

► *Werkwinkel 3: Gemeentearchieven*

- *Het gemeentearchief, bron van erfgoed*
- *De Regionale Beeldbank: vier archiefinstellingen, een digitaal beeldarchief*

Met Marc Bastijns, gemeentearchivaris Beersel

Met Annelies Lieten, Erfgoedcel Mechelen

o.l.v. Els Michiels, archiefconsulent Culturele Biografie Vlaanderen

► *Werkwinkel 4: Immaterieel erfgoed*
Het verzamelen van verhalen:

"www.verhalenbankbrugge.be"

Met Dries Van den Broucke, coördinator erfgoedbeleid Brugge

o.l.v. Björn Rzoska, stafmedewerker Vlaams Centrum voor Volkscultuur

► *Werkwinkel 5: Archeologie*

- *Waasland maakt integemeentelijk archeologiebeleid*

- *Archeoweb door <http://Archeoweb.Vlaanderen.be>*

Met Jean-Pierre Van Roeyen, archeoloog Archeologische Dienst Waasland

Frank Herman, coördinator erfgoedbeleid, Erfgoedcel Antwerpen

o.l.v. Ingo Luybaert Coördinator VCM-Contactforum voor Erfgoedverenigingen

► *Werkwinkel 6: Heuvelland. Hoe een kleine gemeente aan een integraal erfgoedbeleid werkt.*

Met Stef Decrock, cultuurbeleidscoördinator Heuvelland

o.l.v. Annemie Rossenbacker, consulent erfgoedcellen Culturele Biografie Vlaanderen

• 16.00 Slotwoord

Voor meer informatie kan u terecht bij:
VWSG

Aarlenstraat 53, bus 4

1040 Brussel

tel. 02-233 20 02

fax 02-233 31 52

e-mail: vvsg@vvsg.be

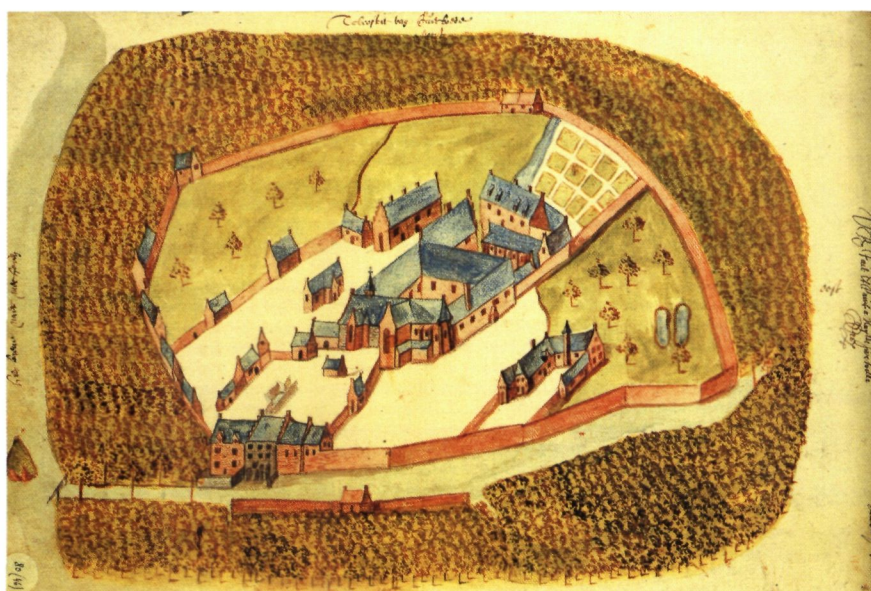
M&L citaat

*"These places weave space with time,
nature with culture, people with people".*

Roger Pol-Droit in: *L'Unesco à Napoli*, Napoli, s.d.

Roger Deneef, Herman Janssens,
Jo Wijnant en Chris Schroeven

DE ABDIJTUINEN VAN AVERBODE – HISTORISCHE CONTINUÏTEIT EN LANDSCHAPPELIJKE FRANJE

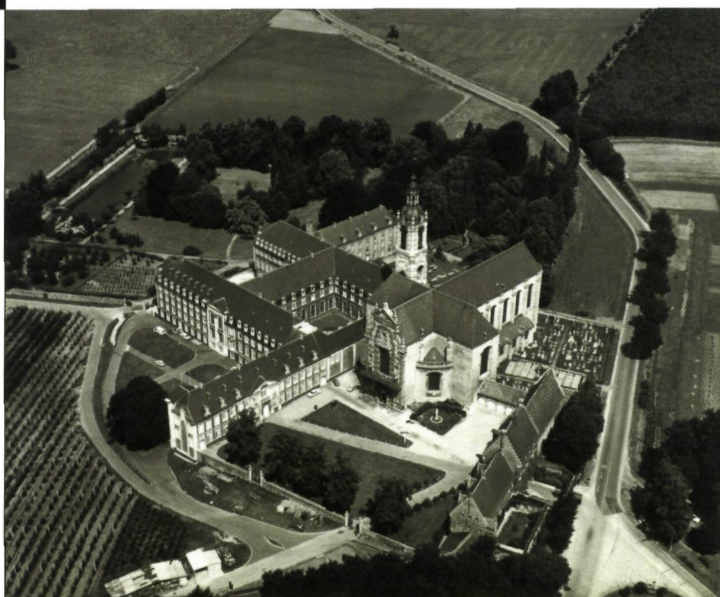

◀ 'Teloort by Everboode' in 1596-1597 op een figuratieve kaart van Pierre de Bersacques in het archief van de Croÿ (archief K.U. Leuven)

De besloten tuin van de norbertijnenabdij van Averbode, ongeveer 3,5 hectare, is onderdeel van een groter geheel van boomgaarden, nutstuinen, vijvers en bossen dat gedeeltelijk nog bestaat. De 'landschappelijke' heraanleg in 1860-1870 was hoogstens cosmetisch: diverse elementen (vijvers, talud) die minstens tot 1650 teruggaan zijn nog herkenbaar. Dit artikel is een voorproef van het deel van de inventaris van historische tuinen en parken met betrekking tot het noordoosten van Vlaams-Brabant (momenteel persklaar).

SITUERING EN OUDST GEKENDE AFBEELDINGEN

De premonstratenzer- of norbertijnenabdij van Averbode, op de grens van het graafschap Loon en het hertogdom Brabant, werd gesticht omstreeks 1135, waarschijnlijk door kanunniken van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen op initiatief van de graaf van Loon. Als inplantingsplaats werd de heuvelrug tussen Langdorp en Tessenderlo gekozen, die de bekkens van de Grote Nete en de Demer scheidt en gevormd wordt door tertiaire massieven en landduinen. De onvruchtbaarheid van de overwegend zandige bodems werd echter gecompens-

▲ De abdij van Averbode in de jaren 1960, lucht-opname vanuit het zuidwesten; de boomkruinen op de voorgrond maken deel uit van het Mariapark (foto 1966-1967, copyright KIK)

seerd door de nabijheid van een uitgestrekt beemdgebied: het huidige Vierkensbroek, in een uitstulping van de Demervallei ten zuiden van de abdij (1). In de loop van de eeuwen groeide de abdij van Averbode uit tot een belangrijk religieus en intellectueel centrum en tot een van de grote grondbezitters in de Zuidelijke Nederlanden. Het tegenwoordige uitzicht van het abdijcomplex is vooral te danken aan verbouwingen in de 17de en 18de eeuw (2), maar oudere delen, onder meer de ijzerzandstenen, 14de-eeuwse 'breem' of 'eerste poort', bleven bewaard. De toren van de barokke abdijskerk vormt een visuele baken voor de wijde omgeving.

► De abdij van Averbode vanuit het zuidwesten rond 1660, vóór de sloping van de oude abdijskerk, in het grote kaartboek door C. Lowis (Algemeen Rijksarchief Brussel)

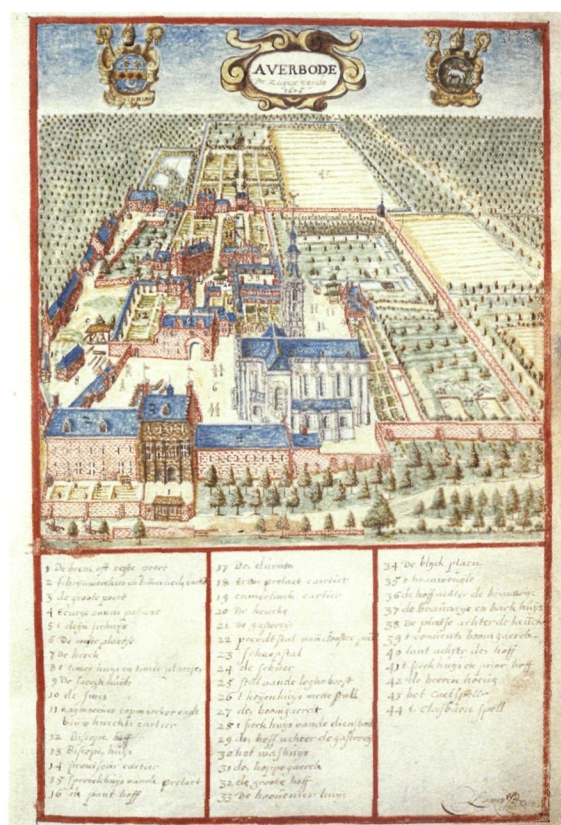

Dankzij Arnold van Tuldel, abt van 1368 tot 1394, is er een voor die tijd gedetailleerd overzicht van de abdijbezittingen, hun uitgestrektheid, hun beheer en opbrengst voorhanden (3). Deze documenten bevatten een groot aantal raadgevingen in verband met land-, bos- en tuinbouw, vee- en visteelt en alles wat met voedselproductie te maken heeft, en ook in verband met houtbewerking en turfontginning. Interessant zijn een contract uit 1379 voor het onderhoud van de moestuin en onderhoudscontracten uit 1385-1389 met betrekking tot de vijvers naast de abdij. De oudste gekende afbeeldingen van de abdij in het archief van hertog Karel van Croÿ dateren uit 1596-1597 (4), tijdens een periode van leegstand en niet lang na de brand van 1594. Het gaat om een figuratieve kaart en een vergezicht, de eerste van de hand van Pierre de Bersacques. Het zicht is moeilijk te interpreteren en geeft bovendien geen details over de abdijsuinen. Op de kaart daarentegen is de domeinindeling zichtbaar die op de latere afbeeldingen hernomen wordt. Herkenbaar zijn – wat de tuinbouw betreft – de 'conventsboomgaard' met twee langwerpige vijvertjes en, ten noorden van het complex, de in dambordpatroon aangelegde tuin die later als de "*hoff achter de brauwerij*" zal worden aangeduid.

DE ABDIJTUINEN IN DE 17DE EEUW

Een door Sanderus in zijn 'Chorographia sacra Brabantiae' (1648) gepubliceerde ets van Lucas Vorstermans Jr. geeft een beeld van de abdij dat nog grotendeels overeenstemt met dat van de Bersacques, maar het aantal geometrische tuinen is toegenomen. Bovendien worden er binnen deze tuinen ook zoets als parterres met meetkundige figuren, orthogonale en symmetrische motieven gesuggereerd. Het door Vorstermans geëtsde beeld doet rijkelijker en meer gesofisticeerd aan dan de iets later opgestelde kaart van Lowis laat vermoeden en is misschien ook wel iets te flatteus (niet voor niets heette een van de edities van de 'Flandria illustrata' van Sanderus "*Verheerlijkt Vlaandre*").

Het door schrijnwerker-landmeter-architect Cornelis Lowis tussen 1650 en 1680 opstelde kaartboek van de abdijbezittingen en de goederen van 26 pastorieën die door Averbode werden bediend, bevat een figuratieve kaart (5) van de abdij zoals ze eruitzag vóór de ingrijpende verbouwingen die door abt Servatius Vaes werden op gang gebracht, meer bepaald vóór de gedeeltelijke sloping van de oude abdijskerk in 1664 (6). De door Lowis afgebeelde

De abdij van Averbode in vogelvlucht vanuit het zuiden (links) en vanuit het westen (rechts) rond 1675, met de nieuwe barokkerk, toren inclus (Averbode, Abdijarchief, I, reg. 106, fol. IV r° en V v°)

toestand is nog vrij recent, het resultaat van de herstelling na de brand van 1594 en een lange periode van leegstand (1578-1604).

Het nieuwe blijkt onder meer uit de benaming van het perceel 78: "*den nieuwen hof*", een tuin buiten de omheiningmuur van de abdij en binnen het omgrachte blok dat tot 1870 nog als apart kadastraal perceel (nr. 16) zal herkenbaar zijn. Deze tuin *extra muros* beslaat een vierkant van circa 170 m op 170 m en is onderverdeeld volgens de traditionele kruisvorm in vier parterres, die op hun beurt door smallere paden eveneens kruisvormig worden onderverdeeld. Op het kruispunt van de twee hoofdassen wordt een priel afgebeeld met koepel en lantaarn, mogelijk in latwerk. Twee monumentale, met voluten bekroonde poorten geven de uiteinden aan van de naar de abdij gerichte as. De met bolspitsen bekroonde constructies in de vier hoeken zijn paviljoens. De perken en ook de perimeter van de tuin lijken afgebakend met gesnoeide boompjes, mogelijk buxus; een meer substantiële omheining is niet zichtbaar. Deze 'nieuwe hof' was in de eerste plaats een groentetuin maar met een hoog siergehalte, met talrijke vormboompjes, een niet ongebruikelijke combinatie van 'nut en sier'. De weergave van het tuinwezen *intra muros* blijft vrij vaag,

maar de hoogstammige beplantingen (vermoedelijk vooral fruitbomen), de bekkens voor viskweek in de conventstuin en de met rood omlijnde baan voor kaatsspel in de zuidoostelijke hoek, zijn duidelijk uitgetekend. Buiten de muren, in de Honingdries ten zuiden van de weg naar Veerle (de huidige Abdijstraat), ligt perceel 89, in het register omschreven als "*hop-hoff*", waarvan de functie evident is. Op de grote vijver en de vijf of zes kleinere kuilen in de conventstuin werd vis uitgezet, die op de talrijke buitenvijvers werd afgevangen en die bestemd was voor de tafel van de geestelijken. De abdij had een vaste visser in dienst die deze plassen beheerde en ze op tijd en stond met jonge karpers en palingen bevolkte (7).

In 1678 werd door Lowis een verkleinde versie gemaakt van de goederenkaarten uit het grote kaartboek (8), waarin de abdij tweemaal wordt afgebeeld, vanuit het zuiden en vanuit het westen. De barokkerk naar ontwerp van de Antwerpse architect Jan II van den Eynde wordt als voltooid weergegeven, zelfs met de toren die pas in 1700 werd afgewerkt! Het is dus niet duidelijk of het gaat om afbeeldingen van de bestaande toestand dan wel van de geplande. Details in verband met tuinaanleg zijn overvloedig aanwezig. De tuin *extra muros*, nu

► De abdij van Averbode op 14 juni 1675: de grote vijver in de 'convents boomgaard' en de aanpalende gebouwen, op een pentekening van Constantijn Huygens jr.

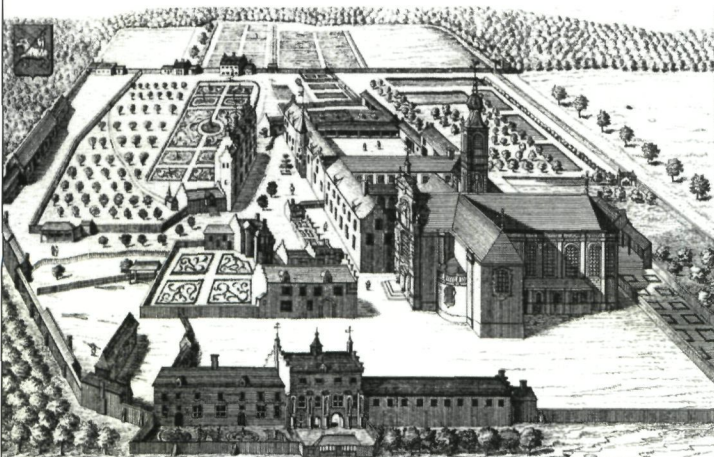
"de groote hof" geheten (perceel 32), komt voor op beide afbeeldingen, maar het prieel op de kruising is verdwenen en van de hoekpaviljoens is er maar één overgebleven.

De tuinen en tuintjes binnen de muren worden in een latere versie, het zogenaamde kleine kaartboek, min of meer gedetailleerd afgebeeld en, zoals de andere onderdelen van het abdijcomplex, individueel voorzien van namen die min of meer voor zichzelf spreken: de "biscop hof" (nr. 12), de "pant hof" (nr. 16), de "boomgaerd" (nr. 27), de "hoff achter de gastereij" (nr. 29), de "de hoppegaerde" (nr. 31), "de

groote hof" (nr. 32), de "blyck plaen" (nr. 34, waar het linnen gebleekt werd), de "hoff achter de brauwerij" (nr. 36), "convents boomgaerde" (nr. 39) met de karpervijvers in een andere configuratie dan deze in het grote kaartboek, de "prior hof" bij de infirmerie (nr. 41), de "heeren hove" (nr. 42), waarin elke kanunnik zijn eigen lapje grond beheerde, en ten slotte, in de ludieke sfeer: het "caetspell" (nr. 43) en het "clasbaenspell" (nr. 44), in feite klos, kolf- of beugelbaan, voorouder van de minigolf.

Van loofwerken of andere, meer complexe structuren of Le Nôtre-toestanden valt op de gezichten en kaarten van Lowis weinig te bespeuren. Het geheel komt erg sober over. Rustieke eenvoud blijkt ook uit een pentekening uit 1675 van Constantijn Huygens jr., waarbij een blik geboden wordt op de grote vijver in de 'convents boomgaard' en de aanpalende gebouwen (9). In tegenspraak hiermee zijn de heruitgaven en 'updatings' van de ets van Vorstermans, die tijdens de tweede helft van de 17de eeuw worden gepubliceerd. Op een in 1699 door Le Roy in zijn 'Castella et praetoria' gepubliceerde versie worden de "biscop hof" en de "hoff achter de gastereij" weergegeven met barokke 'parterres de broderie' (10). In hoever het hier gaat om een weergave van de werkelijkheid dan wel een creatieve invulling door de kunstenaars (J.S. van Loybos en Hendrik Causé) valt niet meteen uit te maken.

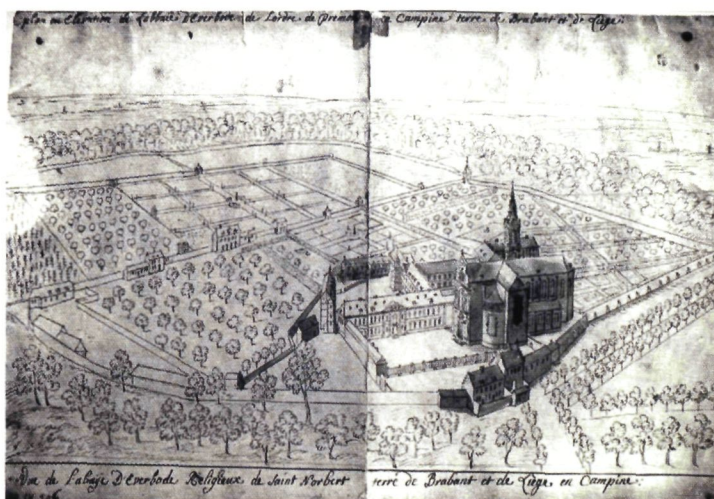
▼ De abdij van Averbode met broderieparterres, op een gravure van Lucas Vorstermans Jr. aangepast door J.S. van Loybos en Hendrik Causé, gepubliceerd in 1699

AVERBODE IN DE 18DE EEUW

Voor grootgrondbezitters en dus ook voor de meeste abdijen in de Lage Landen was de 18de eeuw een periode van grote welvaart. Dit kwam tot uiting in een ongeziene bouw- en verfraaiingsactiviteit. Naast vernieuwingen aan de talrijke pastorieën die door de abdij van Averbode werden bediend, werd vanaf 1712 ook in de abdij zelf op grote schaal afgebroken en ge- of herbouwd. Op de plaats van het huis van de provisor werd een majestueus kamerlingkwartier opgetrokken, een vroeg-classicistisch gebouw van drie bouwlagen en zeventien traveeën, onder een wolfsdak met dakkapellen en met een driehoekig fronton boven het middenrisaliet. De "voorstet" werd omgetoverd tot een echte 'cour d'honneur', waarover op een door Remacle Leloup gemaakte pentekening, gepubliceerd in 1744 (11), evenwel weinig details worden getoond. De monumentale keermuur die het terras van het ereplein aan de zuidwestkant afsluit werd gebouwd in 1732 (12); de rij van vijf knoestige, gekandelaarde linden (*Tilia x europaea*) langsheen de keermuur – de dikste met een stamomtrek van 368 cm – zouden zoals beweerd wordt tot de oorspronkelijke 18de-eeuwse beplanting kunnen behoren, maar zeker is dat niet. Opmerkelijk is de gedaanteverandering van de oude "convents boomgaardt" met de vijvers en het ganse noordoostelijke gedeelte: een longitudinale, noord-zuid lopende as werd door drie secundaire assen gekruist, ogenschijnlijk gevormd door laantjes afgezoomd met groene palissaden. In de compartimenten naast de kerk, ter plekke van de vroegere 'herenhofjes' en de kaats- en klosbanen, verschenen twee parterretuinen.

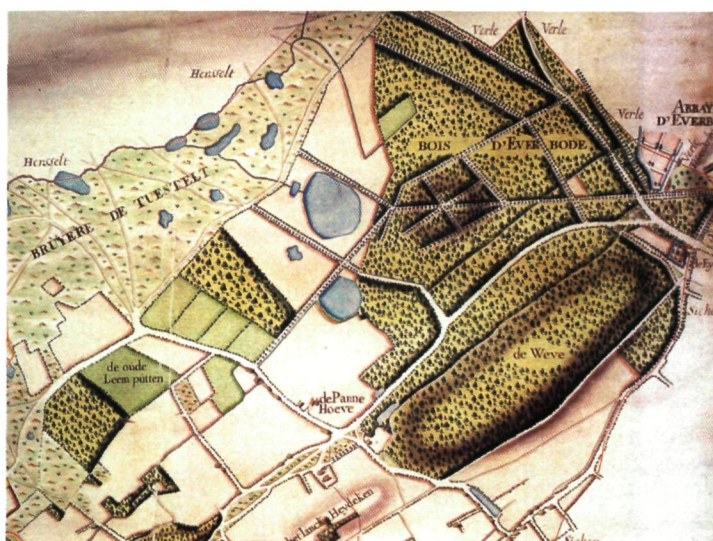
De ruime omgeving van de abdij onderging een meer diepgaande verandering. Het uitgestrekte, gedeeltelijk beboste heide- en vennengebied rond de abdij werd in de loop van de 18de eeuw van een klassieke, rechtlijnige structuur voorzien, waarvan de abdij het middelpunt vormde en die grotendeels bewaard is gebleven. Op de kaart van de baronie Aarschot door J.B. Joris (1775) wordt op ongeveer een kilometer ten westen van de abdij, in een gebied dat op de kaarten van Lowis nog grotendeels heide en hooiland was, een 'sterrenbos' van circa 9 hectare afgebeeld, (nog) niet zichtbaar op de Ferrariskaart (1771-1775). Stervormen en ganzenvoeten waren veelgebruikte patronen, niet alleen in de Franse baroktuinen, maar tijdens de ganse 18de eeuw ook in de bosbouw, bij de herstructurering van bosgebieden (13). Het panopticum-effect be-

▲ De abdij van Averbode in vogel-perspectief vanuit het zuiden door Remacle Leloup, 1744

antwoordde ten volle aan het klassieke verlangen naar orde en overzicht en was ook erg doeltreffend binnen het (drijf)jachtritueel: van op één centrale plaats kon men het opgejaagde wild neerleggen zonder één voet te verzetten. In Duitsland spreekt men dan ook vaak van een 'Jagdstern' (14). De hertracering van boswegen en perceelscontouren is vanaf de tweede helft van de 18de eeuw een algemeen verschijnsel in de Zuidelijke Nederlanden en duidt niet alleen op een stijlverandering, maar is in de eerste plaats uitdrukking van een toenemende

▼ Het Averbodes Bos ten westen van de abdij op de kaart van de baronie Aarschot door J.B. Joris, 1775

▲
Figuratieve kaart
van de abdij van
Kortenbergh, met een
'jardin anglois'
(links onderaan),
opgesteld in 1798
naar aanleiding van
de verkoop van de
abdij
(met dank aan
mevrouw Angelroth,
Kortenbergh)

rationalisatie en intensivering van het bosbeheer, het begin van de moderne ontginningsbeweging (15). Het nieuwe bosareaal bestond op de marginale Kempische zandgronden vooral uit grove den (*Pinus sylvestris*).

Twee schilderijen door Hendrik de Cort (16) geven een poëtisch beeld van de abdij vanuit het noorden in de beproefde stijl van de landschapsschilders uit de 17de en 18de eeuw (de getormenteerde eik op de voorgrond inclusief), dat echter moeilijk te rijmen valt met de gelijktijdig opgestelde kaartbeelden (Ferraris, Joris) en dat weinig of geen informatie geeft over de toenmalige abdijs tuinen. Een notoir bezoeker als Abbé de Feller (17) in 1788 had grote bewondering voor de bossen rond de abdij, niet in het minst voor de talrijke oude, dikke eiken, die soms 100 voet of meer hoog waren. In de abdijsbibliotheek konden vloerplanken van die lengte bewonderd worden, resultaat van een beleid van uitgesteld genot dat volgens de Feller – polemisch maar niet helemaal onterecht – alleen voor kloostergemeenschappen was weggelegd, “*qui puissent ainsi reculer la jouissance, et laisser le tem[p]s nécessaire aux grandes productions*”, niet voor families waar de zoon bijna steeds het werk van de vader ongedaan maakt en niets tot rijping laat komen...

Op de vlucht voor de Revolutie reisde de Franse norbertijn Hervé-Julien Le Sage tussen 1791 en 1800 een groot deel van Europa af en verbleef ook geruime tijd in de abdij van Averbode. In het verslag van zijn verblijf (18), dat hij hoofdzakelijk al lezend en eenzaam wandelend doorbracht, beschrijft hij het uitzicht dat de norbertijnen genoten vanuit de ramen langs de oostkant van het complex: “*Ils avoient la vue d'un beau parterre, d'un petit jardin anglois, celui du couvent, et du bois*”. Van deze tuin bestaat geen enkele afbeelding en misschien gaat het om een ironische toespeling op de staat van verwaarlozing die een gevolg was van de oorlogsomstandigheden, maar waarschijnlijk was er inderdaad zoiets als een ‘Engelse hof’ aanwezig. De revolutie in de tuinarchitectuur die zich tijdens het tweede kwart van de 18de eeuw in Engeland had aangekondigd bereikte rond 1770 ook het Europese continent, maar ook vroeger werden al tuinen ontworpen met onregelmatige of ‘verwildeerde’ compartimenten, eerder bedoeld als contrast – symbool voor chaos – binnen een formele, barokke of rococo aanleg, niet zozeer als natuurnabootsing of –verrijking op zich (19). Later werden deze ‘chaotische’ compartimenten vaak met de term ‘jardin anglois’ bedacht. Het ging om eerder kleinschalige, gesloten, welomlijnde tuincompartimenten met een woelige topografie en een overdaad aan artefacten en ‘fabriekjes’, dikwijls ‘chinoiserie’: pagodes, boogbrugjes, paviljoenen... De doorbraak van de ‘Engelse’ tuin op het Europese continent wordt meestal niet met klerikale middens verbonden, maar de ‘jardin anglois’ als onderdeel van een strak geordend geheel komt tijdens de late 18de eeuw niet alleen voor in de omgeving van de meer mondain ingestelde kerkelijke gezagdragers zoals bij de landcommanderij Alden Biezen of de bisschoppelijke tuinen van Rooselaer te Lochristi (20), maar ook in sommige klooster- of abdijs tuinen. De ‘jardin anglois’ van Le Sage moeten we ons misschien voorstellen zoals deze die wordt afgebeeld op een figuratieve kaart van de benedictinessenabdij van Kortenbergh, opgesteld in 1798 naar aanleiding van de verkoop van de abdij.

HISTORISCHE CONTINUÏTEIT MET LANDSCHAPPELIJKE FRANJE

Op 14 februari 1797 werd de kloostergemeenschap door de Franse overheid uitgedreven. Het merendeel van de 92 religieuzen vond onderdak in de diverse pastorieën die van Averbode afhankelijk waren (21). Het abdijscomplex werd in vier loten

▲ De abdij van Averbode in 1871 (Dépôt de la Guerre, 1871)

◀ De abdij van Averbode in de jaren 1870, in 'La Belgique illustrée' van Emile Bruylant

verkocht en tijdens de daaropvolgende jaren liep het heel wat schade op. De bak- en natuurstenen van de abdijgebouwen werden te koop aangeboden en de siertuinen zullen er ongetwijfeld verwaarloosd bij hebben gelegen. Bij de opstelling van het Primitief kadaster in de jaren 1820 stond het voormalige abdijbezit, nagenoeg 15 hectare, op naam van "pastor Jan Carleer", in feite Ignace Carleer, één van de drie regenten die de laatste abt hadden opgevolgd en erin geslaagd waren het abdijcomplex te recupereren. Afgezien van een aantal dienstgebouwen waren alleen de kerk en het kwartier van de kamerling overeind gebleven. Op het nippertje ont kwam de abdij aan het lot dat diverse andere abdijen (bijv. Vrouwenpark te Rotselaar) beschoren was: de omvorming tot profaan kasteeldomein met de prelaatswoning of het abts- of abdiskwartier als kasteel, omgeven door een landschappelijk park.

De eerste kadastrale legger (22) toont een erg sober beeld: vier vijverpercelen, drie percelen boomgaard – waaronder de oude conventsboomgaard (perceel nr. 22) met de vijvers. De oppervlakte van de drie percelen die als 'tuin' worden omschreven bedraagt nauwelijks 20 are. Het perceel achter de kerk, waarop Le Loup bijna 100 jaar eerder een complex patroon van laantjes en parterres uittekende, wordt gewoon als 'land' getaxeerd. De voormalige 'groot-en hof' ten noorden van de abdij is eveneens gedegeerd tot ordinair bouwland. Twee schilderijen door Charles Van der Eyken brengen de ruïneuze toestand van de abdij enkele jaren voor de heroprichting in 1834 in beeld.

De grote horticulturele belangstelling in de eerste jaren na de heroprichting van de abdij in 1834 schemert door in de notities van confrater Lambert uit 1835, waarin hij de belabberde toestand van de oude boomgaarden beschrijft en ver-

meldt dat de pandhof, die bezaaid was met ruïnes, werd omgespit en aan de novicen gegeven om er bloemen te planten.

In de rekeningen van de provisor komen herhaaldelijk uitgaven voor tot aankoop van bloemen, voornamelijk tulpen (23). Later werden hof- en landbouw ook een decoratief onderdeel van de juridische spitstechnologie die in die jaren door kloosters en abdijen werd ontwikkeld om rechtspersoonlijkheid te verwerven (24). In het geval van Averbode leidde dit tot de oprichting in 1857 van de 'Burgerlijke Maatschappij van Akkerbouw', waarin tot 1887 – toen de abdij (andermaal om fiscale redenen) aan de familie de Merode werd verkocht – alle onroerende goederen werden ingebracht.

Een bezoeker in de jaren 1840 was getroffen door het uitzicht van de tuinen: "*Ce qui nous frappa le plus, ce sont les jardins. Ne croyons pas en effet qu'ici,*

▼ De voormalige conventsboomgaard bij de abdij van Averbode rond 1900: monumentale leifruit en tuinpaviljoen (collectie Blockx-Meulemans, Lubbeek)

▲ De abdij van Averbode geschilderd door Andreas Patteet en Melchior do Prado; links de landschappelijke tuin, vooraan rechts het zaagdak van de drukkerij (bezit Abdij Averbode)

malgré les malheurs du temps, tout soit sacrifié à l'utile: non, tout ce qui est possible d'imaginer pour le plaisir des yeux, tout ce que l'art peut offrir de ressources à la culture, tout est là avec profusion" (25). Welke visuele geneugten hier ook bezongen worden, vermoedelijk gaat het niet meer om de netjes afgelijnde, in compartimenten en parterres verdeelde tuinen van weleer, maar om een kerkelijke variant op de landschappelijke stijl, die vanaf 1840 op bescheiden schaal, maar onmiskenbaar ook tot talrijke pastoriertuinen van de regio doordringt. In vele gevallen wordt het 'pastoorsbosje' of de 'warande van de pastoor' van slingerpaden en sierbeplanting (vooral bruine beuk) voorzien. Op de

▼ De grote vijver, de tuinmuur en het hoekpaviljoen in de voormalige conventsboomgaard bij de abdij van Averbode rond 1900 (collectie Blockx-Meulemans, Lubbeek)

Averbode Elanq du kintin. Elanq du kintin. F. d. C. Van Cortenberghe B. Le 25 mai 1903. Meigo.

eerste uitgave van de stafkaart in 1871 wordt de voormalige conventsboomgaard met de vijvers getoond in de hybride 'landschappelijke' vorm die hij nu nog heeft: geen afgelijnde perken of andere rechthoekige structuren, maar onregelmatig verspreide groepjes van bomen. De rechthoekvorm van de twee vijvers bleef echter behouden en er werd ook geen poging ondernomen om het reliëf een meer natuurlijk uitzicht te geven; het hoge talud tussen de twee helften van de nieuwe 'lusttuin' (percelen 22 en 23) bleef bestaan. Deze aanleg dateert mogelijk uit de jaren 1860, want in 1865 werd de vereniging van de percelen 22 (boomgaard) en 23 (land) geregistreerd en ontstond het nieuwe perceel 22a, dat samen met de vijvers en een gedeelte op Tessenderlo een oppervlakte van ongeveer 3,5 hectare besloeg (26).

Een ets in 'La Belgique illustrée' van Emile Bruylant (27) geeft een beeld van de abdij uit de jaren 1870, ongeveer vanaf de 'Pikkelpoort', de achterpoort ten noordwesten van de abdij. Op de voorgrond: een viskweekvijvertje met daarachter het brouwerijgebouwtje dat rond 1850 ongeveer op de plaats van de 'brauwerij' op de kaarten van Lowis was opgetrokken. Op de achtergrond: de tuinzijde van het abdijcomplex met, rechts, de noordgevel van het voormalige kamerlingkwartier, nu prelaatskwartier, en een monumentale trap naar wat ooit de "biscopie hoff" was. Uiterst rechts in beeld: de boomgaard op de plaats van het oude boomgaardperceel nr. 27 in het kleine kaartboek van Lowis. Uiterst links in beeld: een glimp van de hierboven vermelde landschappelijke tuin met een skyline van zuilvormige boomkruinen, waarschijnlijk Italiaanse populieren (*Populus nigra* 'Italica'). De door Abbé de Feller geprezen historische continuïteit, zowel in de perceelsvormen als in gebruik, is verbazend, ondanks de landschappelijke facelift van de 'conventsboomgaard' en, op het einde van de jaren 1890 (28), de installatie van de "stoomdrukkerij", het begin van de drukkerij en uitgeverij, die zich gedeeltelijk *extra muros* heeft uitgebreid.

Tuinhistorisch gezien is de hybride landschapstuin op de plek van de oude 'conventsboomgaard' – met het bewaarde talud naar de voormalige 'herenhoven' annex kaats- en klosbaan – het interessantst. De grote langwerpige vijver langs de omheiningsmuur, bekend van de oudste afbeeldingen en kaarten, is in bijna ongewijzigde vorm bewaard gebleven, samen met het hoekpaviljoen in de uiterste noordelijke hoek van het domein. Zelfs de combinatie van 'nut en sier', eigen aan de traditionele

▲ De grote vijver, de tuinmuur en het hoekpaviljoen in de voormalige conventsboomgaard bij de abdij van Averbode (foto K. Vandevorst, 2003)

klooster- en pastorietuinen is tot op zekere hoogte blijven doorleven, getuige de kruidenborder tegen de noordwestelijke tuinmuur; het leifruit, nog zichtbaar op oude ansichtkaarten, is echter verdwenen. De grote vijver is haaks verbonden met een smalle, kanaalachtige vijver die eveneens historisch is. Het brugje met rustieke leuning van in cement geïmiteerd takhout is een toevoeging uit de jaren 1940, maar typisch voor 'pittoreske' tuinen uit het interbellum.

Een door twee norbertijnen in 1916 geschilderd vogelperspectief, ditmaal vanuit het noorden, geeft een beeld van het abdijdomein met de landschappelijk tuin, dat de realiteit waarschijnlijk sterk benadert. De grote en de kleine vijver met hun oude contouren, een in grote lobben uitwaaiend gazon en, vooral in het zuidelijk gedeelte (achter het talud) een overdaad aan Italiaanse populieren (*Populus nigra* 'Italica'), ook als 'clump' in het gazon.

Van de 18de-eeuwse of vroeg 19de-eeuwse beplantingen is er weinig overgebleven, misschien alleen een monumentale haagbeuk (*Carpinus betulus*) –

hoogstam met 281 cm omtrek, enkele bruine beuken (*Fagus sylvatica* 'Atropunicea') met stamomtrekken tot bijna 450 cm op het talud tussen de twee tuingedeelten, een monumentale, een veelstammige Spaanse aak (*Acer campestre*) en de reeds vermelde rij knotlinden langs het hek aan de westzijde van het ereplein (in 1977-1978 volledig heraangelegd). Bij de laat 19de-eeuwse aanplantingen trekt een ruwe iep met opgaande twijgen (*Ulmus glabra* 'Exoniensis') de aandacht. Onder de recentere beplantingen werd nabij de kerkhofmuur een beuk genoteerd met bizar kronkelende gesteltakken, ongetwijfeld een (*Fagus sylvatica* 'Tortuosa'), een uit Verzy bij Reims afkomstige variëteit, in 1845 in cultuur gebracht en soms als treurbeuk gebruikt, hier op een 3 m hoge onderstam.

BESLUIT

De meeste klooster- en abdijtuinen die we tot nog toe in het kader van de tuineninventaris van Vlaams-Brabant hebben kunnen bestuderen vertoonden door de eeuwen (zelfs over de Franse

▲
Treurbeuk met
kronkelige gestel-
takken in de tuin
van de Abdij van
Averbode
(foto K. Vandevorst,
2003)

Revolutie) heen een grote continuïteit. Dit heeft niet zozeer te maken met een of ander stijlconservatisme dan wel met een beleid van soberheid en uitgesteld genot, kenschetsend voor dergelijke instellingen. Daardoor zijn ze ook moeilijk te vergelijken met andere typen van tuinen en parken. De breuken zijn het grootst in die klooster- en abdijdomeneinen die in de loop van de 19de eeuw in privéhanden zijn gebleven. Een mooi voorbeeld hiervan is de abdij van Vrouwenpark te Rotselaar, waar het 'abdissenhuis' werd gespaard als 'kasteel' en een gotisch keldergewelf als romantische 'krocht' in een 'Engelse hof', maar waar de rest van de abdij werd afgebroken. Dankzij allerlei juridische en financiële spitsvondigheden is de abdij van Averbode in de handen van de norbertijnen gebleven. De enige ingrijpende aantasting van het 17de-eeuwse beeld van het domein was de inplanting van een drukkerij en uitgeverij in het zuidwestelijk gedeelte op het einde van de 19de eeuw. De 'verlandschappelijking' van de voormalige 'conventsboomgaard' door middel van informele beplantingen was hoogstens een cosmetische operatie.

EINDNOTEN

- (1) BAEYENS L., *Bodemkaart van België: kaartblad Westerlo 60 E*, Centrum voor Bodemkartering, 1960.
- (2) Beschreven in: *Bouwen door de Eeuwen heen* - arrondissement Leuven, 1971, p. 26-32, en vooral in: JANSSEN J. & JANSSENS H., *Beeldhouwkunst in de Premonstratenzerabdij van Averbode*, Brussel/Averbode, KIK/Abdij der Norbertijnen van Averbode, 1999.
- (3) LEFEVRE P., Documents relatifs à la gestion d'Arnould de Tuldel, abbé d'Averbode de 1368 à 1394, in: *Analecta Praemonstratensia* 31, 1955, p. 292-343.
- (4) Archief K.U.Leuven, Arenbergarchief, 2413, fol. 46 r° en 2432, gereproduceerd in: MINNEN B., *Het hertogdom Aarschot onder Karel van Croÿ (1595-1612), kadasters en gezichten*, Brussel, Gemeentekrediet van België, 1993, platen 24 en 25.
- (5) REGISTRUM OMNIUM BONORUM MONASTERII AVERBODENSIS; Iussu Adm. Rever: Domini Servatii Vaes Abatis Anno 1650 [...] (Leuven, Rijksarchief, Kerkelijk Archief Brabant, nr. 5009), gereproduceerd in: VAN ERMEN E., *Het kaartboek van Averbode, 1650-1680*, Brussel, Gemeentekrediet, 1997, p. 26-31.
- (6) Datering volgens JANSSEN & JANSSENS, *op. cit.*, p. 73.
- (7) VALVEKENS E., De huishouding van een grote abdij, in: *Elckerlyk* 2 (39), 1936, p. 7.
- (8) DESCRIPTIO LIBRI SVB Reverendissimo Admodum ac Amplissimo Domino Servatio Vaes Abbata Domino Ambrosio Arnikio Aert Nijs Prouisore et Magistro Cornelio Lowis Geometra iurato Anno 1678 (Averbode, Abdijarchief, I, reg. 106, fol. II r°).
- (9) HEIJBROEK J.F., *Met Huygens op reis. Tekeningen en dagboeknotities van Constantijn Huygens jr. (1628-1697), secretaris van stadhouder-koning Willem III* (tentoonstellingscatalogus), Amsterdam / Gent, 1982-1983, p. 38.
- (10) Gepubliceerd in: LE ROY J., *Castella et praetoria nobilium Brabantiae, coenobiaque celebriora...*, 1699; gereproduceerd in: WOLTERS J., *Notice historique sur l'ancienne abbaye d'Averboden*, Gand, F. & E. Gyselinck, 1849.
- (11) LELOUP R., Vue de l'abbaye d'Everbode, in: HELBIG J., *Les délices du pays de Liège. Fac-simile des dessins complémentaires et restés inédits de Remacle Le Loup*, Liège, Cormaux, 1903.
- (12) LEFEVRE P., Textes concernant l'histoire artistique de l'abbaye d'Averbode aux XVIIe et XVIIIe siècles, in: *Revue belge d'Archéologie et d'Histoire de l'Art*, 7, 1937, p. 57-59.
- (13) Zie bijv. het Gravenbos te Humbeek, het Zoniënwoud, de heretogelijke warande van Tervuren, de bossen van de abdij van Tongerlo en de Sint-Michielsabdij te Antwerpen.
- (14) VON BUTTLAR A. & MEYER M.M., *Historische Gärten in Schleswig-Holstein*, Heide, Boyens & Co, 1996, p. 682.
- (15) TACK G., VAN DEN BREMT P. & HERMY M., *Bossen in Vlaanderen – een historische ecologie*, Leuven, Davidsfonds, 1993, p. 49 e.v.
- (16) Bewaard in de abdij, maar getoond op de website [www.kikirpa.be] van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (K.I.K.): de clichés B34815 en B34816.

- (17) DE FELLER F.-X., *Itinéraire, ou Voyages de Mr. l'abbé de Feller en diverses parties de l'Europe: en Hongrie, en Transylvanie, en Eslavonie, en Bohême, en Pologne, en Italie, en Suisse, en Allemagne, en France, en Hollande, aux Pays-Bas, au Pays de Liege etc.*, Chez Fr. Lemarié A Liège, chez Auguste Delalain Et à Paris, 1820, tome II, p. 559-560.
- (18) LAVAGNE D'ORTIGUE X. (éd.), *De la Bretagne à la Silésie. Mémoires d'exil de Hervé-Julien Le Sage (1791 à 1800)* (Textes Dossiers Documents 7), Paris, Beauchesne, 1983, p. 139.
- (19) De introductie van de landschappelijke, Engelse tuinstijl in de toenmalige Oostenrijkse Nederlanden wordt uitvoerig behandeld door DUQUENNE X., *Het park van Wespelaar. De Engelse tuin in België in de 18de eeuw*, Wespelaar, uitg. Ph. De Spoelberch, 2001, p. 31-42.
- (20) VAN DEN BOSSCHE H., De tuinen van Alden Biesen, een nieuwe hof naar oud model. *Monumenten en Landschappen* 10(3), 1991, p. 25-40; VAN DEN BOSSCHE H., Een encyclopedische tuin aan het einde van het Ancien Régime. De prinsbisschoppelijke tuinen van Rooselaer te Lochristi. *Monumenten en Landschappen* 13(1), 1994, p. 31-46.
- (21) KOYEN M., Abbaye d'Averbode, p. 673-675 in: *Monasticon belge* IV(3), Liège, Centre national de Recherches d'Histoire religieuse, 1969.
- (22) Oudste kadastrale legger Testelt, artikel 34.
- (23) Averbode, Abdijarchief, I, nieuw archief, C.2.: *Expensa Carleer*.
- (24) STEVENS F., Kloostergemeenschappen en het recht. De juridische positie van kloosters in de 19de eeuw (1796-1921), in: *Lotgevallen van de Kempische religieuze instellingen tussen 1780 en 1850* (Studiedag Abdij Tongerlo, 28 september 1996), Turnhout, 1997, dl. III, in het bijzonder p. 29-30 en 33-34.
- (25) ANON., Tongerlo et Everboden, in: *Nouvelle Revue de Bruxelles*, 1845, p. 38.
- (26) Kadastrale opmetingsschets Testelt 1865, nr. 1.
- (27) BRUYLANT E., *La Belgique illustrée* (I), Bruxelles, Bruylant-Christophe, 1880, p. 165.
- (28) Geregistreerd in 1899, cfr. kadastrale legger Testelt, art. 915, nr. 104.

*Roger Deneef is consulent onroerend erfgoed bij de afdeling Monumenten en Landschappen
Herman Janssens is norbertijn en archivaris in de abdij van Averbode
Jo Wijnant is consulent onroerend erfgoed bij de afdeling Monumenten en Landschappen
Chris Schroeven is historica en bibliothecaresse bij de Faculteit Sociale Wetenschappen,
K.U. Leuven*

▼
De abdij van
Averbode geschilderd door Charles
Van der Eyken
omstreeks 1835
(bezit Abdij
Averbode)

*Guido Jan Bral, Hugo VandenBorre
en Christine Vanthillo*

LANDCOMMANDERIJ ALDEN BIESEN, RESTAURATIE VAN HET APPARTEMENT VAN DE LANDCOMMANDEUR

► Uitvoering van de reconstructie van het gemodelleerd stucplafond in het salon
(foto O. Pauwels)

De landcommanderij Alden Biesen is één van de grootste kasteelcomplexen van ons land.

In maart 1971 brak een fatale brand uit die het waterkasteel grotendeels verwoestte.

Dertig jaar later is de restauratie bijna voltooid.

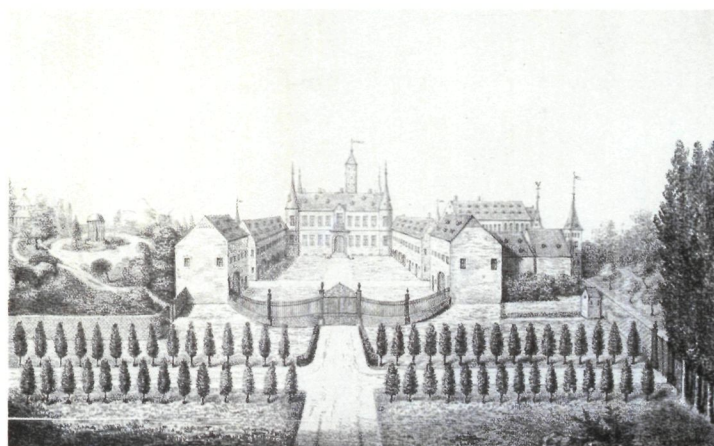
In 2003 werd de binnenrestauratie van het historisch appartement van de landcommandeur, bestaande uit een kabinet, een salon en een bibliotheek beëindigd. Bij het begin van de restauratie stonden twee mogelijke opties ter discussie: enerzijds een archeologisch-museale presentatie waarbij de uit de brand gerecupereerde

elementen werden geconserveerd en op een museale wijze geïntegreerd in een hedendaagse omgeving, anderzijds een nauwgezette restauratie van de oorspronkelijke materie, aangevuld met een reconstructie van de ontbrekende delen van de historische interieurinrichting. Daar er voldoende origineel en iconografisch materiaal aanwezig was voor een restauratie én wetenschappelijk verantwoorde reconstructie werd voor de tweede optie gekozen. Het gerestaureerde appartement geeft nu een beeld van de leefwereld van de Duitse ridderorde in de 18de eeuw.

De landcommanderij Alden Biesen was een stichting van de Duitse Orde, een militair-religieuze ridderorde die opgericht werd tijdens de kruistochten, met als doel de Duitse kruisvaarders in Palestina te herbergen en te verzorgen. De landcommanderij van het Duitse rijk groeide snel uit tot een machtige en rijke instelling. Dank zij schenkingen door adel en burgerij beschikte zij over talrijke bezittingen en onroerende goederen. In de 13de eeuw was de landcommanderij van het Duitse zo omvangrijk geworden dat beslist werd om haar op te splitsen in zelfstandige landcommanderijen. Zo ontstond omstreeks 1227 in het noordwesten van het Duitse rijk de landcommanderij of balije van de Nederlanden met bezittingen in het Maas-Rijngebied en het prinsbisdom Luik. De aangroei van eigendommen leidde in het begin van de 14de eeuw tot de opsplitsing van de landcommanderij van de Nederlanden in de balijen Biesen en Utrecht. Na de kruistochten kwam er een einde aan de kerntaak van de Duitse Orde. Vanaf toen concentreerde zij zich op de instandhouding van haar territoriale belangen en groeide uit tot één van de steunpilaren van het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie.

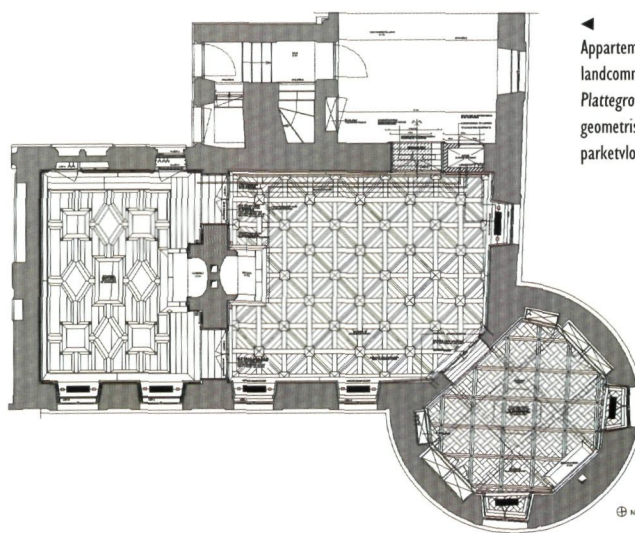
Omstreeks 1220 verwierf de Duitse Orde een kapel en gronden in Alden Biesen, waarop zij een tehuis liet bouwen. Van dit middeleeuwse gebouwenbestand is weinig overgebleven. In 1543 gaf landcommandeur Winand van Brijel (1536-1554) opdracht een nieuwe ridderburcht op te trekken. De nieuwbouw is een stoere burcht in laatgotische stijl met vier vleugels en vier ronde hoektorens, geschikt rondom een binnenplaats en omgeven met slotgrachten. Het twee verdiepingen hoge gebouw is opgetrokken in roodbruine baksteen met grijsblauwe Naamse kalksteen voor de plinten, de zuilen, de venster- en deuromlijstingen en met sporadisch enkele accenten in mergel. De nieuwe constructie diende als huisvesting voor de ridders van de Duitse Orde maar ook om de machtsfeer van Alden Biesen als meest noordelijk gelegen landcommanderij te verstevigen en uit te breiden. Zij was niet alleen residentie maar ook administratief centrum met kanselarij, archief en secretariaat voor de twaalf onderhorige commanderijen.

Op het einde van de 16de en in de 17de eeuw werd de waterburcht uitgebreid met een voorburcht en een neerhof met hoevegebouwen. De oude kapel werd gesloopt en vervangen door de huidige zaalkerk met in het verlengde een ziekenzaal, waardoor de caritatieve pijler van de Duitse Orde, namelijk de ziekenverzorging, in stand werd gehouden.

▲ Loterij-affiche uit de prospectus van de loterijverkoop van Alden Biesen, georganiseerd door G. Claes. Steendruk op papier door Jobart, Brussel 1819 (Bilzen, landcommanderij Alden Biesen)

Dank zij gunstige economische omstandigheden beleefde het prinsbisdom Luik in het begin van de 18de eeuw een grote bouwactiviteit. Over heel het grondgebied werden kastelen, residenties en herenhuizen opgetrokken. Ook Alden Biesen profiteerde van de gunstige conjunctuur, hetgeen blijkt uit een grondige aanpassing. De versterkte middeleeuwse burcht werd omgevormd tot een luxueuze platte-landsresidentie voor de Duitse Orde: een stijlvolle en representatieve buitenplaats, omringd met formele barokke tuinen met oranjerie. Uitwendig heeft de burcht met haar dikke muren, ronde hoektorens, schietgaten en slotgracht haar middeleeuwse karakter grotendeels bewaard. De belangrijkste ingreep was de vervanging van de laatgotische vensteromlijstingen door grote ramen naar Frans model, waardoor overvloedig licht binnenvalt. De 18de-eeuwse verbouwing betrof vooral de inrichting van de noordoostelijke vleugel tot appartement van

▲ Appartement van de landcommandeur. Plattegrond van de geometrische parketvloer (BOA)

▲ Alden Biesen
tijdens de brand
(Bilzen, landcom-
manderij Alden
Biesen)

▼ Kabinet. Toestand
van de schouw na
de brand en tijdens
de voorlopige

instandhoudings-
werken
(Foto Hilde
Vandekerckhove)

de landcommandeur en de inplanting van een staatsietrap met aan weerszijden het *corps de logis*, bestaande uit representatie- en ontvangstvertrekken, symmetrisch geordend op één as.

De interieurs van het appartement werden gestoffeerd tijdens de ambtstermijn van Hendrik van Wassenaer (1690-1709), Damian Hugo van Schönborn (1709-1743) en Ferdinand Damian Hendrik van Sickingen van Ebernberg (1743-1749). De belangrijkste transformaties werden uitgevoerd door van Schönborn, een zelfbewuste en op macht gestelde man met een indrukwekkende carrière. Hij was kardinaal, prinsbisschop van Spiers en Konstanz en landcommandeur van de balijen Hessen en Alden Biesen. Voor zijn bouwkundige ambities liet hij zich adviseren door de Weense hofarchitect Johann Lucas von Hildebrandt.

Deze landcommandeurs gedroegen zich als absolutistische vorsten. Met de inrichting van het appartement gaven zij vorm en inhoud aan hun standbewustzijn. De vertrekken werden luxueus afgewerkt, bemeubeld en versierd met hun staatsieportretten. Onder hun bewind kreeg Alden Biesen de functie van adellijke zomerresidentie met een representatieve functie. De afhandeling van de administratieve en praktische zaken werd overgeplaatst naar Nieuwen Biesen, het Duitse ordehuis in Maastricht. Gelegen binnen de stadswallen en op 10 km afstand was Nieuwen Biesen oorspronkelijk bestemd als refugiehuis voor de ridders van Alden Biesen maar groeide al snel uit tot administratief hoofdkwartier van de Duitse orde in het Maas-Rijng gebied.

Meer dan dertig jaar hebben drie opeenvolgende landcommandeurs gewerkt aan de uitbouw van Alden Biesen tot een adellijke residentie met een groots opgevatte levensstijl. Omstreeks 1750 beschikte de residentie van deze commandeurs over de noodzakelijke representativiteit passend bij hun macht en stand. Alden Biesen was een symbool van de feodale macht en de almachtige kerk. Met de Franse revolutie kwam een einde aan het Ancien Régime. De revolutionairen kenden geen genade voor de kerken en de kloosters en inzonderheid niet voor de adellijke religieuze orden. Alden Biesen werd als nationaal goed aangeslagen door de Franse bezetter en in 1797 openbaar verkocht. De nieuwe eigenaar was Willem Claes, burgemeester van Hasselt, die ook reeds de abdij van Herkenrode verworven had. Gedurende bijna twee eeuwen zou het goed in het bezit blijven van de familie Claes. Alden Biesen had zijn politieke, religieuze en economische functie en zijn eeuwenoude band met het

Heilige Roomse rijk verloren en was nu gedegeerd tot een burgerlijke familieresidentie. In 1942 werd het complex als monument beschermd, maar desondanks geraakte het in verval. Na lang aandringen was de laatste eigenaar jonkheer Roelants du Vivier bereid Alden Biesen te verkopen aan de Belgische staat. Toen de onderhandelingen in een eindfase zaten, brandde het waterslot op 8 maart 1971 uit. De daken en de binneninrichting werden verwoest. Het appartement van de landcommandeur was behalve het stucplafond, nog grotendeels bewaard. De restauratie kon beginnen.....

HET RESTAURATIECONCEPT VAN HET APPARTEMENT

De interieurrestauratie van het appartement van de landcommandeur, bestaande uit een kabinet, een salon en een bibliotheek, was een zeer tijdsintensieve en gespecialiseerde onderneming zowel op het vlak van voorbereiding als uitvoering. Het duurde precies 22 jaar om de onderneming tot een goed einde te brengen.

Het begon allemaal in 1981, elf jaar na de brand van het kasteel, met de vraag van J. Goffart van de Regie der Gebouwen Hasselt en de restauratiecommissie Alden Biesen aan het Restaurateurscollectief uit Gent om de nog in situ bewaarde zwaar beschadigde fragmenten van het kabinet te bestuderen in functie van een mogelijke demontage en een restauratie.

Na de brand werden onmiddellijk ruimings- en instandhoudingswerken uitgevoerd en een voorlopig dak geplaatst. Tijdens de uitvoering van de buitenrestauratie (1971-1983) bleef de toestand van het uitgebrande kabinet al die jaren onaangeroerd. Dank zij belangrijke restanten van vroegere interieurdecoraties, overwegend bepleisterde plafondafwerkingen van de periode 1543-1706, bleef relatief veel bewaard van de beschilderde 17de-eeuwse plafond- en wandlambriseringen van het kabinet. De opeenvolgende pleisterlagen die op de 16de-eeuwse balkenroostering waren aangebracht fungeerden als een efficiënte bufferzone. De bibliotheek, ingericht in de noordoostelijke torenkamer, kwam relatief gaaf uit de brand. Erger was het gesteld met het salon dat nagenoeg volledig werd verwoest op enkele schaarse elementen van de interieurdecoratie na.

Na de uitvoering van het vooronderzoek werd een gedetailleerde staat van bevinding opgemaakt van alle elementen die in situ bewaard bleven en van

▲ Gravure van Jean
le Pautre met
'Grotesques et
Moresques à la
Romaine',
17de eeuw
(Privé-collectie)

deze die na de opruimingswerken werden gestockeerd. Een lijst werd opgesteld van de elementen die door de brand vernietigd waren. Op basis van gedetailleerde opmetingen en een fotoreportage konden een chronologie van de interieurs en een demonteringsplan in fasen uitgewerkt worden. In 1982 werd opdracht gegeven alle interieurelementen van het kabinet zorgvuldig te demonteren en te stockeren in afwachting van de uitvoering van de ruwbouwwerken aan het interieur.

De resultaten van deze studie en het voorstel van restauratie met maximale integratie van alle oorspronkelijke elementen werden voorgesteld op de 9de Interlimburgse Monumentendag die plaatsvond in Alden Biesen op 8 juni 1983 met als thema *Historisch Monument en Interieur*.

In afwachting van een wetenschappelijke interieur-restauratie besliste de Regie der Gebouwen om na de uitvoering van de ingrijpende ruwbouwwerken de interieurs op de gelijkvloerse verdieping voorlopig af te werken. Na de overdracht van het kasteel aan de Vlaamse Gemeenschap kwam in 1994 opnieuw schot in de zaak. Op initiatief van Minister Sauwens werd opdracht werd gegeven aan het architectenbureau B.O.A. om een algemeen concept van historisch verantwoorde interieurinrichting voor de gelijkvloerse verdieping uit te werken. Bedoeling was om de uit de brand gerecupereerde interieurelementen maximaal te integreren.

De restauratie van het appartement werd als de aanzet van de globale interieurrestauratie van het waterslot beschouwd. Ontbrekende interieurelementen zouden op basis van de gerecupereerde fragmenten gereconstrueerd worden, waarbij de wetenschappelijke en interieurtechnische uitgangspunten gehanteerd werden van de *Bayerische Schlossverwaltung* in de Duitse deelstaat Beieren en van de *National Trust* in het Verenigd Koninkrijk. De grotendeels door brand vernielde historische interieurs als het kasteel Uppark (UK), het theater *La Fenice* in Venetië en de gouden zaal van het stadhuis van Augsburg werden op wetenschappelijke basis gereconstrueerd.

De opdracht was om de drie historische ruimtes van het voormalig appartement als één historisch samenhangend geheel te restaureren. De bibliotheek in de torenkamer was reeds in een vorige fase gerestaureerd. Van het kabinet kon zo'n 70% van de oorspronkelijke lambriseringen en beschilderde interieurdecoratie uit 1705 gerecupereerd worden. De oorspronkelijke interieurdecoratie van het salon ging voor minstens 90% verloren.

▼ Kabinet. Panelen spiegelboogplafond na voorlopige fixatie en demontage (foto Profiel)

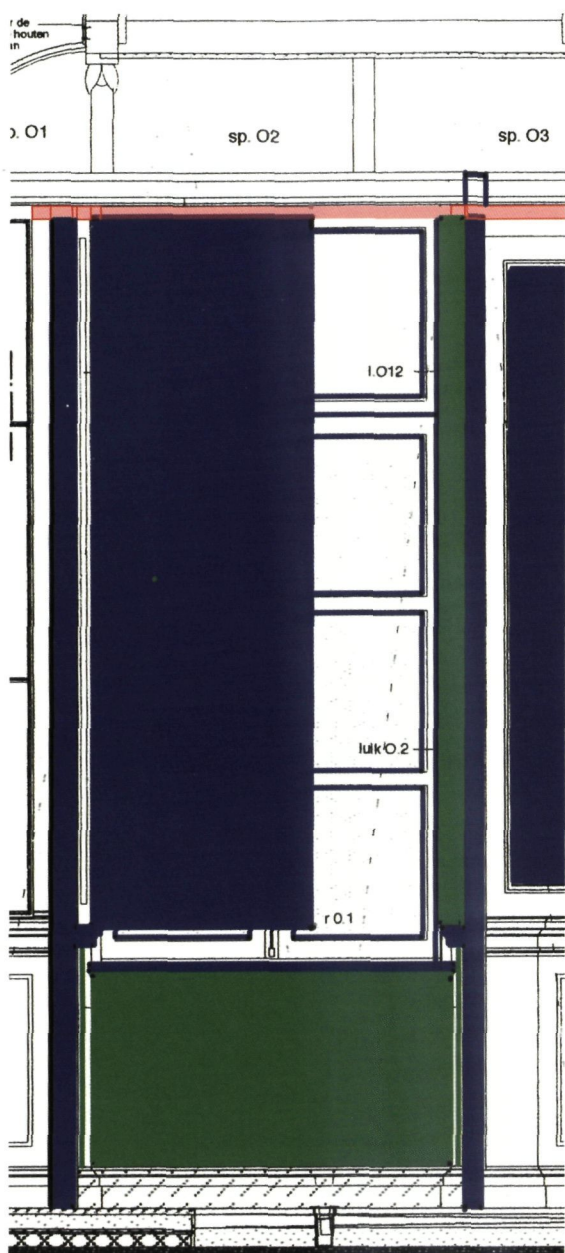
Het was niet evident de geschoolde ambachtslieden te vinden om de uit de brand geredde interieurfragmenten conserverend te behandelen, de ontbrekende elementen aan te vullen en de reconstructies uit te voeren. Dezelfde artistiek-ambachtelijke vervaardigingstechnieken, als deze waarmee de oorspronkelijke decoratie was vervaardigd in de loop van de 18de eeuw onder de knie krijgen, was niet vanzelfsprekend daar er voor dergelijke restauratiewerken geen normenbladen, voorlichtingsbladen of andere wettelijke referenties bestaan.

HET KABINET

Het interieur van het kabinet vormt een samenhangend geheel in overgangsstijl van laatbarok naar rococo en werd gerealiseerd in opdracht van Hendrik van Wassenaer in de jaren 1706-1709. Het interieur is gedecoreerd met een geschilderde houten spiegelboog, beschilderde lambriseringen, deur- en vensterbetimmering en schilderijen op doek, ingewerkt in het plafond en in de schouwboezem.

Tijdens de opruimingswerken na de brand kwamen onder het huidige plafond twee oudere afwerkingsfasen te voorschijn. De oudste fase toont een 16de-eeuwse balkenconstructie met moer- en kinderbalen. Achter de huidige barokke schouwboezem zit een gotische ribbenconstructie verborgen, rustend op kraagstenen waarop twee elkaar omhelzende figuren met een slaapmuts op het hoofd te zien zijn. Hieruit zou men kunnen afleiden dat deze ruimte oorspronkelijk als slaapvertrek gediend heeft. In de volgende fase, tijdens de ambtstermijn van landcommandeur Edmond Godfried van Bocholtz (1657-1690), werd de gotische balkenconstructie gewijzigd; de roostering werd geëgaliseerd met een dikke pleisterlaag en de vlakken werden ingevuld met stucmedaillons, versierd met het commandeurskruis en heraldische en genealogische motieven die naar de familie van Bocholtz verwijzen. Hij was een standbewust man die erg trots was op de vele hoge functies die hij tijdens zijn leven bekleedde.

Het huidige plafond verdeelt de zoldering in vier rechthoekige compartimenten gescheiden door een plafondkruis dat beschilderd is met een bladmotief krullend rondom een staf. Dit plafond en de spiegelboog waren oorspronkelijk opgehangen aan de 16de-eeuwse balkenconstructie. Op de kruising is het pronkerige wapenschild van Hendrik van Wassenaer aangebracht, geflankeerd door een leeuw en een griffioen. De compartimenten zijn ingevuld

▲
Kabinet.
19de eeuwse
verbouwingen aan
de oostwand
(Profiel)

met laat 17de-eeuwse schilderijen op doek die de vier kardinale deugden voorstellen. De deugden zijn omcirkeld met een medaillon, waarrond een verfijnde decoratie van acanthus-, schelp- en bloemmotieven in trompe l'oeil geschilderd is. De overgang van de zoldering naar de muren is uitgevoerd met een kwarttongewelf in de vorm van een spiegelboog. Tussen de gebogen ribben zijn kwartronde panelen bevestigd. De ribben zijn gesculpteerd met fijn snijwerk van vrucht- en bloemmotieven. De panelen zijn beschilderd met blauwe

▲
Kabinet. Panelen
van de lambriserings
na de herplaatsing
en voor de retouche
(foto Profiel)

medaillons waarin vazen en borstbeelden van Romeinse goden en godinnen staan, onder andere Diana en de gehelmde Minerva. De objecten zijn goudkleurig en hebben een schaduwschildering waardoor een illusionistisch effect wordt bereikt alsof het echte voorwerpen zijn.

Het belangrijkste decoratieve element is de schouw in het midden van de kamerwand. De haardopening is omlijst met een marmeren schouwmantel in accoladevorm met in het midden een sierlijke rocaille. De wangen zijn met pilasters en palmetten afgewerkt. De schouw is gevat in een barokke houten betimmering met overvloedig eikenloof, laurier- en acanthusbladeren, linten en festoenen en dat alles geschilderd in een blauwe marmerimitatie. Blikvanger is het ovale medaillon met een geschilderd portret van de landcommandeur in een

▼
Kabinet. Panelen
spiegelboogplafond
na herplaatsing en
voor retouche
(foto Profiel)

ICONOGRAFIE VAN HET KABINET TIJDENS DE 3de INTERIEURFASE (1706-1709) ONDER LANDCOMMANDEUR HENDRIK, BARON VAN WASSENAER TOT WARMOND (1690-1709)

Het interieur werd voorzien van beschilderde plafond- en wandlambriseringen, schouw-, venster- en deurbetimmeringen. De nu nog bestaande panelen en doeken verbeelden een iconografie die betrekking heeft op de landcommandeur zelf, de vier cardinale deugden, mogelijke prefiguraties ervan in de Grieks-Romeinse Oudheid en een verwijzing naar een positieve levensbeschouwing via symbolen die verband houden met eendracht, vrede, liefde en overvloed.

In de tweede helft van de 17de eeuw was namelijk het gebruik om een mooi en belangrijk vertrek zoals het kabinet er een was te voorzien van wand-

en plafondvullende schilderijen. In de kamer moest men het gevoel hebben geheel in een schilderij te staan. Toen dit gebruik in het begin van de 18de eeuw uit de mode raakte verdwenen heel wat kamerbeschilderingen. Mogelijks waren de wanden van het kabinet, volledig in de traditie van de tweede helft van de 17de eeuw, versierd met schilderijen op doek met weergaven van stichtende verhalen uit de Grieks-Romeinse traditie.

Centraal in het spiegelboogplafond zijn de vier cardinale deugden verwerkt: Prudentia of Voorzichtigheid met een spiegel, Fortitudo of Kracht met een gebroken zuil, Iustitia of Rechtvaardigheid met een weegschaal en Temperantia of Matigheid met een lege kruik. Centraal op de kruisverdeling van het plafond bevindt zich het commandeurswapen van

▼
Kabinet.
Het ontbrekende
centrale motief van
de decoratieve fries
van de schouw

werd op basis van
iconografische docu-
menten nauwkeurig
gereconstrueerd
(foto Profiel)

de initiatiefnemer van dit kabinet, landcommandeur Hendrik, geflankeerd door een griffioen en een leeuw. De griffioen, fabelachtig dier half adelaar, half leeuw, symboliseert Christus in één persoon met twee naturen. De dubbele macht van de kerk wordt hiermee gesymboliseerd. Op een gelijkaardige wijze verenigt een landcommandeur in zich zowel geestelijke als wereldlijke macht.

Die dubbelzinnigheid uit zich verder in de decoratie. De schitterende *groteske* decoratieve composities met bloemmotieven rond de personificatie van de deugden zijn niet toevallig gekozen, maar staan in iconologisch verband met de deugden die zij symboliseren. Deze globale compositie van deze schilderijen vertoont verwantschap met een aantal gravures die door Jean Le Pautre (1618-1682) gerealiseerd werden in de reeks *Grotesques et Moresques à la Romaine*. Een aantal rijkversierde en decoratieve *antycyke* vazen, die in het spiegelboogplafond en op de vensterluiken zijn verwerkt gaan eveneens mogelijks terug op de voorbeeldgravures van J. Le Pautre en tijdgenoten. Een vergelijkbare toepassing van het beschilderen van een spiegelboogplafond met rijkversierde vazen in een omkadering van groteske schilderijen is terug te vinden in het volledig beschilderd gelambriseerd kabinet met spiegelboogplafond dat voor het Hôtel Colbert de Villacerf werd vervaardigd ca. 1650 in de Rue de Turenne te Parijs. Dit uitzonderlijk 17de-eeuwse rariteitenkabinet bevindt zich momenteel in het Musée Carnavalet.

In de spiegelboogvormige omkadering, bebordingspanelen en ribben is een Grieks-Romeinse iconografie verwerkt die vermoedelijk in relatie staat tot de vier hoofdpanelen.

De godin Athena of Minerva, godin van de wijsheid en van de overwogen oorlogsvoering, beschermster van Kunsten en Wetenschappen, in wapenuitrusting, staat oog in oog met het portret van de landcommandeur, eveneens in wapenuitrusting, dat verwerkt is in de schoorsteenboezem.

De buste van de godin Artemis of Diana, godin van de jacht tweelingszuster van Apollo en beschermster van kuisheid en maagdelijkheid, staat in direct verband met de deugd van Dapperheid en Kracht. Naast louter decoratieve citaten, zoals de uitbundig versierde Grieks-Romeinse decoratieve vazen, heb-

ben de in het spiegelboogplafond verwerkte bloemen vruchtmotieven een duiding. Eikenbladeren, papavers, varens, acanthusbladeren, en palmvruchten zijn doelbewust in de ribben en sluitstukken gebeeldhouwd.

Volgens Cesare Ripa staat het vervlechten van eiken- en laurierbladeren bijvoorbeeld symbool voor de *Virtu insuperabile* – de onoverwinnelijke kracht en dapperheid – De noodzakelijke Eendracht of *Concordia* wordt gesymboliseerd door *Overvloets Horen, Granaetappels, een krans van granaetappelen-mette blaederen en vruchten tesaemen gevlochten, Olijfkrans een teycken van Vrede, die een werkinge is van d'Eendracht*.

In de lage lambrisering zijn duidelijk de symbolen van de Liefde *Carita* en de Overvloed *Fecondita* verwerkt. Symbolen als schelpen, vrijende putti, vruchtenslingers, laurieren, granaatappels wijzen duidelijk in die richting (4).

De beschildeerde doeken die ingewerkt zijn in het plafond van het kabinet vertonen een mogelijke invloed van de Noord-Nederlandse schilder Hermannus Collenius (1650-1723). Collenius was vooral werkzaam in Groningen. Hij was zeer bedreven in allegorische schilderijen, een genre dat in zijn tijd zeer gewaardeerd was.

Guido Jan Bral, kunsthistoricus.

▲ Kabinet.
Ontbrekende
elementen van het
decoratieve snijwerk
van de schouw
werden gedeeltelijk
gereconstrueerd
(foto Profiel)

bebloemde lijst waarachter een gebeeldhouwd ere-doek is gedrapeerd. De stookplaats heeft een haard-vloer met op hun kant geplaatste leien volgens een geometrisch patroon, zoals gebruikelijk in het Luiker land.

Langs de wanden loopt een houten lambriseringschilder met voorstellingen van stoeiende putti, schelpmotieven en putti in een decor van acanthus-bladeren. Aan de vensterzijde is de betimmering, afgewerkt met een donkere marmerimitatie, doorgetrokken tot aan het plafond en omvat ook de vensternissen en -luiken. De overige muren waren oorspronkelijk bekleed met goudleder.

Een hoogwaardige parketvloer in eik en beuk werd geplaatst boven de eenvoudige 16de-eeuwse plankenvloer. De compositie volgt een geometrisch motief bestaande uit een rechthoek in het midden, omringd door afwisselend ruiten en vierkanten. De deuren zijn geschilderd in een zachtblauwe marmerimitatie zoals de betimmering van de schouw.

Basis voor de reconstructie van het kabinet waren de vrij gedetailleerde fotografische documenten, die in 1942 in functie van een door de Duitse bezetter geplande restauratie enerzijds en anderzijds de documenten die voor en onmiddellijk na de fatale brand van 1971 werden gerealiseerd.

Op die wijze was het onder meer mogelijk om de talrijke, in 1981 preventief gedemonteerde, fragmenten van de diverse wand- en plafondlambriseringen, de geometrische Versailles-parketvloer van het kabinet, na behandeling, voorzichtige reiniging en fixatie, te retoucheren en het geheel te hermonteren op een nieuwe draagstructuur.

De gepolychromeerde houten lambriseringschilder van het plafond, wanden en schouwomkassing werden gerestaureerd en opnieuw gemonteerd (fixatie polychromie – ontstoffen, behandeling tegen schimmel

en houtworm, verharding van de drager, behandeling van de verbrande onderdelen – aanlassingen en partiële reconstructie van de houten drager – reinigen, retoucheren en partiële reconstructie polychromie). De zwaar beschadigde Versaillesparketvloer werd maximaal behandeld en de ontbrekende delen werden aangelast en partiële gereconstrueerd.

Tijdens de restauratie werd vastgesteld dat het vermoedelijk in 1706 geplaatste interieur talrijke hiaten en/of wijzigingen op stijkenmerkend en iconografisch vlak vertoonde. Herwerkingen, toevoegingen in de zone van de lage wandlambriseringschilder aan de westwand, het aanpassen aan de ruimte van de schouwlambriseringschilder vormen duidelijke aanwijzingen tot deze stellingname. Ook bleek bij na bestudering van vergelijkbare interieurs in Frankrijk en Nederland uit de tweede helft van de 17de eeuw, gemaakt onder invloed van gravures van Jean Le Pautre (1618-1682), bouwmeester en graveur en de bouwmeesters Jean Marot (1619-1679) en Daniël Marot (1661-1752), dat het interieur ouder moet zijn dan 1706. Mogelijk zijn de interieurelementen van elders afkomstig of werden zij overgebracht door landcommandeur Van Wassenae tot Warmond uit één van de kastelen in Nederland die de familie toebehoorden (1).

Ondanks het feit dat materiële aanwijzingen aantoonde dat er in de loop van de 18de eeuw een wandbekleding in goudleder was, beschikten we over onvoldoende gegevens om dit goudleder te reconstrueren. Er werd daarom geopteerd voor een hedendaagse integratie: een wandbespanning met edelhertenperkament, en dit niet alleen om esthetische redenen maar ook in functie van een geïntegreerde verlichting op basis van glasvezel.

Restauratie van het kabinet

In 1982-1983 werd een inventaris van de door de brand vernielde stukken opgemaakt; ondanks de verwoesting die de brand had veroorzaakt, bleef de schade aan de constructie relatief beperkt. De westzijde van het spiegelp plafond, twee panelen van de lambriseringschilder en een zijpaneel van de schouw waren in rook opgegaan. Eén arm van het plafondkruis was gedeeltelijk verdwenen terwijl de rest van de constructie zwaar vervormd was. Opstijgend vocht, schimmel en houtworm hadden een desastreuze invloed op alle houtsoorten. Vooral de populieren panelen hadden sterk geleden en op sommige plaatsen was het hout gereduceerd tot een laagje fineer.

◀ Kabinet na restauratie van de parketvloer, de schouw en de betimmering (foto O. Pauwels)

Een deel van de oorzaak van het verval moet ook gezocht worden in het gebruik van de materialen. Voor de constructie van de lambrisering werden drie houtsoorten gebruikt, populier, dennenhout en eikenhout. Door het gebruik van harde en zachte houtsoorten door elkaar ontstaan er reeds van nature spanningen in het hout die kunnen leiden tot scheuren en barsten en het loskomen van voegen. Bovendien was de constructie, vertrekkend van een lange reeks populieren planken die met deuvels en verlijming aan elkaar verbonden waren, helemaal niet voorzien op de werking van het hout.

De bewaringstoestand van de polychromie op de houten panelen van de lambrisering en op het plafond was ondanks de brand en herhaaldelijke verhuis behoorlijk gunstig. De goede bewaring is zeker te danken aan het feit dat er een uiterst dunne preparatielaag was aangebracht op al deze onderdelen. Op de schouw daarentegen zat een dikke preparatielaag, beschilderd met een zeer matte lijmvverf. Het bindmiddel van de preparatie was volledig gedegradieerd met enorme lacunes tot gevolg.

▼ Kabinet: na de restauratie komen de met Romeinse grotesken beschilderde vensterluiken opnieuw tot hun recht (foto O. Pauwels)

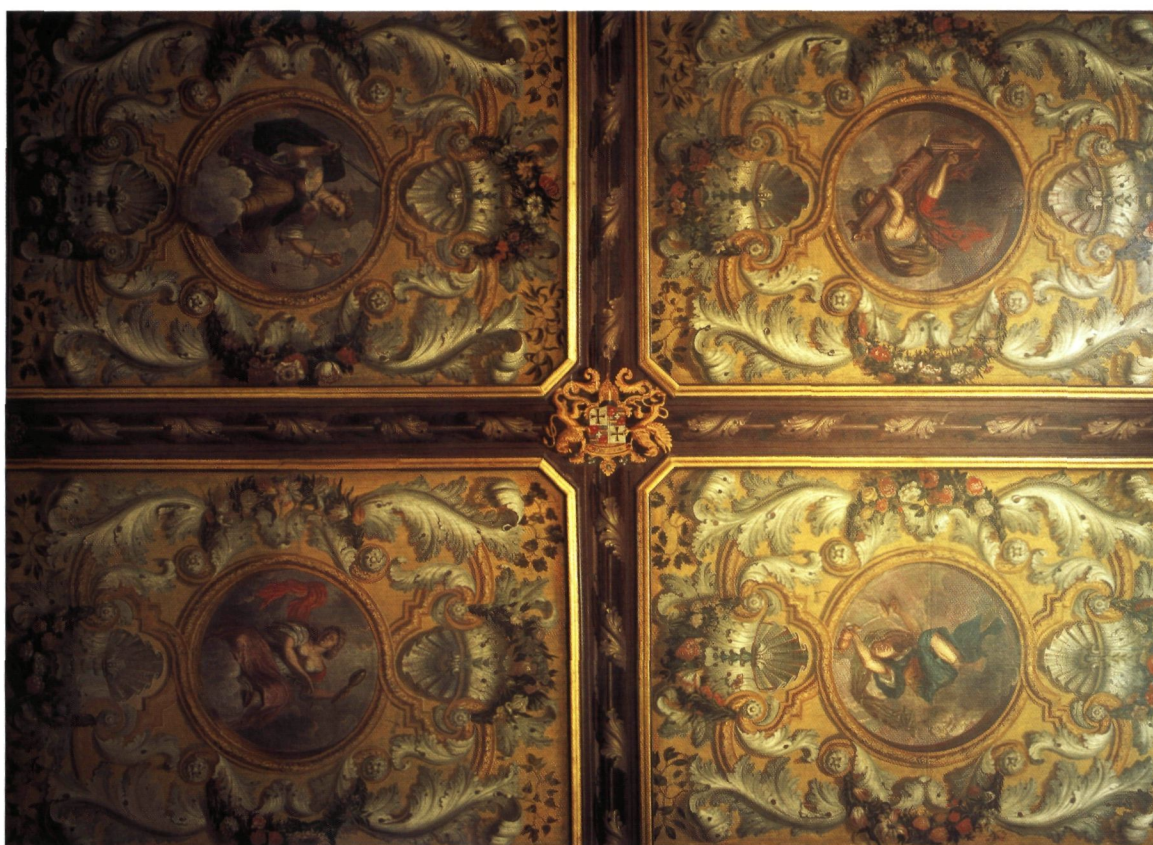
Materiaaltechnisch onderzoek

Bij het beschrijven van het schadebeeld kwamen eigenaardige details aan het licht die vragen oproepen over de tot standkoming van het kabinet. Talrijke profielen werden verzaagd, stukken verplaatst en een decoratief paneel werd gewoonweg midden in het motief vier centimeter ingekort. De luiken zijn duidelijk te kort om het raamoppervlak te dekken. De kroonlijst van de lambrisering waarop de luiken draaien zit ten opzichte van de ramen veel te hoog en laat een normale werking van de luiken niet toe. De sporen van verbouwingen en de inbreng van *vreemde* materialen en constructies rond de ramen van de oostwand maken duidelijk dat er in de 19de eeuw een verbouwing werd opgedrongen door het verlagen van de ramen. Tijdens dezelfde verbouwing werd de westwand heringe-deeld en werden twee nieuwe deuren geplaatst. De verbouwing van de twee tegenover elkaar liggende wanden had ook invloed op de zuidwand. Ook de deurlijsten werden aangepast.

Andere sporen van verbouwingen wijzen meer in de richting van de vroege 18de eeuw. Zij hebben waarschijnlijk te maken met het overbrengen van de lambrisering, plafond en schouw uit een andere locatie. Sporen van een verbouwing werden ook gevonden op de constructieve kaders van het plafond. In de zuidwand werden een aantal verbindingen verplaatst en in de oude gaten bevonden zich nog de oude pennen. Bij een groot aantal ribben werden de pennen afgezaagd en vervangen door

▼ Kabinet na restauratie van de lambrisering. Detail met stoeiende putti in een omkadering van 17de eeuwse marmerimitatie (foto O. Pauwels)

◀ Kabinet met
plafondschilderingen
op doek met voor-
stellingen van de
vier kardinale
deugden
(foto O. Pauwels)

zwaluwstaartverbindingen. De datering van deze verbouwing wordt bepaald door de vier vroeg-18de eeuwse schilderijen met de voorstelling van de vier kardinale deugden, die gemaakt zijn voor de huidige vorm van het plafond. De verbouwing aan de schouw dateert wellicht ook uit deze periode. De schouw werd aangepast in de hoogte en in de breedte. De verbouwing is af te lezen aan de onvakkundige details van de structurele opbouw van de schouw die in scherp contrast staan met de verfijnde 18de eeuwse detaillering.

De constructieve chaos valt eveneens af te lezen van de decoratieve afwerking. Bepaalde panelen zijn overschilderd, jongere panelen zijn herkenbaar doordat ze niet de schilderkundige finesse van hun voorgangers hebben.

De bouwgeschiedenis blijft zeer vaag over de 19de eeuwse ingrepen aan het appartement van de commandeur. Het is duidelijk dat de lambrisering verschillende keren verbouwd werd. De laatste ingreep dateert uit de negentiende eeuw. Op dat moment waren er blijkbaar constructieve problemen aan het gebouw, onder andere door vervormde moer- en kinderbalken en verzakte vloeren. Het herplaatsen van de lambrisering na deze 19de-eeuwse verbouwing werd heel slordig uitgevoerd.

De uitvoering van de restauratie

De gedemonteerde stukken werden ondergebracht in een geklimatiseerd atelier op de kasteelsite, zodat de ruwbouwwerken in het kabinet zelf en de restauratie van het stucplafond in het salon ongestoord konden worden uitgevoerd. Voor hun overbrenging werden de onderdelen gefixeerd met fixeerwas en Japans papier en ontsmet.

Bij de behandeling deden zich verschillende problemen voor. De ruimte waaruit de lambrisering afkomstig was en waar ze moest worden teruggeplaatst, werd tijdens de ruwbouwrestauratie bijna overgerestaureerd. Vloer, wanden en plafond waren er rigoureus rechtgetrokken.

Er moest bovendien rekening worden gehouden met de plaatsing van perkament panelen die in een streng geometrisch patroon zouden worden opgesteld. De lengte van de lambriseringsonderdelen en de plafondonderdelen kwamen niet uit. Om het probleem op te lossen moest in het ooit verzaagde paneel van de zuidwand een stuk van 8 cm breedte over de totale hoogte van de lambrisering worden ingevoegd. Op de andere wanden konden de problemen voldoende worden opgelost in zones met nieuw materiaal of was de invloed van de perka-

mentinbreng minder groot. Omdat de lambrisering na de brand onmogelijk correct kon worden opgemeten moest dit nu op de gedemonteerde en vervormde stukken gebeuren. Deze meting moest geprojecteerd worden in de vernieuwde ruimte waarin elk spoor van de vroegere plaatsing grondig was uitgewist. Vooral de precieze plaatsing van het centrale raamwerk van het plafond die heel juist moest zijn ten opzichte van de muurbalken en de situatie rond de ramen waren moeilijk te bepalen. Slecht één element bood houvast. De draagstoel waarop de schouwbekleding moest worden gemonteerd, is nooit verplaatst geweest. Vanuit deze plaats werd alles opgebouwd.

Na restauratie van elk houten onderdeel van de lambrisering stonden de restaurateurs voor de keuze hoe de panelen opnieuw zouden worden opgesteld. In de originele opstelling waren alle verticale planken, die de panelen van de lambrisering vormden, over de verschillende panelen heen aan elkaar gelijmd en vernageld aan een draagconstructie. Een populieren paneel van enkele meters breed vertimmerd op een raamwerk zal werken en noodgedwongen scheuren of loskomen – zodat deze werkwijze niet hernomen kon worden. In overleg met het bestuur werd besloten tot een opdeling van elk paneel op zich. Elk paneel zou zo in een raamwerk worden gemonteerd dat het na montage toch vrij kon blijven werken. Op deze wijze werden ook de spanningen, veroorzaakt door de verschillende werking van de verschillende houtsoorten, omzeild.

Alle panelen konden nu verlijmd worden. Alle onderdelen die verbrand waren, werden vervangen door materiaal dat identiek was aan het originele. In geval van twijfel werd eikenhout gebruikt. In totaal werden 9 ribben, drie hoekpanelen en 5 gewone panelen van het plafond vernieuwd. In de lambrisering zitten nu twee nieuwe panelen en lijstwerk. Heel wat snijwerk van de schouw was verdwenen. De ontbrekende vormen werden eerst uitgewerkt in klei en na goedkeuring volledig met de hand uitgesneden. De ontbrekende ribben werden gekopieerd en nadien met de hand afgewerkt.

Alle onderdelen van lambrisering en plafond waren gevernist. De vernis had als buffer gediend tijdens de brand en was volledig gedegradeerd. Het grootste deel van de vernis kon worden verwijderd met een mengsel van isopropanol en toluen. Op sommige plaatsen waren de eigenschappen van de vernis gewijzigd of had hij een andere samenstelling. Deze vernis kon slechts met dimethylformamide en xyleen worden opgelost. Op sommige plaatsen bleef echter nog steeds een zware sluier achter. Er werd verder gereinigd met een mengsel van ethylal-

cohol en ossegal en EDTA tetra natriumzout.

Na het verwijderen van de vernislaag werden de lacunes behandeld.

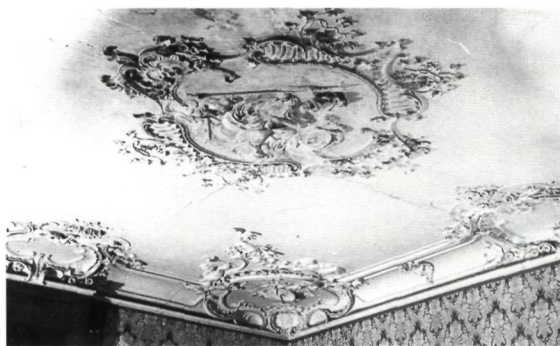
Alle lacunes werden eerst geprepareerd met een krijtlijmmengsel dat reeds enigzins op kleur was gebracht. Meestal werd het zeer dun aangebracht met penseel maar op de schouw en de deuren werd het dikker aangebracht, zoals ook oorspronkelijk het geval was.

De lacunes werden vervolgens geretoucheerd. Op de lambrisering en het plafond werd geretoucheerd met paraloid B72 wanneer de lacunes relatief beperkt bleven. Grotere lacunes en reconstructies kregen een onderschildering met geëmulgeerde acrylverf waarop verder werd gewerkt met lijnolieverf. De schouw en de deuren werden geretoucheerd met aquarel en gereconstrueerd met lijnverf. Bij de figuratieve panelen werd de retouche beperkt gehouden. Een sterk uitgeretoucheerde ondertoon moest de aandacht opnieuw op de figuratieve voorstelling richten. Onbekende gegevens binnen de figuratie werden niet ingevuld. Bij de marmerschilderingen werd veel verder uitgeretoucheerd en op het nieuwe schrijnwerk werd zonder meer een totale reconstructie nagestreefd. Dit is ook het geval voor de twee nieuwe panelen in de lambrisering en de in totaal 8 nieuwe panelen van het plafond. Binnen de geschilderde omlijstingen werd op plafond geen figuratieve voorstellingen aangebracht bij gebrek aan gegevens.

De vier schilderijen op doek met voorstellingen van de kardinale deugden werden al in 1995 gerestaureerd door de restaurateurs van het atelier "Stichting tot behoud van het roerend kunst- en oudheidkundig patrimonium" van de provincie Limburg. Eén van de schilderijen was ernstig door het vuur aangetast. Bij de montage dienden zij aangepast aan de asymmetrische constructie van het plafond.

► Staat van het salon
voor de brand
van 1970
(foto Ministerie van
de Vlaamse
Gemeenschap)

▲ Salon.
Centrale cartouche
met voorstelling van
de oorlogsgod Mars.

Detail van het ori-
ginele stucplafond.
Opname van 1943
(Brussel, KIK)

HET SALON

Het kabinet en het salon zijn met elkaar verbonden met twee vleugeldeuren aan weerszijden van de schouw. Terwijl het kabinet met zijn donkere lambrisering en zware spiegelboogdecoratie nog de barokke sfeer weergeeft, is de stoffering van het salon licht en elegant. Het pronkstuk in deze ruimte is het stucplafond in rococostijl. Het plafond heeft een brede kooflijst in het midden onderbroken door vlakke cartouches omringd met rocailles en bloemmotieven. De vier hoeken zijn ingevuld met stucreliefs van oorlogstrofeeën en gespieerde putti. De cartouche midden in het plafond toont de helmboswuivende oorlogsgod Mars, zittend op een kussentje van wolken en geassisteerd door enkele putti. Zij wordt omsloten door een asymmetrische rocaillecompositie. Dergelijke rocailles, C- en S-vormige krullen, vloeiende en golvende lijnen zijn de geliefde ornamenten van de rococo, die zich vanaf circa 1725 vanuit Frankrijk over Europa verspreidde.

Het is niet bekend wanneer en door wie dit uitzonderlijk rijk stucplafond werd uitgevoerd. Stilistisch hoort het stucwerk thuis in het tweede kwart van de 18de eeuw onder de ambtstermijn van landcommandeur Damian Hugo van Schönborn. Stucdecoratie was tijdens de 18de eeuw zeer geliefd in het prinsbisdom Luik en in de Zuidelijke Nederlanden, zij het in iets mindere mate. De meeste stucwerkers waren ambulante kunstenaars, afkomstig van het Noord-Italiaanse Lombardije. Het beroep was een familietraditie waardoor onder dezelfde naam vaak verschillende handen schuilen. Deze stukadoors werkten niet afzonderlijk maar in familieverband. Bekende familienamen zijn Vasalli, Moretti, Gagini en andere. De realisatie

van een omvangrijk stucplafond zoals Alden Biesen was groepswork en bij nauwkeurig toezien kan men de verschillende handen onderscheiden.

Op de sierlijke schouwmantel met rocaille en golvende lijnen rust een slanke schouwboezem, waar een spiegel en een portret van Anna-Margareta van Bocholtz, een nicht van Edmond Godfried van Bocholtz, zijn ingewerkt. Het portret wordt toegeschreven aan Walthère Daméry (1614-1678) en is met een chronogram gedateerd 1672 (2).

De lage lambrisering bestaat uit afwisselend lange en smalle rechthoekige panelen met een geprofileerde omlijsting en is geschilderd in een zachte pasteltint die men ook op de deuren terug vindt. Het rechthoekige middenveld is op de vier hoeken versierd met zeer fijn uitgewerkte vergulde bloemblaadjes, twijgjes en zogenaamde vleermuiskuiven. De oorspronkelijke wandbekleding is onbekend. Het eiken parket volgt een strak rasterpatroon van vierkante vlakken en is getint in een lichte en een donkere kleur, die de vloer een decoratief effect geeft.

De restauratie van het salon stelde een probleem van een geheel andere aard. Deze ruimte is het scharnierstuk in het appartement en verbindt het kabinet met de bibliotheek. De ontwerpers hebben hier doelbewust gekozen voor een verregaande reconstructie om de esthetische, historische en iconologische interieurintegriteit van het appartement te waarborgen, waarbij ook de toevoeging van hedendaagse elementen niet geschuwd werd. Wat gereconstrueerd werd, is subtiel aangegeven door het verschil in patina van de Versaillesparketvloeren en de nieuwe afwerkingslagen.

Algemeen uitgangspunt voor de reconstructie van het salon was een zo getrouw mogelijke weergave van de sfeer van het 18de-eeuwse interieurconcept. Het was in deze periode gebruikelijk om de kleuren van de wandbekleding en de afwerkingen in één vertrek op elkaar af te stemmen, zowel op het houtsnijwerk als op het stucwerk en de wandbekleding. Op basis van de talrijke beschikbare iconografische documenten en de bewaard gebleven fragmenten kon afgeleid worden dat het oorspronkelijk interieur op stilistisch vlak vrij homogeen was. Voor alle elementen beschikten we over vrij nauwkeurige gegevens zodat een reconstructie van het plafond, de deurgehelen, de lambriseringen en de Versaillesparketvloer mogelijk werd gemaakt.

Daarom werd voorgesteld om tot een maximale reconstructie van het quasi totaal vernietigde interieur over te gaan evenwel met integratie van alle

gerecupereerde elementen in gemodelleerd stuc, van fragmenten van de lambriserings en van de parketvloer.

Het huzarenstuk van deze restauratie, de wetenschappelijke reconstructie van het rijkversierd decoratief en figuratief gemodelleerd stucplafond, mag op dat vlak als een uitzonderlijke primeur voor ons land beschouwd worden. Er werden in het bestek zeer hoge eisen gesteld aan de uitvoerders-beeldhouwers. Voorafgaandelijk aan de uitvoering werden schaalmodellen van de cartouches en putti in gips gekeurd en werd in het atelier een hoekelement van het plafond op ware grootte gemodelleerd. Na goedkeuring van de modellen werd dit plafond integraal in situ gemodelleerd op basis van plastische kalkmortelspecie.

Wat de wandbekleding betreft werd op basis van materiële aanwijzingen en een fotografisch document de optie weerhouden ze te bespannen met een vrij correct historiserende stofbekleding waarbij de aandacht vooral ging naar een, met het interieur, stijlcorrect motief en kleurharmonie bordeauxrood en strogeel (overgang van het kabinet naar de bibliotheek). Daar het om een recent vervaardigde wandbekleding gaat werd de stof geweven in banen van 130 cm breed, met een tweekleurig centraal

motief van 65 cm. Deze stof werd aangebracht op een onderbespanning van ruw linnen op eikenhouten bespanningskaders.

Voor de afwerking van de lambriserings, schoorsteenboezem, deuromlijstingen en deurvlakken, binnenomkassingen en vensterluiken werd, op basis van een gerecupereerd fragment, gekozen voor een met krijtverf geschilderde afwerking en een plaatse-lijke vergulding van de hoekmotieven van de lambriserings en van de schelpmotieven van de schoorsteenboezem.

Restauratie van het stucplafond

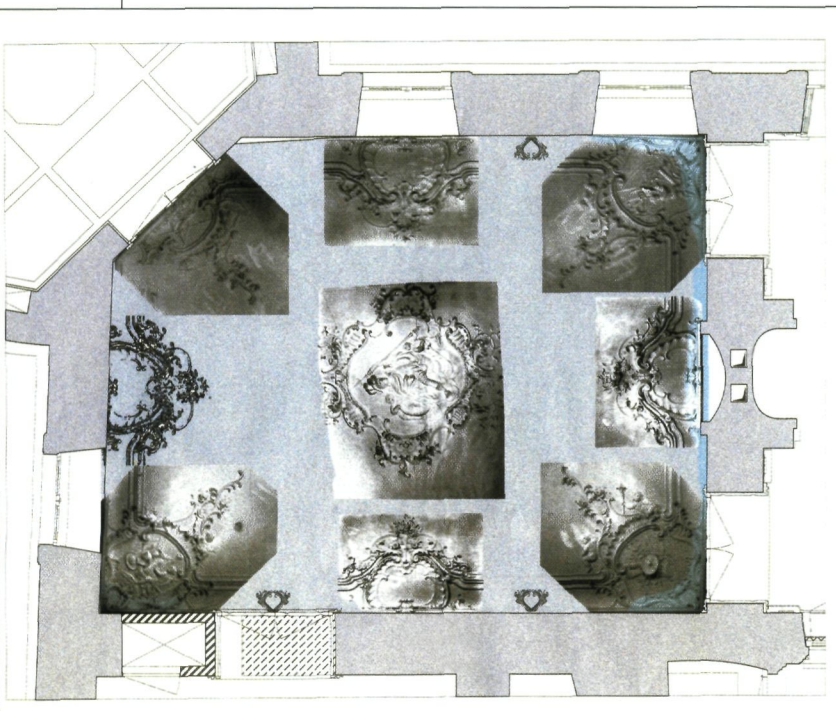
In tegenstelling tot de 18de-eeuwse uitvoerders zijn de restaurateurs bij de restauratie gebonden aan een tot het uiterste omschreven vormgeving. Het doel van de reconstructie- restauratie was immers een zo getrouw mogelijke weergave van het originele plafond. De ontwerper, architectenbureau B.O.A. onder leiding van Johan van Dessel, bijgestaan door Guido Bral, kunsthistoricus, was er zich terdege van bewust dat het vervaardigen van een replica slechts mogelijk was binnen de grenzen van het inlevingsvermogen van de restaurateurs; daarom werden in de opdracht verschillende fasen voorzien. Parallel met het materiaal-technisch onderzoek zou van de belangrijkste ornamenten een schaalmodel op 10% van de ware grootte worden vervaardigd. Op voorstel van de uitvoerders werd de schaal vergroot tot 1/3 van de ware grootte.

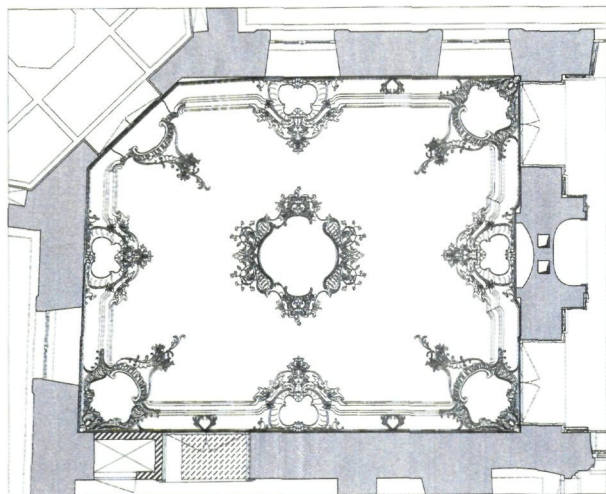
Er werd gebruik gemaakt van de technisch hoogstaande foto's die in 1942 in opdracht van de Duitse bezetter waren gemaakt en op het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium bewaard worden. Zij waren telkens opgenomen vanuit het midden van een motief en werden nu omgezet in een lijntekening. Het vervaardigen van een lijntekening houdt reeds een interpretatie van de foto's in. In de beginfase was het nog ongewenst dergelijke interpretaties te maken. Om deze foutmarge in de interpretatie te vermijden werd beslist enkel te werken met uitvergrote foto's.

Materieeltechnisch onderzoek

Naast het louter opmeten en op volgorde plaatsen van de bewaarde stukken, zodat een duidelijk zicht kon worden verkregen van wat nog van het oorspronkelijk materiaal restte, werden de stukken onderzocht om na te gaan in hoeverre zij informa-

▼
Salon. Stucplafond
met visualisering
van de plafond-
motieven op basis
van de opnames
van 1943
(BOA)

tie konden geven omtrent de opbouw en dimensies van het verdwenen materiaal. De oorspronkelijke stukken zijn allen afkomstig uit de kooflijst van het plafond; tastbare informatie over het plafondveld ontbrak volledig.

Wat het materiaal van de raaplaag betreft mag men besluiten dat de twee lagen die werden onderzocht optisch weinig van elkaar verschillen. De ene is wat witter, de andere wat grauwer. Ze bestaan uit een fijnkorrelige dichte massa die elk na uitdroging van de vorige werd aangebracht. In samenstelling onderscheiden deze lagen zich duidelijk van de

afwerkingslagen. De raaplagen hebben een vergelijkbare hoeveelheid vulmiddel ten opzichte van het bindmiddel (ongeveer 3/1) terwijl de afwerkingslagen een aanzienlijk kleinere hoeveelheid vulmiddel ten opzichte van het bindmiddel bezit (3/2).

◀ Salon. Stucplafond, reconstructietekening van de decoratieve motieven (BOA)

Het is duidelijk dat de makers van het originele stucwerk tijdens het uitvoeren zelf nog op zoek waren naar de ideale samenstellingen van de kalkmortel van de opeenvolgende lagen. Daarnaast werden de componenten van de onderste lagen waarschijnlijk onnauwkeurig gemeten zodat telkens wanneer er mortel werd aangemaakt de samenstelling ervan verschilde. Naast een beperkte toeslag van gips, haar, houtskool en baksteenpoeder werd met zekerheid ook organisch bindmiddel, vermoedelijk beendermeel of caseïne, toegevoegd. Het onderscheid kan bij onderzoek niet worden gemaakt omdat de proteïnenketens onmiddellijk worden afgebroken door de kalk.

Op de breukvlakken van de bewaarde stukken zijn de lagen van de verschillende soorten mortels duidelijk zichtbaar; de opbouw is nergens dezelfde. Bij het uit elkaar vallen van een aantal stukken werden tekenlijnen terug gevonden. De opbouw en de tekeningen op de tussenliggende lagen tonen aan dat het ontwerp tijdens de uitvoering zowel qua tekening als in volume verder moest worden uitgewerkt.

Op het uitgetimmerd plafond werd een raaplaag aangebracht die, zeker in de kooflijsten, veel te dun was. Op de nog ruwe raaplaag werd een eerste schets van de algemene volumes geplaatst. Een nieuwe laag met een iets meer uitgewerkt volumes werd op de vorige laag aangebracht. De raaplaag werd glad afgewerkt en diende als werkvlak. Vanuit het onderste van de kooflijst werden de decoratieve lijsten geconstrueerd. Elke lijst werd uit verschillende lagen opgebouwd. Een lager gedeelte van een lijst werd getrokken, de kooflijst werd verder opgevuld en de aangebrachte bepleistering werd glad gezet. Op de gladde laag werd het vervolg van de lijst getrokken. Op sommige plaatsen was het eerste gedeelte van de lijst reeds voorzien van een toplaag.

◀ Salon. Schaalmodel voor de reconstructie van het stucplafond (foto Kris Vandevorst)

De gebogen lijsten van de ornamentiek zijn duidelijk met de vrije hand getrokken; ze lopen dus niet parallel aan een geleider maar draaien er op een gegeven moment van weg. De lijsten werden niet steeds vanuit dezelfde richting getrokken, soms werd het mes van onderuit verplaatst en soms van bovenuit. Twee of meerdere messen samen vormden een profiel. Door het gebruik van meerdere messen en het manipuleren van de messen met de

▲ Salon. Schaalmodel voor de reconstructie van het stucplafond (foto Kris Vandevorst)

vrije hand konden bij gebogen lijnen gemakkelijk vervormingen in de lijsten aangebracht worden. De vervormingen in de lijsten hielpen de spanning in de gebogen lijnen opbouwen en verhoogde het gevoel van organisch gegroeide volumes.

Wanneer het werk voldoende was gevorderd, werd de algemene omvang en detaillering van de afwerking met vrij dikke lijnen uitgetekend. Vooral bij complexe vormen is duidelijk aan de doorsneden te merken dat de uitvoerder destijds niet uitging van een strak getekend ontwerp. Integendeel, de gevonden ondertekening is zeer rudimentair en het stucwerk zelf volgt slechts bij benadering de tekening. Het is duidelijk dat er telkens progressief materiaal werd toegevoegd teneinde een bevredigend resultaat te bekomen. Vooral in de hoeken van de kooflijst werd op deze wijze een indrukwekkend dik pakket opgebouwd. Om grotere volumes beter met de vorige lagen te verankeren werden gesmede nagels met grote kop door de volledige vorige opbouw gedreven.

Bij het tafereel boven de deur naar de bibliotheek zijn de ornamenten in de kooflijst iets robuuster van vorm dan de andere stukken. Ook in de vorm

van bloemen en bladeren is een andere hand merkbaar. Het verschil in vormgeving dat zichtbaar is tussen de verschillende ornamenten kan veroorzaakt zijn door het stijlverschil tussen de verschillende individuen of kan te maken hebben met een soort groeiproces in de ontwikkeling van het ontwerp (3).

De uitvoering: reconstructie volgens historische werkwijze

Binnen een dergelijke complexe opdracht deden zich twee problemen voor. Vooreerst moest een technisch probleem worden opgelost. Conservatie van de oude stukken pleister, montage ervan en de technische problemen voor een naadloze aansluiting van het te reconstrueren deel met het origineel. Dat alles moest gebeuren binnen nieuwe duidelijk omschreven randvoorwaarden zoals de reeds aanwezige nieuwe betonconstructies of de nog te realiseren verlichting.

Al deze problemen verzinken in het niets ten opzichte van de menselijke factor die hier aan banden en binnen regels moest worden geleid. De hedendaagse uitvoerder is een individualist die steeds de grenzen aftast tot waar hij of zij kan gaan binnen de nochtans vrij rigide opgestelde regels van de res-

▼ Salon. Schaalmodel voor de reconstructie van het stucplafond (foto Kris Vandevorst)

Uitvoering van de reconstructie van het gemodelleerd stucplafond in het salon (foto O. Pauwels)

tauratie. Het strijdtoneel speelde zich vooral af op het vlak van de creatieve invulling van de omzetting van het bestaande fotografische beeldmateriaal naar een reële driedimensionele vormgeving. Naarmate het vormgevingsproces vorderde werd de uiteindelijke vorm steeds duidelijk en werd omgekeerd evenredig de invulling kleiner.

Men kan dit proces als iets negatief beschouwen. Maar het is uiteindelijk de motor geweest voor een gemotiveerde inbreng tot de realisatie van wat nu, na voltooiing uiteindelijk te zien is. Het is een getrouwe weergave geworden. Maar het is niet helemaal een reconstructie van het door de brand vernietigde plafond. Een exacte replica van een product vervaardigd door acht handen, in een evolutief proces van het scheppen van een kader en het zoeken naar een creatieve invulling, is niet echt mogelijk.

Om enigszins vertrouwd te raken met de barokke vormgeving alsook met het lezen van de uitgegrote foto's, werden schaalmodellen op 1/3 in klei gemaakt. De interpreterende factor van elke individuele uitvoerder moest zo klein mogelijk gehouden

worden. Daarom waren de uitvoerders reeds bij het vervaardigen van de schaalmodellen overeengekomen elke vorm door verschillende handen te laten vervaardigen. In de praktijk gebeurde dat door de uitvoerders op te delen in twee ploegen die op elkaars werk verder bouwden. Aldus werden een volledig hoekelement (B), het centrale deel van het middelste motief met een deel van de omringende ornamentiek, zes engelen en de drie overige centrale motieven van de hoekelementen in klei geboetseerd en ter goedkeuring voorgelegd. Mits aanpassing van het volume van een van de engelen en een rocaille werden alle stukken goedgekeurd.

Na goedkeuring van de kleimodellen werden een hoekmotief en een motief gelegen in het midden van een muur op ware grootte als proefmodel vervaardigd. Tijdens dit proces werden de resultaten van de mortelanalyses omgezet in een bruikbaar recept. Daarom werd aan de hand van testen nagegaan hoe verschillende mortelsamenstellingen die de originele het dichtst benaderen, reageren bij het trekken van de lijsten en bij het boetseren.

▲ Salon. Reconstructie van het stucplafond. De decoratieve motieven worden gemodelleerd op basis van een ondertekening (foto Profiel)

De reconstructie gebeurde aan de hand van uitvergrote foto's van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en de gerecupereerde stukken ornamentiek. De juiste schaal van de foto's kon worden afgeleid van één bepaalde foto waar de afmeting (85 cm) vanaf een hoek tot een rocaille met Eiermotief was aangeduid en door deze afstand te transponeren naar de reële afmetingen van de gerecupereerde stukken konden de restaurateurs bepalen hoeveel percent de foto's dienden vergroot te worden. Eerst en vooral werden de plaatsen van de lijsten op het plafond zelf aangeduid; dit waren immers vaste oriëntatiepunten om de rest van de ornamentiek aan te brengen. Deze lijsten werden in de opeenvolgende mortels getrokken.

De grote binnen- en buitencontouren van de te boetseren elementen werden van de uitvergrote kopies op kalkpapier doorgetekend, uitgesneden en op de overeenkomstige plaatsen op het plafond binnen het lijstwerk bevestigd. Hierdoor verkregen zij de contouren waarbinnen de verdere ornamentiek moest worden uitgewerkt. Naarmate het werk vorderde, werden de kalken gedetailleerder uitgesneden en opnieuw bevestigd zodat steeds binnen de juiste afmetingen werd gebleven. Ook de foto's en de originele stukken gaven dikwijls een oplossing over de manier waarop bepaalde onderdelen er werkelijk uitgezien hadden.

De ganse ornamentiek werd opgebouwd in de drie opeenvolgende mortels. Naarmate het werk vorderde, werden de vormen vloeiender, het was een kwestie van leren omgaan met het materiaal en de

vormen en het verfijnen van de recepten. De uiteindelijk gebruikte mortels weken enigszins af van de oorspronkelijk vooropgestelde. Het gebruik van gips werd volledig uitgesloten. Tenslotte werd het plafond beschilderd met een mengsel van kalkwitsel en krijt, waarbij het krijt als kleurmiddel diende.

DE BIBLIOTHEEK

Het salon staat via een dubbele deur in verbinding met de bibliotheek, die is ondergebracht in de noordoostelijke torenkamer. Het is een intiem vertrek met een overvloedige lichtinval en uitzicht op de barokke tuin en op het voorhof. De ruimte werd ingericht tijdens de korte ambtstermijn van landcommandeur Ferdinand Damian Hendrik van Sikkingen (1743-1749). De boekenkasten zijn opgenomen in een wandhoge betimmering, geschilderd in een matte blauwgrijze pastelkleur. Deze wordt geritmeerd door pilasters en verdiepte panelen omlijst met vergulde moulures. Eveneens met bladgoud bekleed zijn de kapitelen, de bloemornamenten op de schachten en de rocailles in de zwikken van de panelen. Onder het plafond loopt een portrettengalerij van vier mannelijke en vier vrouwelijke familieleden van de landcommandeur. Een pastoraal landschap met stoeiende jonge edellieden en een waakzame herder siert de sopraporta.

Boven de marmeren rococoschouw hangt het zelfbewuste staatsieportret van de landcommandeur in vol ornaat en in gezelschap van zijn hond. Het plafond is volledig ingevuld met schilderijen; het centrale doek, gevat in een drukke vergulde rococolijst verbeeldt de apotheose van de landcommandeur: zwevende putti met bloemenslingers vormen een krans rondom het gekroonde wapenschild van de landcommandeur, dat door een zwaan ten hemel wordt gedragen. Dit doek wordt omringd met acht 17de-eeuwse panelen met allegorische voorstellingen. De vier seizoenen worden verpersoonlijkt door Romeinse goden en godinnen met de voor elk seizoen typische attributen. De vier overige panelen tonen allegorieën op het water, de lucht, de aarde en het vuur, gesymboliseerd door putti die door hun handelingen en attributen deze vier elementen in beeld brengen. De panelen worden toegeschreven aan Walthère Daméry en dateren waarschijnlijk uit de jaren 1660-1665. Het is niet zeker of zij in oorsprong bestemd waren voor dit plafond. Zij werden wellicht besteld door landcommandeur Edmond Godfried van Bocholtz, die zich door Daméry meermaals heeft laten portretteren. Het

► Salon met portret van Anna-Margareta van Bocholtz, nicht van landcommandeur Edmond van Bocholtz, na restauratie (foto O. Pauwels)

▲ Bibliotheek.
Plafondschildering
met apotheose van
de landcommandeur,
omringd door
allegorische voor-
stellingen van de
vier seizoenen
(foto O. Pauwels)

parket bestaat uit vierkante panelen ingevuld met ruitmotieven.

De bibliotheek werd in 1994-1995 gerestaureerd maar beschikte nog niet over een aangepaste licht-technische infrastructuur.

KLIMATISATIE EN VERLICHTING

Voor de technische infrastructuur werd naast de klimatisatie veel aandacht besteed aan de verlichting. Klimatiseren van deze historische ruimtes is nodig om de vochtgevoelige beschilderde houten lambriseringen en bekledingen in perkament in optimale omstandigheden te conserveren. Elementen vervaardigd uit organische stoffen als hout met een afwerklaag, perkament, weefsels, schilderijen op doek, schilderijen op hout zijn hygroscopisch. Dit wil zeggen dat zij vocht uit de omringende lucht kunnen absorberen wanneer de relatieve vochtigheid hoger wordt en vocht kunnen afgeven wanneer deze lager wordt. Daar deze onderling verschillende materialen te extreme temperatuur- en vochtschommelingen niet kunnen opvangen dient de kamer een vrij constante relatieve vochtigheid te bewaren. Om de relatie temperatuur en relatieve vochtigheid niet te verstoren werd gekozen voor een koud verlichtingssysteem waardoor de lucht niet opgewarmd wordt en daardoor uitdroging verhindert wordt. De klimatisatiekanalen werden ingewerkt rondom de gerestaureerde Versaillesparketvloer van het kabinet en in de verwarmingskokers van de drie lokalen.

► Salon na restauratie
van het stucplafond
en de parketvloer
en het aanbrengen
van een nieuwe
historiserende stof-
bekleding
(foto O. Pauwels)

Om het *muséale* interieur te beschermen tegen de negatieve effecten van dag- en kunstlicht moest rekening gehouden worden met drie soorten straling. De onzichtbare ultraviolette straling (UV) moest geëlimineerd worden, de onzichtbare infrarode straling (IR) moest geminimaliseerd worden en de zichtbare straling moest beperkt worden. Op alle ramen werd een ultravioletwerende film aangebracht. Het warmte-effect als gevolg van de infraroodstraling op de gevoelige interieurelementen kon gevoelig verminderd worden door het kiezen van een speciaal verlichtingssysteem. Ook om storende verlichtingsapparatuur in de historische lokalen te vermijden werd gekozen voor een systeem van glasvezelverlichting dat op verschillende wijzen is ingewerkt in de wandbekleding. Dit systeem is via generatoren verbonden met lichtsensoren die aangesloten zijn op een digitaal programmeerbaar controlesysteem.

In het kabinet werd gekozen om de glasvezelkabels te verwerken in een hedendaagse wandbekleding vervaardigd in perkament van edelherten. Deze lichtdoorlatende wandbekleding geeft een amberkleurig lichteffect dat kaarslicht suggereert. Afzonderlijke lichtpunten zorgen voor een ruimtelijke verlichting van de plafondschilderingen en de monumentale beeldhouwde schoorsteenboezem.

In het salon is de verlichtingsinstallatie bevestigd op een rail in wit gelakt aluminium. Deze rail dient voor de plaatsing van twee rijen alternerend geplaatste optische vezelkabels achter een lineaire lens. De verlichtingsrail is bevestigd op een profiel in aluminium dat op zijn beurt ingewerkt is tussen de wandbekleding en de onderste geprofileerde lijst van het plafond. Op die wijze wordt het reliëf van het stucplafond van de vier zijden opgelicht en wordt de ruimte onrechtstreeks zacht belicht.

Het uitzonderlijke plafond van de bibliotheek wordt verlicht vanuit de draagstructuur van het plafond zelf en vanaf de brede geprofileerde deurlijst naar het salon. Zorgvuldig ingebouwde lichtarmaturen staan hier in voor een globale zachte en sfeervolle verlichting.

Op die wijze is de samenhang op het vlak van historische en geïntegreerde interieurdecoratie enerzijds en met betrekking tot de beeldrijke en verhalende verheerlijking van de wereldse en geestelijke symboliek van de rol van de landcommandeur integraal hersteld, de unieke site van Alden Biesen waardig.

▼
Salon na restauratie
van het stucplafond.
Detail van een
nieuwe hoekcartou-
che met oorlogstroe-
féeën
(foto O. Pauwels)

Opdrachtgever:

Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Gebouwen:
Staf Briers

Ontwerp:

Brussels office for Architectuur B.O.A.:
Johan van Dessel, Marc Vanderauwera, Guido Jan Bral

Toeziht:

Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Gebouwen:
Jaak Smeets
Vlaamse Gemeenschap, Afdeling Monumenten en Landschappen:
Christine Vanthillo
Provincie Limburg, Provinciaal Centrum voor cultureel Erfgoed:
Clemens Guido De Dijn

Uitvoering:

Algemene aannemer:
Monument VDK: Willy van Noten, Stefan Van der Stadt

Gespecialiseerde onderaannemers:
Restauratie plafond en wandlambrisering kabinet:

Hugo VandenBorre met een team van medewerkers: Michelle Durbin, Anna Lauwers, Lieve van de Biest, Pieter Noppe, Ruth Deneef, Tim Nijs, Moniek Kontzen, Christa De Langhe, Christine De Wilde, Veerle Stinckens, Hilde Weissenborn, Brian Richardson.

Wandbespanning in perkament kabinet:
firma De Groot, Rotterdam

Wandbespanning textiel salon:

Servio, Johan Raes

Verlichting:

PFO (Swarovski), Patrick Servais

Aannemer reconstructie stucplafond salon:

Hugo VandenBorre met een team van medewerkers: Els Malyster, Marleen Degezelle, Johan Van den Ede, Geneviève Hardy, Sarah Desmedt, Gabi Pochmarski, Kurt Geraerts, en Kim Raymackers.

De kostprijs van het geheel bedroeg:
ca 1.500.000 € BTW inbegrepen.

◀ Bibliotheek van Ferdinand Damian Hendrik van Sikkingen met staatsieportret van de landcommandeur. Inkijk vanuit het salon naar de bibliotheek (foto O. Pauwels)

EINDNOTEN

Momenteel loopt in samenwerking met Dr. E. Koldewey van de Rijksdienst voor Monumentenzorg in Nederland een verkennend onderzoek.

Walthère Daméry is afkomstig uit Luik en volgde een opleiding in Rome bij Pietro da Cortona. Nadat hij een tijd werkzaam is geweest in Parijs, keerde hij naar zijn geboortestad terug, waar hij zich specialiseerde in barokke altaarstukken en portretten van rijke privé-opdrachtgevers. De portretschilderkunst heeft hij aangeleerd tijdens een

verblijf in Londen, waar op dat ogenblik ook Antoon van Dijk aan het werk was.

Uit de briefwisseling van Giovanni Antonio en Guiseppe Moretti, makers van één van de plafonds in Alden Biesen kon worden opgemaakt dat een plafond van dergelijke omvang door acht man vervaardigd werd.

Enkele symbolen en attributen: granaatappel: Aphrodite en de drie Gratiën; hoorn des overvloeds: Fortuna en Demeter; klimop en wingerd: Dionysius en de Onsterfelijkheid; laurier: Apollo, Daphne en de overwinningsskrans; de olijftak Athena en de vrede; de schelp: Aphrodite en Poseidon.

BIBLIOGRAFIE PER ONDERWERP

BOUWGESCHIEDENIS

- ARNOLD U., DE DIJN C.G. e.a., *De balije Biesen in het Maas-Rijngebied*, Gent, 1993
- *Landcommanderij Alden Biesen. Acht eeuwen Europese geschiedenis in het land van Maas en Rijn*, Tiel, 1988
- DANIELS G., HUBRECHTS H., *De landcommanderij Alden Biesen. Historische en eigentijdse gids*, s.l., 1999
- DE DIJN C.G., *Advies van de Bestuurscommissie inzake de bestemming en de cultuurhistorische revalorisatie van het Rijkscultureel Centrum Alden Biesen, voormalige landcommanderij van de Duitse Orde te Bilzen (provincie Limburg)*, Kunst en Oudheden in Limburg, 23, Sint-Truiden, 1980.
- *Walthère Daméry 1614-1678*, tentoonstellingscatalogus, Alden Biesen, 1987

RECONSTRUCTIE

- ASISI Y., *Berlin 2005 - Architekturpanoramen*, Reconstructie van het voormalig koninklijk paleis op de Schlossplatz. Berlijn, 1995.
- *Augsburg. Die Sanierung des Rathauses und des Perlachturmes. Die Rekonstruktion des Goldenes Saales*, Augsburg, 1985.
- *Bayerische Verwaltung der staatlichen Schlösser, Gärten und Seen, 1918-1993*, München, 1993.
- NICHOLSON A., *The Fire at Uppark*, The National Trust, Londen, 1990.
- ROMANELLI G., PUGLIESI G., SASPORTES J. en VEROLI P., *Gran Teatro "La Fenice"*, Padua, 1997

HISTORISCH INTERIEUR

- LAAN B., *De poëzie van de Nederlandse binnenruimte*, in F. van Burkom, K. Gaillard, E. Koldewey e.a. (red.), *Leven in toen. Vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*, Stichting Manifestatie Historisch Interieur, Amsterdam - Zwolle, 2001, p. 13-19
- GUILLMARD D., *Les maîtres-ornemanistes*, Paris, 1881
- JESSEN P., *Das Ornamentwerk des Daniel Marot*, Berlijn, 1892
- MAURIES P., *Cabinets de curiosités*, Parijs, 2002
- PHILIPPE J., *Meubles, Styles et Décors entre Meuse et Rhin*, Luik, 1977
- THORNTON P., *Seventeenth Century Interior Decoration in England, France and Holland*, New Haven en Londen, 1978
- VAN DER KLOOSTER L.J., *Ontwerpen van Daniel Marot voor het huis Rosenberg te Voorschoten*, in *Bulletin KNOB*, 1962, 272

WANDBEKLEDING/ PERKAMENT

- *L'Art de la soie Preme - 1752-2002 - des ateliers lyonnais aux palais parisiens*, tentoonstellingscatalogus, Musée Carnavalet, Parijs, 2002-2003
- ROTHSTEIN N., *Silk designs of the eighteenth century in the collection of the Victoria and Albert Museum*, Londen, 1990.
- RÜCK P., *Pergament Geschichte. Struktur. Restaurierung. Herstellung*, Sigmaringen, 1991

STUCWERK

- JAHN W., *Stukkaturen des Rokoko*, Sigmaringen, 1990
- LADE K. en WINKLER A., *Putz, Stuck und Ritz. Handbuch für das Gewerbe*, Stuttgart, 1952
- PUTERS A., *Vasalli en Gagini, stucateurs italiens au pays de Liège*, Luik, 1960
- SCHULTE-VAN WERSCH C.J.M., *Het stucwerk van Petrus Nicolaas Gagini en het Huis Eyll te Heer-Maastricht*, in *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, deel CXVI-CXVII, 1980-1981, Maastricht 1981, p.285-350
- VIERL P., *Putz und Stuck, Herstellen Restaurieren*, München, 1984
- FRELING W. V.J., *Stucwerk in het Nederlandse woonhuis uit de 17° en 18° eeuw*, Leeuwarden-Mechelen, 1996

LAMBRISERINGEN/ PARKETVLOEREN

- *Plafonds en bois - Régions diverses*, uitgegeven door het Centre de Recherches sur les Monuments Historiques, Parijs, 1981
- *Lambris de châteaux du règne de Louis XIII au troisième quart du XVII° siècle*, uitgegeven door het Centre de Recherches sur les Monuments Historiques, Parijs, 1994.
- *Parquets du XVII° au XIX° siècle*, uitgegeven door het Centre de Recherches sur les Monuments Historiques, Parijs, 1993

ICONOGRAFIE

- DROULERS E., *Dictionnaire des attributs, allégories et symboles*, Turnhout, s.d.
- PRADIE-OTTINGER B., *L'Art et la Chasse. Histoire culturelle et artistique de la chasse*, Doornik, 2002
- RIPA C., *Iconologia of uytbeeldinghe des verstands, waer in verscheiden beeldnissen van Deughden, Ondeughden, Menschlijke Hertztochten, Konsten, Leeringhen: etc. en andere ontalijcke stoffen, geleerdelyck werden verhandelt*, Amsterdam, 1644.
- SCHENK P., *De schatkamer der vrije konsten of Verzameling van verscheidene Printen, gegraveerd na eenige Zolderstukken, in welke deze Konsten vertoond worden*, Amsterdam, 1693.
- *La Marais mythe et réalité*, tentoonstellingscatalogus Hôtel de Sully, Parijs, 1987.
- VAN DER PLOEG K. en VELDMAN F.J., *Hermannus Collenius en het "huis met de dertien tempels"*, in *Bulletin Vereniging van de Vrienden van het Groninger Museum*, 47, mei 1997, p.1-5
- VELDMAN F.J., *Hermannus collenius (1650-1723)*, Zwolle, 1997

Guido Jan Bral is kunsthistoricus en beschreef het restauratieconcept van het appartement. Hugo VandenBorre is zelfstandig restaurateur en beschreef de uitvoering van de restauratie Christine Vanthillo is consulente onroerend erfgoed bij de afdeling Monumenten en Landschappen. Zij schreef het historisch gedeelte.

The splendours of Brussels: a story about orchids, heathland, woodland and past glories

In 1810 the famous Swiss botanist Augustin Pyrame de Candolle (1778-1841) visited Belgium under French occupation (1795-1815). He was astonished at the high level of the Belgian agriculture and horticulture. He also was impressed by the high quality of the Brussels' botanical garden. But the native flora highly disappointed him.

On the other hand – fifteen years before – the Swedish-Belgian scientist André Rozin (1755-1825), a disciple of Carolus Linnaeus jr., published a contribution in the magazine 'Esprit des Journaux'. In his article he was singing the praises of the native flora in and around the Belgian capital. Brussels was a floristic 'eldorado' with many native orchids.

Is there any historical evidence for their statements?

In this historical-ecological contribution we had to make an attempt to recreate eighteenth and nineteenth century rural landscapes by combining a lot of small pieces of information. Therefore we used data of contemporary botanists such as Roucel (1735-1831), Kickx sr. (1775-1831) and Dekin († 1823)... We also consulted historical maps, place-names, archives, specific historical literature.

The present paper provides details about historical land use (meadowland and pastureland, heathland, woodland, sheep and cattle tracks) and the decline of the agro-pastoral economy of places such as Vorst and Ukkel-Stalle, about the role of abbeys in the rural economy (e.g. stone quarrying) and of course about the native flora (e.g. orchid flora) of Brussels' arcadian rural landscapes.

SUMMARY

The abbey gardens at Averbode – Historical continuity within landscaped frillery

The Norbertine abbey of Averbode, founded in the 12th century, quickly developed into a major landowner in the southern parts of the Low Countries, and into one of its foremost religious and intellectual centres. Unlike what happened to other abbeys, monasteries or convents, the French Revolution was but an intermezzo, hardly affecting its existence and vitality. The walled abbey-garden, about 3,5 hectares, was part of a large entity of orchards, ponds, woodland, vegetable and amenity gardens, that shaped up in the early 17th century (after the Wars of Religion) and still survives partly. Singular is the mention of an 'English garden' ('jardin anglais') on the eve of the Revolution – quite uncommon in a clerical context, but not entirely improbable, as we know from other instances such as the Benedictine nuns' abbey at Kortenberg. Unfortunately no image of this early landscape garden could be found. In the 1860s, a new layout in the prevailing landscape style of that period was barely a face-lift: several elements (ponds, tali) dating back to at least 1650 remained identifiable up till now.

The article gives a foretaste of a next volume of the inventory of historic gardens and parks of Flanders concerning the northeastern part of the province of Flemish Brabant.

The Land Commandery of Alden Biesen Restoration of the Land Commander's apartment

The land commandery of Alden Biesen is one of our country's largest castle properties. In March 1971 a fierce fire broke out, destroying the larger part of the water castle. Thirty years afterwards, the restoration is nearly completed. In 2003, the interior restoration of the land commander's apartment was finished; it consists of an office bureau, a drawing room and a library. As there was sufficient original and iconographical material, the choice was made to meticulously restore this in its original state, completed with a reconstruction of the historical interior's missing parts. The consistency of the historical and integrated interior decoration was completely restored as well as the glorification of the land commander's worldly and spiritual role, rich in both imagery and narration, worthy of Alden Biesen's unique site.